

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND **GREEN THINKING**

APRIL 21 & 22, 2021

XXII Turība University Conference

ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND GREEN THINKING

Rīga, April 21–22, 2021

XXII Turiba University Conference
ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND GREEN THINKING

Riga, April 21–22, 2021

Conference organizers

Turiba University, Department of Information Technology: <https://www.turiba.lv/en/contacts/contacts>

Turiba University, International Office

<https://www.turiba.lv/en/university/international-cooperation>

Turiba University, Vice Rector for Science and Academic Affairs:

<https://www.turiba.lv/en/contacts/contacts>

Turiba University, Department of Development: <https://www.turiba.lv/en/contacts/contacts>

Organizing Committee

Aldis Baumanis, Turiba University, *Latvia*

Daina Vasilevska, Turiba University, *Latvia*

Janis Peksa, Turiba University, *Latvia*

Kristine Tihanova, Turiba University, *Latvia*

Zane Drinke, Turiba University, *Latvia*

Scientific Committee

Prof. Aleksander Kobylarek, University of Wrocław, *Poland*

Prof. Algimantas Urmonas, Mykolas Romeris University, *Lithuania*

Prof. Gregory John Simons, Uppsala University, *Sweden*

Prof. Ineta Luka, Turiba University, *Latvia*

Prof. Ingrida Veiksa, Turiba University, *Latvia*

Prof. Janis Naciscionis, Turiba University, *Latvia*

Prof. Kamila Tislerova, University of Economics and Management Prague, *Czech Republic*

Prof. Maija Rozite, Turiba University, *Latvia*

Prof. Rosita Zvirgzdina, Turiba University, *Latvia*

Prof. Sergej Procenko, Sumy State University, *Ukraine*

Prof. Steffi Robak, Leibniz Universität Hannover, *Germany*

Prof. Udo E. Simonis, Berlin Social Science Center, *Germany*

Prof. Waldemar Dotkuś, Wrocław University of Economics, *Poland*

Assoc.prof. Bohdan Haidabrus, Sumy State University, *Ukraine*

Assoc.prof. Ewa Dziawgo, Nicholas Copernicus University, *Poland*

Assoc.prof. Evgeniy Druzhinin, National Aerospace University, *Ukraine*

Assoc.prof. Iveta Linina, Turiba University, *Latvia*

Assoc.prof. Maria Kovacova, Žilinas University, *Slovakia*

Assoc.prof. Rasa Daugeliene, Kaunas University of Technology, *Lithuania*

Assoc.prof. Renata Matkevicienė, Vilnius University, *Lithuania*

Assoc.prof. Suat Begec, University of Turkish Aeronautical Association, *Turkey*

Assoc.prof. Tatjana Pivac, University of Novi Sad, *Serbia*

Assoc.prof. Vitalii Ivanov, Sumy State University, *Ukraine*

Assoc.prof. Zane Drinke, Turiba University, *Latvia*

Technical editor

Daiga Rugaja, Turiba University, *Latvia*

ISSN 1691-6069

© SIA “Biznesa augstskola Turība”, Riga, 2021

Turiba University

Telephone: +371 67622551

e-mail: turiba@turiba.lv

No virtuālā asistenta SIRI līdz bezpilota automašīnām – mākslīgā intelekta (AI) risinājumi ikdienā ienāk aizvien straujāk. Lai gan zinātniskā fantastika bieži ilustrē AI kā robotus ar cilvēku īpašībām, AI var ietvert jebko, tostarp inovatīvus risinājumus, kas palīdz saudzēt vidi. 2020. gads iezīmējis neticamus AI panākumus, tomēr infrastruktūras un efektīvas enerģijas izmantošanas jomā vēl nepieciešami būtiski uzlabojumi, piemēram, jāveic apjomīga un padziļināta izpēte, lai sasniegtu ANO ilgtspējīgas attīstības mērķus, tostarp, veidot noturīgu infrastruktūru, veicināt iekļaujošu un ilgtspējīgu industrializāciju un sekmētu inovācijas. AI var radīt pretrunīgus iesaļos – kamēr vieni uzskaita profesijas, kas izzudīs AI attīstības ietekmē, un iezīmē apokaliptiskus scenārijus, citi norāda uz ilgtspējīgākas nākotnes priekšrocībām. Piemēri mūsu ikdienā redzami jau šobrīd – termostati, kas regulē apkures padevi, izvairoties no lieka enerģijas patēriņa un izmaksām, virtuālie asistenti, kas atbild uz uzņēmumu un iestāžu klientu jautājumiem visu diennakti, u.tml. 2020. gadā globālais AI programmatūras tirgus pieauga par 54 % salīdzinājumā ar 2019. gadu, sasniedzot 22,6 miljardu ASV dolāru apjomu. Neraugoties uz pārmaiņām, ko AI nesīs nodarbinātības jomā, tiek prognozēts, ka AI veicinās pasaules ekonomikas izaugsmi – tehnoloģiju, plašsaziņas līdzekļu un telekomunikāciju nozarē AI 2030. gadā palielinās pasaules IKP par 12,5 % (5,5% no peļņas, kas saistīta ar produktivitāti, un 7 % no pieauguma, kas saistīts ar produktu uzlabojumiem). Ir skaidrs ceļš iezīmēts Latvijas Nacionālajā attīstības plānā 2021.–2027. gadam (NAP2027), uzsverot arī AI lomu.

Jānis Pekša,

Informācijas tehnoloģijas virziena vadītājs

From virtual assistant SIRI to unmanned cars, artificial intelligence (AI) solutions are entering our daily lives faster and faster. Although science fiction often illustrates AI as human-powered robots, AI can incorporate innovative solutions that help protect the environment. 2020 has seen incredible success for AI, but significant improvements are still needed in infrastructure and energy efficiency, such as extensive and in-depth research to achieve the UN Sustainable Development Goals, including building sustainable infrastructure, promoting inclusive and sustainable industrialization, and fostering innovation. AI can lead to conflicting impressions: while some list professions that will disappear as AI develops and outline apocalyptic scenarios, others point to the benefits of a more sustainable future. Examples are already visible in our daily lives – thermostats that regulate the heating supply, avoiding unnecessary energy consumption and costs, virtual assistants who answer questions from corporate and institutional customers around the clock, etc. In 2020, the global AI software market grew by 54 % compared to 2019, reaching \$ 22.6 billion. Despite the changes that AI will bring in terms of employment, AI is projected to boost global economic growth: in the technology, media, and telecommunications sectors, AI will contribute to increasing the global GDP by 12.5 % in 2030 (5.5 % of profits related to productivity and 7 % of the increase due to product improvements). There is a clear path outlined in the Latvian National Development Plan 2021–2027 (NAP2027), also emphasizing the role of AI.

Janis Peksa,

Head of the Information technology direction

CONTENTS

AMENDMENTS IN CORPORATE INCOME TAX IN 2018 AND THEIR IMPACT ON THE GREEN ECONOMY	6
<i>Gita Avotiņa</i>	
EMERGENCE OF CUSTODY RIGHTS	15
<i>Juris Bārtulis</i>	
PSD2 AS A GATEWAY FOR AI FOR PAYMENT SERVICES	26
<i>Anete Bože</i>	
VIRTUAL REALITY TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS	33
<i>Jelena Caiko</i>	
RESEARCH OF ENHANCED DIGITALIZATION TO COMMUNICATE EFFECTIVELY WITH CUSTOMERS OF FINTECH COMPANIES.....	40
<i>Sherzod Ishankulov</i>	
APPLICATION OF BUSINESS PRINCIPLES IN MUNICIPAL MANAGEMENT	48
<i>Gita Janševica, Iveta Liniņa</i>	
GOOD FAITH-BASED APPROACH AS A WAY TO PROTECT PAYMENT SERVICE CONSUMERS' RIGHTS WHEN BANKS UNILATERALLY TERMINATE CONTRACTUAL RELATIONSHIPS.....	59
<i>Aleksejs Jelisejevs</i>	
GRANTING THE STATUS OF A LEGAL ENTITY TO AI OR ARTIFICIAL INTELLIGENCE	68
<i>Stella Kaprāne</i>	
HR ANALYTICS – EMPOWERING ORGANIZATIONS	80
<i>Kuriakose Ansho</i>	
ACCELERATED DIGITALIZATION PROCESS AS A RESPONSE OF HRM TO THE <i>COVID-19</i> CRISIS IN SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES: THE CASE OF LATVIA.....	93
<i>Kristina Nesterova</i>	
SMART CONTRACTS AND MORAL VALUES IN PUBLIC PRIVATE PARTNERSHIP	103
<i>Nikolajs Ozoliņš, Ivita Kīsnica</i>	
CONSUMER TREND ANALYSIS: PANDEMIC IMPACT ON BRAND LOYALTY IN THE TELECOMMUNICATION INDUSTRY.....	110
<i>Kamaldeep Singh</i>	
COMMUNICATION MODELS IN EXPERIENTIAL MARKETING	120
<i>Natālija Sotikova</i>	
THE CENTRE OF MAIN INTEREST IN CROSS-BORDER INSOLVENCY PROCEEDINGS.....	133
<i>Daiga Sproģe</i>	
THE CONCEPT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE BASIC LEGAL PRINCIPLES OF OPERATION: WORLD EXPERIENCE.....	144
<i>Jaroslavs Strelčēnoks</i>	
PROTECTION OF TRADE SECRETS IN THE DIGITAL ENVIRONMENT.....	155
<i>Zita Studente</i>	

THEORETHICAL ASPECTS OF CRISIS COMMUNICATION IN RESOLUTION OF TERRORISM CRISES.....	162
<i>Laila Vaivode</i>	
SHORTCOMINGS IN DECISION MAKING AND NOTIFICATION REGARDING DECISIONS ON SEPARATION AND TEMPORARY PROTECTION AGAINST VIOLENCE.....	172
<i>Viktorija Varigina</i>	

AMENDMENTS IN CORPORATE INCOME TAX IN 2018 AND THEIR IMPACT ON THE GREEN ECONOMY

UZŅĒMUMA IENĀKUMA NODOKĻA 2018. GADA IZMAIŅAS UN TO IETEKME UZ ZAĻO EKONOMIKU

Gita Avotiņa

Biznesa augstskola Turība, Latvija

e-pasts: avotinag@gmail.com

Abstract

Strategic planning of taxes is substantial for the development of all countries. The impact of any amendments should therefore be analysed in-depth and assessed beforehand. A failure to do an appropriate estimation can lead to the lack of funds in government accounts and subsequent increases in government debt or unplanned amendments in taxes to ensure the required collection of funds.

The aim of the article is to find out the impact of the amendments in corporate income tax as of 2018 and to analyse their correlation with green investments and green economy. The research is based on data analyses and assessment of corporate income tax revenues from 2016 till 2020 with the aim of determining the impact of the amendments. The data show a significant decrease in corporate income tax revenues. The general concept of the amendments was to stimulate re-investing of profits without differentiation by their substance. More favourable provisions concerning re-investing of funds in green investments are not foreseen by the Corporate Income Tax Law. Thus, the main result from the corporate income tax perspective is that companies are not stimulated to support a particular sector as a green economy regardless of the changes made.

Keywords: corporate income tax, green tax, tax amendments

Atslēgas vārdi: uzņēmuma ienākuma nodoklis, zaļie nodokļi, nodokļu izmaiņas

Ievads

Katras valsts attīstību ietekmē tās nodokļu politika. Uzņēmumu ienākuma nodoklis ir viens no nodokļu veidiem un salīdzinoši ar citiem nodokļiem jaunākais nodokļu veids, kura attīstību veicināja vienotu grāmatvedības principu ieviešana. Uzņēmumu ienākuma nodoklis kā instruments līdzekļu iekasēšanā valsts budžetā ir attīstāms ilgtermiņā, izvērtējot dažādas intereses un faktorus, tādēļ jebkurām izmaiņām ir jābūt rūpīgi izsvērtām. Izmaiņu rezultātā var tikt nodrošināts gan pozitīvs, gan negatīvs efekts, tomēr galvenais ir ilgtermiņa ieguvums salīdzinājumā ar iespējamo īstermiņa zaudējumu. Nodokļu izmaiņas rodas vajadzību ietekmē un nevis vakuumā. Tās parasti atspoguļo konkrētas valsts vajadzības konkrētā situācijā (Tanzi, 2004). Pēdējo dekadžu laikā izmaiņas ir raksturojušas divi virzieni: starpvalstu savstarpējā konkurence (Devereux, et al., 2002) un nodokļu likmes atbilstība Eiropas kopējam līmenim. Izvērtējot šos aspektus kā nozīmīgākos, Latvijas Republikā 2017. gadā izsludināja jaunu *Uzņēmumu ienākuma nodokļa likumu*, ar kuru tika pilnībā grozīts līdz šim piemērotais princips nodokļa piemērošanā: no ienākuma gūšanas brīža uz taksācijas perioda bāzes, pārceļot to uz peļņas sadales brīdi. Šādas izmaiņas, analizējot kopsakarā

ar Igaunijas Republikas piemēru, tika ieviestas ar nozīmīgāko mērķi – veicināt peļņas reinvestēšanu, nevis sadalīšanu (Valsts Nodokļu politikas pamatnostādņem 2018.–2021. gadam, 2017). Raksta mērķis ir pētīt uzņēmumu ienākuma nodokļa izmaiņu ietekmi Latvijā kopš 2018. gada grozījumiem un to saistību ar zaļajām investīcijām un zaļo ekonomiku. Balstoties uz analizētajiem datiem, izdarīt secinājumus par grozījumu ietekmi un to iespējamo saistību (ja tāda pastāv) ar zaļajām investīcijām un zaļo ekonomiku kā 21. gs. attīstības virzienu.

Teorētiskais apskats

Nodokļu jautājumi jau izsenis ir bijuši sensitīvi un vairumu cilvēkus tieši ietekmējoši. Neatkarīgi no izvēlēta nodokļa veida un objekta nodokļu efektīva piemērošana un iekasēšana bija un ir nozīmīga no valsts pastāvēšanas viedokļa ikvienai valstij. Lai arī daudzi nodokļi ir izsenis piemēroti un vēstures attīstības gaitā mainījušies, arī izzuduši, aplūkojot tieši uzņēmuma ienākuma nodokli, tā piemērošana ir salīdzinoši jauna, mazāk kā divu gadu simtu veca. Iepriekš nodokļi tika piemēroti īpašnieku komercdarbībai vai pašam uzņēmumam, bet detalizēta valsts iesaiste uzņēmumu grāmatvedībā (apzinot ienākumu un izdevumu starpību) un to kontrole no nodokļu viedokļa kļuva iespējama, tikai attīstoties vispārīgiem grāmatvedības principiem un uzskaitēi.

Eiropas Savienībā katrai dalībvalstij ir piešķirtas tiesības patstāvīgi noteikt uzņēmumu ienākuma nodokļa piemērošanu. Šāds nosacījums saistīts ar to, ka vienotas sistēmas izstrāde būtu maz ticami efektīva un grūti savienojama ar katras valsts nodokļu politiku, ņemot vērā atšķirīgo valstu attīstības statusu, mērķus, plānus. Turklāt uzņēmumu ienākuma nodoklis ir veids, kādā katrai Eiropas Savienības dalībvalstij ir atstāta iespēja patstāvīgi plānot nodokļu ieņēmumus ar regulējumu nacionālā līmenī, vienlaikus arī savstarpēji konkurējot ar citām dalībvalstīm.

Latvijā uzņēmumu ienākuma nodokļa piemērošanu reglamentē *Uzņēmumu ienākuma nodokļa likums*, kas ir spēkā no 2018. gada 1. janvāra. Iepriekšējais likums, kas reglamentēja uzņēmumu ienākuma nodokļa piemērošanu – likums *Par uzņēmumu ienākuma nodokli* bija spēkā no 1995. gada 1. aprīļa līdz 2017. gada 31. decembrim, aizvietojojot likumu *Par peļņas nodokli* (1990).

Uzņēmumu ienākuma nodokli ir ietekmējuši daudzi notikumi, kuri ir saistīti kā ar pilnveides un valstisko finanšu resursu nepieciešamību, tā ekonomikas attīstības veicināšanu un investoru piesaisti saistītiem jautājumiem. Uzņēmumu ienākuma nodoklis nozīmīgi ietekmē valsts attīstību un izaugsmi. Kā vienu no izaugsmes faktoriem kopš 2018. gada grozījumu ieviešanas autore uzskata atliktā maksājuma ieviešanu jeb nodokļa piemērošanu tikai peļņas sadales brīdī. Šāds princips motivē vispārējo valsts ekonomikas izaugsmi, bet tajā pašā laikā pastāv augsts risks, ka netiek nodrošināta uzņēmumu ienākuma nodokļa iekasēšana plānotajā apjomā.

Eiropas Savienības valstu vidū Latvija ir ieviesusi konceptuāli analogisku regulējumu, kāds pastāv Igaunijā, kur kopš 2000. gada nesadalītajai peļņai netiek piemērots uzņēmumu ienākuma nodoklis. Latvijā šāds koncepts tika ieviests 2018. gadā. Vienlaicīgi regulējumā tika iekļauti piemērojami atvieglojumi ar mērķi stimulēt ekonomiku. Ieviešot jaunu uzņēmumu ienākuma nodokļa piemērošanas principu, Latvija patstāvīgi no reģionālās likumdošanas viedokļa izvēlējās attīstīt nodokļu politiku konkrētā veidā – veicinot peļņas reinvestēšanu, nedefinējot konkrētas nozares. Līdz ar to vēl 2017. gadā, virzot jaunā *Uzņēmumu ienākuma nodokļa likuma* pieņemšanu, kā stratēģiski nozīmīgi likumā netika iekļauti nosacījumi un stimuli investīciju veicināšanai konkrētā jomā – ieguldījumiem zaļajās investīcijās un zaļajā ekonomikā. Nodokļu stimuli ir līdzekļi, kas piešķir labvēlīgāku nodokļu regulējumu konkrētām aktivitātēm vai sektoriem salīdzinājumā ar to, kas tiek piešķirts vispārīgi nozarē (Klemm, 2010). No nodokļu regulējuma aspekta Latvijā ir

saglabāts princips, ka darbībām, kas rada vides piesārņojumu, tiek piemērots lielāks nodokļu slogs, bet nav ieviests princips, ka nodokļu maksātājiem, kas veicina videi draudzīgas ekonomikas attīstību, tiktu piemēroti nodokļu atvieglojumi. Minētais atbilst zaļo nodokļu principam. Zaļie nodokļi, kas pazīstami arī kā vides, piesārņojuma, eko un oglekļa nodokļi, ir paredzēti, lai veicinātu vides sakārtošanu pēc veiktās negatīvās ietekmes uz to. Vides nodokļiem ir liela nozīme vides politikā (Carattini, et al., 2017). Globālās sasilšanas bīstamības dēļ korporācijas, valdības un patērētāji starp citām ieinteresētajām pusēm apzinās uzņēmējdarbības ietekmi uz vidi. Ir izveidotas daudzas vides grupas, lai virzītu visas ieinteresētās puses rīkoties ilgtspējīgi.

Kopš pagājušā gadsimta deviņdesmitajiem gadiem vides nodokļi tiek piemēroti, mainot nodokļu slogu uz izaugsmi orientētiem faktoriem, lai palīdzētu samazināt dabas resursu izsīkumu un piesārņojumu (Andreoni, 2019). Uzņēmumiem ir ievērojama loma valsts ekonomiskajā izaugsmē, tomēr vienlaicīgi tie ir arī galvenie negatīvās ietekmes uz vidi radītāji. Valdībām, mazinot negatīvo ietekmi uz vidi, ilgtermiņā ir jāizveido atbalsta rīki, kas uzņēmumiem vienlaicīgi ļautu turpināt komercdarbību un arī veicināt zaļo nodokļu politiku, sasniedzot abus mērķus vienlaicīgi. Uzņēmumu ienākumu nodoklis, no šāda skata raugoties, nav sastopams starp nodokļiem, kuri ir saistīti ar zaļo ekonomiku un tiešā veidā attiecināmi uz zaļās ekonomikas stimulētājiem. Tomēr, neskatoties uz iepriekš aprakstīto, ka uzņēmumu ienākuma nodoklim nav tieša korelācija ar zaļajiem nodokļiem, jau 2012. gadā audita kompānija "Deloitte" citēja Vācijas valdības pārstāvju definējumu, ka no zaļās ekonomikas viedokļa ir iespējas panākt virzību, izmantojot noteiktus nodokļus, starp kuriem ir uzņēmuma ienākuma nodokļa bāze un likmes (Deloitte, 2012). Vienlaikus audita kompānija KPMG 2013. gadā definēja nozīmīgākās ekonomikas no zaļās ekonomikas un nodokļu viedokļa, īpaši sadalot tās no nodokļu stimulu un nodokļu sodu viedokļa (KPMG, 2013), līdz ar to uzņēmumu darbību attiecībā uz zaļajām investīcijām un zaļo ekonomiku aplūkojot no "burkāna un pātagas" principa aspekta.

Investīciju piesaiste/ieguldīšana konkrētās jomās, no kurām ieguldījumi arī videi draudzīgā zaļās ekonomikas attīstībā, var tikt veicināta dažādos veidos. No nodokļu perspektīvas labvēlīgs mehānisms var tikt ieviests divos veidos: nodokļu atlaides veidā vai atskaitījuma veidā, samazinot ar nodokli apliekamo bāzi (Koester, 2017). Latvijā abas no aplūkotajām opcijām darbotos tikai peļņas sadales brīdī, kad uzņēmumu ienākuma nodokļa maksātājam veidojas ar nodokli apliekamā bāze un veidojas uzņēmumu ienākuma nodokļa samaksas pienākums (tajā pašā taksācijas periodā). Ēriks Koesters pauž viedokli, ka nodokļu atlaide tiešā veidā ir vērtīgāka nekā apliekamās bāzes samazināšana (Koester, 2017).

Viena no problēmām, kas aplūkota zaļo investīciju attīstības veicināšanā, ir nodokļa maksātāju nespēja izmantot piešķirtās nodokļu iniciatīvas, jo neveidojas maksājamais nodoklis (ar nodokli apliekamā bāze) (Koester, 2017). Praktiski sākotnējos periodos nodokļu maksātājs strādā ar zaudējumiem, ņemot vērā veiktās investīcijas, tādēļ veicināšanas mehānismam ir jābūt labvēlīgam ilgtermiņā, lai ieguldījumu veikšana netiktu izstrādāta vienīgi no nodokļu priekšrocību izmantošanas perspektīvas, piemēram, veidojot vairāku pakāpju struktūru vai funkciju, aktīvu sadalīšanu, ar galveno mērķi īstenot nodokļu priekšrocības. Tajā pašā laikā, ieviešot nodokļu atvieglojumu, uzņēmumiem nevar tikt noteikts nesamērīgi augsts administratīvais slogs un prasības, lai kvalificētos atvieglojuma piemērošanai (Sebastian, 2013).

Analizējot spēkā esošo *Uzņēmumu ienākuma nodokļa likuma* regulējumu, ir paredzēti vairāki nodokļu atvieglojumu veidi:

- atvieglojums ziedotājiem par veiktajiem ziedojumiem;
- atvieglojums nodokļu maksātājiem, kas veic lauksaimniecisko darbību;

- atvieglojums par ārvalstīs samaksāto nodokli;
- atvieglojums akciju atsavināšanas ienākumam (ienākuma neiekļaušana nodokļa bāzē);
- atvieglojumi par iepriekšējo periodu zaudējumiem;
- atvieglojumi SEZ (speciālo ekonomisko zonu) uzņēmumiem;
- atvieglojumi par reprezentācijas izdevumiem un personāla ilgtspējas pasākumu izdevumiem (Uzņēmumu ienākuma nodokļa likums, 2017).

Tomēr neviens no esošajiem atvieglojumiem tiešā veidā nav korelācijā ar zaļajiem nodokļiem, zaļo ekonomiku un zaļajām investīcijām.

Kā norādīts nodokļu politikas Eiropas Savienībā 2020. gada pētījumā, 21. gs. nodokļu sistēmām ir tieši jāpiedalās pārejā uz videi draudzīgāku ekonomiku (Nodokļu politikas Eiropas Savienībā, 2020). Nodokļiem var būt liela nozīme divējādos veidos, kā palielinot apkārtējo vidi bojājošas darbības, tā arī iedrošinot gudrus un zaļus ieguldījumus.

Uzņēmumiem un ieguldītājiem, kas pieņem lēmumus, svarīga ir juridiskā noteiktība, stabili, paredzami un vienkārši nodokļu noteikumi (Eiropas pusgada tematiskā faktu lapa, 2017). Tādēļ ir būtiski izveidot nodokļu sistēmu, kas saglabā atvieglojumus ilgtermiņā un ir prognozējama, tādējādi nepieļauj to, ka ilgtermiņā tiek atturēti rentabli ieguldījumi.

Vienlaicīgi nodokļu politikas Eiropas Savienības pētījumā akcentēts, ka ir jānodrošina, ka videi draudzīgas un digitālas pārejas izmaksas un ieguvumi tiek taisnīgi sadalīti starp reģioniem, uzņēmumiem un iedzīvotājiem. Izvērtējot esošo situāciju, iespējams būs vajadzīgi papildu nodokļu ieņēmumi, lai atbalstītu klimata pārmaiņu mazināšanas un pielāgošanās politiku (Nodokļu politikas Eiropas Savienībā, 2020). Tādējādi pastāv iespēja ieviest papildu nodokļu slogu, lai kompensētu pārmaiņu izmaksas, vai arī alternatīvi nodokļu maksātāji jāvirza izmaiņu patstāvīgai īstenošanai, rezultātā panākot to pašu efektu, bet citā veidā.

Metodes

Pētījuma ietvaros tiks veikta uzņēmumu ienākuma nodokļa ieņēmumu analīze periodā no 2016. gada līdz 2020. gadam, lai apzinātu 2018. gadā no jauna ieviestā uzņēmumu ienākuma nodokļa piemērošanas koncepta ietekmi uz nodokļu ieņēmumiem.

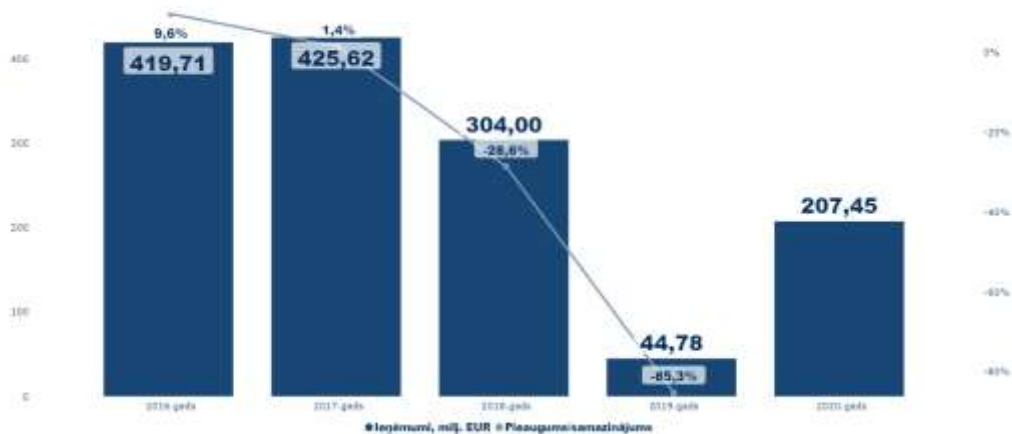
Pētījuma normatīvā bāze ir *Uzņēmumu ienākuma nodokļa likums*. Pētījumā tiek izmantotas teorētiskās pētījuma metodes (dekonstrukcijas metode, aksiomu metode), empīriskās pētījuma metodes (dokumentu analīze) un datu apstrādes metodes (statistiskās analīzes metodes) (Kristapsone, 2014).

Pētījumā analītiski ir apzināts uzņēmumu ienākuma nodokļa tiesiskais regulējums attiecībā uz atvieglojumiem, kas tiek piemēroti kopš 2018. gada, kopsakarā ar ietekmi uz zaļo ekonomiku un investīcijām.

Pētāmais jautājums ir saistīts ar uzņēmumu nodokļa atvieglojumu un priekšrocību neesamību kopvērtējumā ar zaļo ekonomiku un investīcijām.

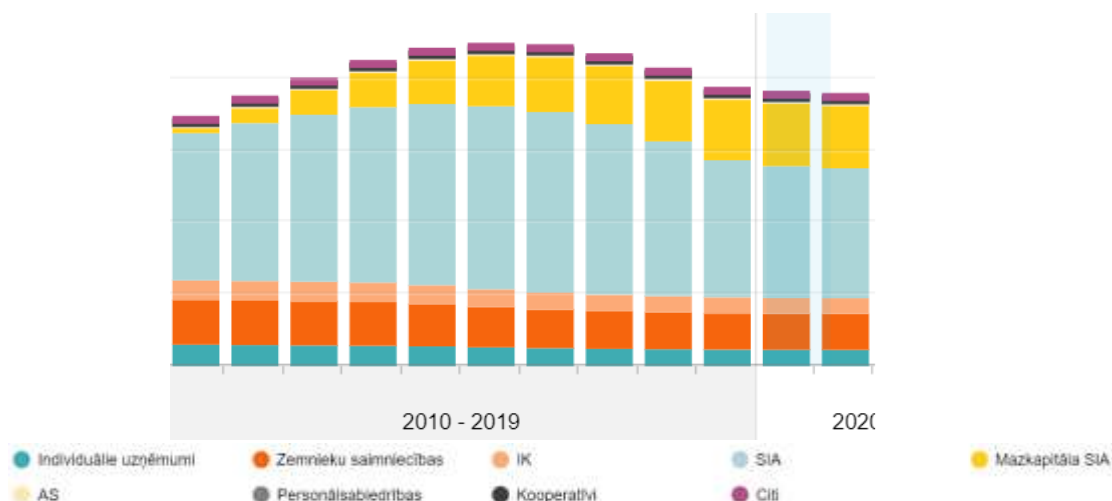
Rezultāti

Analizējot uzņēmumu ienākuma nodokļa ieņēmumus periodā no 2016. līdz 2020. gadam, ir konstatējams ieņēmumu kritums, sākot ar 2018. gadu, un būtisks ieņēmumu kritums 2019. gadā (skat. 1. attēlu).

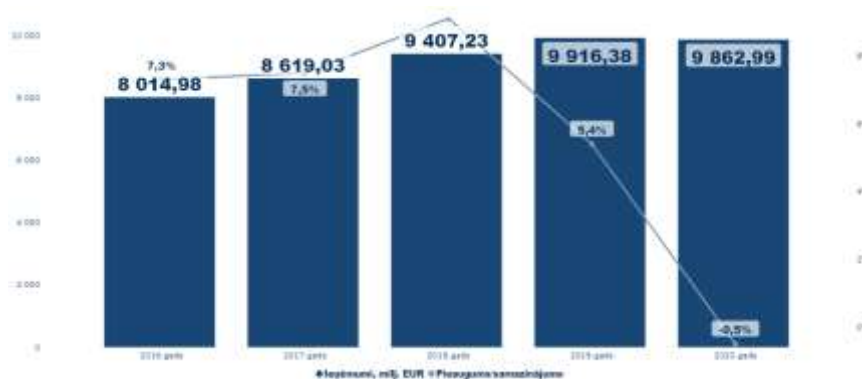
1. attēls. Uzņēmumu ienākuma nodokļa ieņēmumi
(Valsts ieņēmumu dienesta mājaslapa, 2021)

No autores viedokļa, minētais ir tiešā korelācijā ar jaunā uzņēmumu ienākuma nodokļa regulējuma ieviešanu, jo reģistrēto uzņēmumu skaitā, kas ir nodokļa maksātāji, 2018. un 2019. gadā nebija vērojams nozīmīgs samazinājums (skat. 2. attēlu).

2. attēls. Reģistrēto uzņēmumu skaits periodā no 2010. līdz 2020. gadam
(Uzņēmumu reģistra mājaslapa, 2021)

Uzņēmumu ienākuma nodokļa ieņēmumu samazinājums ir ietekmējis arī kopējo valsts kopbudžeta ieņēmumu samazinājumu 2019. gadā, kad ieņēmumu pieaugums bija tikai 5,4 %, salīdzinājumā ar 2017. gadu, ko raksturo 7,5 % pieaugums. Savukārt, neraugoties uz uzņēmumu ienākuma nodokļa ieņēmumu palielinājumu 2020. gadā, kopbudžeta ieņēmumi 2020. gadā samazinājās 0,5 % apmērā (skat. 3. attēlu).

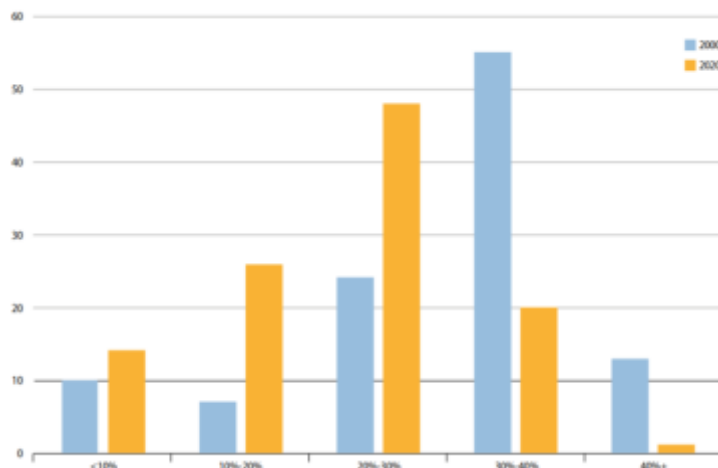
3. attēls. Valsts Ieņēmumu dienesta administrētie kopbudžeta ieņēmumi
(Valsts ieņēmumu dienesta mājaslapa, 2021)

Autore secina, ka valsts kopbudžeta ieņēmumu samazinājums ir saistīts ar citiem ārpus kontroles esošajiem faktoriem izsludinātās ārkārtas situācijas dēļ un plašākiem nodokļu administrēšanai piemērotajiem līdzekļiem, kā, piemēram, nodokļu maksājumu sadalījums termiņos.

Ja skata uzņēmuma ienākumu nodokļa izmaiņas salīdzinājumā ar kopējiem Valsts ieņēmumu dienesta administrēto nodokļu ieņēmumiem, var secināt, ka korelācija starp kopējiem ieņēmumiem un konkrētā nodokļa ieņēmumiem pastāvēja 2019. gadā, bet nav vērojama 2020. gadā. Tas norāda uz faktu, ka nodokļu izmaiņu rezultātā ietekme ir bijusi, lai arī nodokļu izmaiņu novērtējumu ir vēlams veikt ne ātrāk kā divus vai trīs gadus pēc izmaiņām (Masso, 2011).

Lai apzinātu pasaules tendences un Latvijas izvēlēto virziena novērtējumu kopsakarībā ar globālo attīstību no uzņēmuma ienākuma nodokļa likmes un to izmaiņu viedokļa, tiek veikta Ekonomiskās sadarbības attīstības organizācijas datu analīze, jo tieši salīdzinājumā ar šīs organizācijas dalībvalstu attīstību var tikt plašāk izvērtēts Latvijas virziens.

Skatot apkopojumu par 109 pasaules valstu uzņēmuma ienākuma nodokļa bāzes likmes izmaiņām, salīdzinot likmes apmēru starp 2000. gadu un 2020. gadu, var secināt, ka aptuveni pusei apsekoto valstu bāzes likme 2000. gadā bija no 30 % līdz 40 % robežās un vairāk kā desmit valstīm pat augstāka, pretstatā tam, ka 2020. gadā tikai 20 valstīm tā bija no 30 % līdz 40 % robežās un tikai vienai valstij virs 40 % (Indija). Tas apliecina vispārēju pasaules tendenci tiekties uz uzņēmuma ienākuma nodokļa likmes samazināšanu (skat. 4. attēlu).

4. attēls. Uzņēmuma ienākuma nodokļa bāzes izmaiņas
(Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijas mājaslapa, 2021)

Nemot vērā globālās tendences, konstatējams, ka pretēji virzībai kopš 2018. gada Latvijā ir palielināta uzņēmumu ienākuma likme, to paaugstinot līdz 20 % iepriekš piemērotās 15 % likmes vietā (skat. 5. attēlu). Tomēr vienlaicīgi ir vērtējama nodokļa piemērošanas koncepta grozīšana, piemērojot to tikai sadalītajai peļņai. Līdz ar to *Devereux* un *Griffith* modeli, kas tiek piemērots, nosakot efektīvo nodokļu līmeņus, Latvijai analogiski kā Igaunijai tiek koriģēts aprēķinā piemērotais rādītājs (Spengel, 2020). Kā rezultātā efektīvā vidējā nodokļu likme pa valstīm 2020. gadā pēc aktīviem, finanšu avotiem un kopumā tikai uzņēmumu ienākuma nodokļiem ir 16,7.

Minētais apliecina, ka, lai gan Latvijai un Igaunijai piemērotā 20 % likme ir augstāka nekā Lietuvā, kur likme ir 15 %, aprēķinos, ņemot vērā pielikamo bāzi, uzņēmumu ienākumu likme Latvijā un Igaunijā varētu būt daudz zemāka, jo ir atkarīga no sadalītās peļņas proporcijas. Tādā veidā nodoklis neveidojas vispār, ja nenotiek peļņas sadale, bet savukārt Lietuvā maksājama nodoklis veidojas, pastāvot peļņai taksācijas periodā.

Skatot ekonomiski attīstīto valstu uzņēmumu ienākuma nodokļu likmes, salīdzinot ar pārējām valstīm, ir secināms, ka tās ir augstas. Tas norāda, ka šis ir viens no instrumentiem, kādā veidā regulēt uzņēmumu darbību un salīdzinoši efektīvi gūt nodokļu ienākumus.

5. attēls. Vidējā svērtās uzņēmumu ienākuma nodokļa likmes izmaiņas reģionālā dalījumā (Economiskās sadarbības un attīstības organizācijas mājaslapa, 2021)

No kopumā analizētajiem likmes rādītājiem secināms, ka tiem ir globāla tendence samazināties starpvalstu konkurences ietekmē. Tomēr likme nav vienīgais rādītājs, kuru ietekmē arī citi noteikumi, atvieglojumi, nodokļa samaksas brīdis, pielikamā ienākuma bāze.

Diskusija

Veicot spēkā esošā uzņēmumu ienākuma nodokļa regulējuma analīzi, secināms, ka Latvijas gadījumā *Uzņēmumu ienākuma nodokļa likumā* nav paredzēti atvieglojumi vai citi priekšnoteikumi, kas būtu labvēlīgāki un veicinātu pozitīvu ietekmi uz zaļo ekonomiku un investīcijām zaļajā ekonomikā. Kopš 2018. gada, ieviešot uzņēmumu ienākuma nodokļa piemērošanu sadalītajai peļņai, no nodokļu piemērošanas viedokļa ir veicināta peļņas reinvestēšana kopumā, nevis tās sadalīšana un izmaksa. Ir ieviesti vienlīdz labvēlīgi nosacījumi visiem uzņēmumu ienākuma nodokļa maksātājiem, nediferencējot pēc ieguldījumu veida, t.i., īpaši neakcentējot ieguldījumus zaļajā ekonomikā. Tādējādi

nodokļu maksātāji nav speciāli motivēti veikt ieguldījumus konkrētā jomā, saglabājoties galvenajam pamatprincipam, ka komercdarbība tiek veikta ar mērķi gūt peļņu (Komerclikums, 1999).

Gadījumā, kad investīcijas citās nozarēs ir ar augstāku peļņas rādītāju, no likumdevēja puses nav radīti priekšnoteikumi investīciju stimulēšanai tieši zaļajā ekonomikā.

Analizējot uzņēmumu ienākuma nodokļa ieņēmumus periodā no 2016. līdz 2020. gadam ir konstatējams būtisks prognozētā uzņēmumu ienākuma nodokļa samazinājums (Valsts Nodokļu politikas pamatnostādnes, 2017), kas, pēc autores ieskatiem, ir tiešā korelācijā ar grozījumu ieviešanu, ņemot vērā, ka komersantu skaits tajā pašā periodā nav būtiski mainījies.

Lai gan, veicot 2018. gada uzņēmumu ienākuma nodokļa reformu, tika palielināta nodokļa likme, kas ir pretēji globālajām tendencēm, secināms, ka, ņemot vērā ieviesto principu nodokli piemērot tikai peļņas sadalei, nodokļa režīms ir konkurētspējīgs. Tomēr ir apstiprinātas arī pretējas tendences par uzņēmumu ienākuma nodokļa likmes ietekmi uz inovāciju kvalitāti un kvantitāti. Uzņēmuma apliekamā ienākuma noteikšanā uzņēmumu ienākuma nodokļa likmes samazināšana var būtiski ietekmēt uzņēmumu investīciju veikšanu un kopumā ilgtermiņa attīstību (Atanassov & Xiaoding, 2020).

Analizējot Latviju salīdzinājumā ar Lietuvu un Igauniju, secināms, ka arī šajās valstīs nav ieviests speciāls regulējums zaļo investīciju veicināšanai no uzņēmumu ienākuma nodokļa perspektīvas, jo Igaunijas regulējums pēc principa ir līdzvērtīgs Latvijas regulējumam, savukārt Lietuvas regulējuma priekšrocība ir samazināta likme 15 % apmērā vai 5 % apmērā atkarībā no faktiskajiem apstākļiem.

Secinājumi

Ņemot vērā veikto analīzi, izdarāmi vairāki kopīgi secinājumi.

1. Pētījuma rezultātā autore secina, ka Latvijā uzņēmumu ienākuma nodokļa piemērošanā iztrūkst regulējums, kas motivētu uzņēmumu ienākuma nodokļa maksātājus veikt investīcijas zaļajā ekonomikā. Vienīgais aspekts par labu konkrētajam investīciju veidam ir peļņas gūšana, bet nevis konkrētās nozares attīstīšana, veicinot ieguldījumus zaļajās investīcijās.
2. Uzņēmumu ienākuma nodokļa ieņēmumu samazināšanās kopš 2018. gada ir saistīta ar ieviesto nodokļa reformu, kad nodoklis tiek piemērots, tikai sadalot peļņu, nevis gūtajai peļņai, kā tas bija periodā līdz 2017. gada 31. decembrim.
3. Laika periodā no 2000. gada līdz 2020. gadam vispārīgā pasaules tendence bija saistīta ar uzņēmuma ienākuma nodokļa bāzes likmes samazināšanu, kam pretstatā Latvijas gadījumā 2018. gada reformas ietvaros likme tika palielināta.
4. Būtu pilnveidojams uzņēmumu ienākuma nodokļa atvieglojumu regulējums, paredzot nodokļu atvieglojumu investīcijām zaļajā ekonomikā. Kā iespējama atvieglojuma veids varētu tikt aplūkota nodokļa objekta samazināšana par veiktajiem ieguldījumiem zaļajās investīcijās (nosakot procentuālu atvieglojumu no investīciju apjoma un periodu, pēc kura iestāšanās atvieglojums var tikt piemērots).

References

- Andreoni, V. (2019). Environmental taxes: Drivers behind the revenue collected. *Journal of cleaner production*, 221, pp. 17–26
- Atanassov, J., Liu, X. (2020) Can Corporate Income Tax Cuts Stimulate Innovation? *Journal of Financial and Quantitative Analysis*, Vol. 55, No. 5, pp. 1457
- Carattini, S., Baranzini, A., Thalmann, P., Varone, F. and Vöhringer, F. (2017). Green taxes in a post-Paris world: are millions of nays inevitable. *Environmental and Resource Economics*, 68(1), pp. 97–128
- Deloitte (2012). "Green Book" on tax convergence published / German coalition parties announce further business tax reform, German Tax and Legal News. [skatīts 06.03.2021.] Pieejams: <https://www.deloitte-tax-news.de/german-tax-legal-news/green-book-on-tax-convergence-published-german-coalition-parties-plan-for-further-business-tax-reform.html>
- Devereux, Lockwood and Redoano (2002). "Do countries compete over Corporate Tax rate?" *Journal of Public Economics*, 92
- Eiropas pūsgada tematiskā faktu lapa, nodokļu sistēma (2017). [skatīts 05.03.2021.] Pieejams: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/european-semester_thematic-factsheet_taxation_lv_0.pdf
- Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijas mājaslapa. [skatīts 05.03.2021.] Pieejams: <https://www.oecd.org/tax/tax-policy/corporate-tax-statistics-second-edition.pdf>
- Klemm, A. (2010). *Causes, benefits, and risks of business tax incentives*, IMF, ISBN/ISSN:9781451871685/1018-5941, pp. 18
- Koester, E. (2017). *Green Entrepreneur Handbook*, CRC Press, Taylor & Francis Group, pp. 209
- Komerclikums: Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 1163/166, 20.05.1999, 1. panta otrā daļa
- KPMG (2013). The KPMG green tax index. [skatīts 06.03.2021.] Pieejams: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/pdf/2013/08/kpmg-green-tax-index-2013.pdf>
- Kristapsone, S. (2014). *Zinātniskā pētniecība studiju procesā*. Biznesa augstskola Turība
- Masso, M. (2011). Macroeconomic effects of zero corporate income tax on retained earnings. *Baltic Journal of Economics* 11
- Nodokļu politikas Eiropas Savienībā pētījums, 2020. gads. [skatīts 05.03.2021.] Pieejams: <https://www.europarl.europa.eu/factsheets/lv/sheet/92/vispareja-nodoklu-politika>
- Par peļņas nodokli (1990). Latvijas republikas likums, zaudējis spēku. [skatīts 12.03.2021.] Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/64875-par-peļnas-nodokli>
- Sebastian, J. (2013). *Tax and Non-Tax incentives and investments: Evidence and policy implications*, FIAS, The World Bank Group
- Spengel C. et. al. (2020). Effective tax levels using the Devereux/ Griffith methodology, Final report. [skatīts 05.03.2021] Pieejams: <https://www.zew.de/en/publications/effective-tax-levels-using-the-devereux-griffith-methodology-update-2020-1>
- Tanzi, V. (2004). *Tax Systems and Tax Reform in Europe*, Foreword
- Uzņēmumu ienākuma nodokļa likums, Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 156, 08.08.2017.
- Uzņēmumu reģistra mājaslapa. [skatīts 05.03.2021.] Pieejams: <https://www.ur.gov.lv/lv/jaunumi/statistika/>
- Valsts ieņēmumu dienesta mājaslapa. [skatīts 05.03.2021.] Pieejams: <https://www.vid.gov.lv/lv/vid-administretie-kopbudzeta-ienemumi-2020gada-986-miljardi-eiro>
- Valsts Nodokļu politikas pamatnostādņem 2018.–2021. gadam (2017). [skatīts 23.09.2020] Pieejams: https://www.vestnesis.lv/wwwraksti/2017/104/BILDES/R_245/KR245-PIEL_4.PDF

EMERGENCE OF CUSTODY RIGHTS

AIZGĀDĪBAS TIESĪBU RAŠANĀS

Juris Bārtulis

Biznesa augstskola Turība, Latvija

e-pasts: juris@bartulis.lv

Abstract

Child custody is an institute of civil law, specifically family law, which regulates the personal legal relationships between parents and their child. The rules of Civil Law and the judicature of the Supreme Court explain the content of the child custody rights exhaustively.

However, the rules of law doesn't answer the question of the moment of emergence of child custody rights unequivocally, as well as the question whether a minor parent is a subject of child custody rights. There is also no appropriate judicature concerning these questions available.

This study is of an essential practical importance in cases when a parent takes legal action based on his custody right, without a record of his parentage made in the civil status act.

The task and aim of this article is to establish the moment of emergence of child custody rights of parents and from what moment on they can use these rights and fulfil the related duties.

The article is based on an analysis of legal regulatory documents, court rulings and jurisprudence. Systemic analysis and the comparative method were used.

Keywords: child, parents, custody right

Aizgādības tiesību saturs un nozīme

Saskaņā ar *Civillikuma* 177. panta otro daļu aizgādība ir vecāku tiesības un pienākums rūpēties par bērnu un viņa mantu un pārstāvēt bērnu viņa personiskajās un mantiskajās attiecībās. Šā panta otrajā daļā noteikts, ka rūpes par bērnu nozīmē viņa aprūpi, uzraudzību un tiesības noteikt viņa dzīvesvietu, ar ko saskaņā ar šā panta sesto daļu saprotama dzīvesvietas ģeogrāfiskā izvēle un mājokļa izvēle (*Civillikums*, 1937: 177). Savukārt Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departaments (turpmāk – Augstākā tiesa) ir norādījis, ka aizgādība ir “vecāku tiesību un pienākumu kopums visplašākajā nozīmē, kas ietver sevī citus, šaurākas nozīmes, jēdzienus – kopīga aizgādība, ikdienas aizgādība, atsevišķa aizgādība, aprūpe, uzraudzība, saskarsmes tiesība” (Augstākā tiesa, 2012: 2). Šis skaidrojums kopumā atbilst arī Padomes Regulas (EK) Nr. 2201/2003 par jurisdikciju un spriedumu atzīšanu un izpildi laulības lietās un lietās par vecāku atbildību un par Regulas (EK) Nr. 1347/2000 atcelšanu 2. panta 7. punktā ietvertajai termina “vecāku atbildība” legāldefinīcijai, proti: visas tiesības un pienākumi attiecībā uz bērna personu vai bērna īpašumu, kuras piešķir fiziskai vai juridiskai personai ar spriedumu, likumu izpildi vai nolīgumu, kam ir juridisks spēks, šajā jēdzienā ietverot uzraudzības tiesības un saskarsmes tiesības, kā arī šā panta 9. punktā sniegtajam termina “uzraudzības tiesības” skaidrojumam, proti – tiesības un pienākumi,

kas attiecas uz rūpēm par bērnu, un jo īpaši tiesības noteikt bērna dzīvesvietu (Padomes Regula (EK) Nr. 2201/2003, 2).

No minētā var secināt, ka vecākiem piemētošās aizgādības tiesības, kas ir nesaraujami saistītas ar noteiktiem pienākumiem, nodrošina bērna tiesības baudīt vecāku rūpes un aizsardzību.

Gan jāiebilst Augstākās tiesas viedoklim attiecībā uz saskarsmes tiesību institūta ietveršanu aizgādības tiesību kā tiesību un pienākumu kopumā. Proti, ņemot vērā, ka saskarsmes tiesības ir arī personām, kurām aizgādības tiesību nav – bērna brāļiem, māsām un vecvecākiem, kā arī citām personām, ar kurām bērns ilgu laiku ir dzīvojis nedalītā saimniecībā, tādējādi nav pareizi saskarsmes tiesības uzskatīt par aizgādības tiesību kompleksā ietilpstošu ģimenes tiesību institūtu. Šāds secinājums arī nav pretrunā termina “vecāku atbildība” jēgai Padomes Regulas (EK) Nr. 2201/2003 par jurisdikciju un spriedumu atzīšanu un izpildi laulības lietās un lietās par vecāku atbildību un par Regulas (EK) Nr. 1347/2000 atcelšanu izpratnē, bet konstatējams, ka minētā termina saturs ir plašāks.

Vienlaikus, ņemot vērā to, ka šajā rakstā aplūkoti jautājumi ir saistīti tieši ar bērna vecāku tiesībām, minētajai iebildei nav principiālas nozīmes raksta kontekstā.

Civillikuma 177. panta pirmajā daļā noteikts, ka līdz pilngadības sasniegšanai bērns ir vecāku aizgādībā (*Civillikums*, 1937: 177), saskaņā ar *Civillikuma* 219. pantu nepilngadība personām turpinās tik ilgi, kamēr tās sasniedz astoņpadsmit gadu vecumu (*Civillikums*, 1937: 219), bet *Civillikuma* 220. pantā noteikts, ka izņēmuma gadījumos un sevišķi svarīgu iemeslu dēļ nepilngadīgo var izsludināt par pilngadīgu arī pirms astoņpadsmit gadu vecuma sasniegšanas, bet ne agrāk, kamēr viņš sasniedz pilnus sešpadsmit gadus (*Civillikums*, 1937: 220).

Savukārt saskaņā ar *Civillikuma* 198. pantu aizgādība izbeidzas arī 1) ar vecāku vai bērna nāvi; 2) kad pazudušais no vecākiem atzīts par mirušu un 3) kad bērnu adoptējusi trešā persona. Minētais tiesiskais regulējums ļauj nepārprotami konstatēt aizgādības tiesību izbeigšanās brīdi, taču jautājums par to rašanās brīdi prasa rūpīgāku izpēti. Aizgādības tiesību kā laika nogriežņa sākumpunkta precīzai noteikšanai ir praktiska nozīme, jo iespējamās situācijas, kurās bērna vecāks vēlas tiesā celt no aizgādības tiesībām izrietošu prasību, taču šim vecākam nav izsniegts dokuments, kas ļauj identificēt viņu kā bērna vecāku un tādējādi pierādīt savas subjektīvās tiesības celt prasību. Vienlaikus nepieciešams noskaidrot arī, vai nepilngadīgam vecākam piemīt bērna aizgādības tiesības.

Jēdzieni “vecāks”, “māte” un “tēvs” un to izpratne atbilstoši Latvijas tiesiskajam regulējumam

Saskaņā ar tiesību zinātnes atziņu aizgādības tiesības izriet no likuma, tiesas nolēmuma vai vecāku vienošanās (Kucina, 2011: 43, 44). Savukārt no *Civillikuma* 177. panta izriet, ka aizgādības tiesības ir bērna vecākiem (*Civillikums*, 1937: 177). Kaut gan jēdziena “vecāki” legāldefinīcijas Latvijas normatīvajos aktos nav, tā arī nav nepieciešama – tā kā *Civillikuma* 223. pantā noteikts, ka tēvs un māte uz aizgādības tiesību pamata ir sava nepilngadīgā bērna dabiskie aizbildņi (*Civillikums*, 1937: 223), iztulkojot minēto sistēmiski kontekstā ar *Civillikuma* 177. pantu, ir saprotams, ka bērna vecāki ir viņa tēvs un viņa māte.

Civillikums sniedz arī vispārīgu atbildi uz jautājumu, kādas personas ir uzskatāmas par bērna māti un tēvu. Proti, saskaņā ar *Civillikuma* 146. panta pirmo daļu par bērna māti atzīstama sieviete, kas bērnu dzemdējusi (*Civillikums*, 1937: 146). Savukārt bērna tēvs ir bērna mātes vīrs atbilstoši paternitātes pieņemumam (*Civillikums*, 1937: 146), persona, kura brīvprātīgi atzinusi paternitāti

(Civillikums, 1937: 154, 155), vai persona, kura par tēvu atzīta ar tiesas nolēmumu paternitātes noteikšanas ceļā (Civillikums, 1937: 154, 157, 158).

Ņemot vērā, ka *Civillikuma* 146. panta pirmajā daļā attiecībā uz bērna māti lietots termins “atzīstama”, bet tā paša panta otrajā daļā attiecībā uz tēvu – termins “uzskatāms”. No minētā var izdarīt secinājumu, ka papildus medicīniski konstatējamajam bērna dzemdēšanas faktam maternitāti ir nepieciešams nostiprināt arī juridiski, proti, izdodot attiecīgu dokumentu vai dokumentus. Tas atbilst arī tiesību literatūrā paustajai tēzei, ka, no vienas puses, maternitāte parasti “nav apstrīdams fakts”, taču no otras – šo faktu apliecina noteikti dokumenti (Krauze un Gencs, 1997: 32). Savukārt paternitātes pieņemums spēku iegūst automātiski, taču, pastāvot diviem nosacījumiem: bērna dzimšanas faktam un ierakstam laulību reģistrā.

Pats bērna dzimšanas fakts jāapstiprina ar dokumentu, un šāda dokumenta izdošana apstiprina arī maternitāti. Proti, saskaņā ar Ministru kabineta 2013. gada 3. septembra noteikumu Nr. 761 “Noteikumi par civilstāvokļa aktu reģistriem” 70. punktu bērna dzimšanas faktu, bērna dzimumu, dzimšanas vietu un laiku, kā arī mātes personu apliecina medicīnas apliecība vai cits ārstniecības iestādes vai ārstniecības personas izdots dokuments, kas apliecina, ka sieviete ir dzemdējusi, un kurā norādītas ziņas par bērna dzimumu un varbūtējo dzimšanas laiku (Noteikumi par civilstāvokļa aktu reģistriem, 2013, 70). Pamatojoties uz medicīnas apliecību un atbilstoši minēto Ministru kabineta noteikumu normām, dzimtsarakstu nodaļa reģistrē bērna dzimšanu dienā, kad saņemts paziņojums par bērna dzimšanu, izdarot ierakstu civilstāvokļa aktu reģistrā, pēc kā izsniedz dzimšanas apliecību (Noteikumi par civilstāvokļa aktu reģistriem, 2013: 70–76, 79–80, 84).

Ņemot vērā, ka gadījumā, ja nav spēkā paternitātes pieņemums, ieraksts par bērna tēvu reģistrā tiek izdarīts tikai paternitātes atzīšanas vai noteikšanas gadījumā. No bērna dzimšanas brīža līdz dzimšanas reģistrācijai jebkurā gadījumā paiet zināms laiks, kas var ilgt ne tikai dienas, bet pat nedēļas vai mēnešus, un Ministru kabineta noteikumu 71. punktā ir noteikts īpašs regulējums gadījumiem, kad par bērna dzimšanas faktu paziņo vēlāk nekā mēnesi pēc bērna piedzimšanas (Noteikumi par civilstāvokļa aktu reģistriem, 2013: 71).

Minētais tiesiskais regulējums varētu ļaut secināt, ka bērna dzimšana *ipso facto* nerada aizgādības tiesības pat šā bērna mātei un ka par māti *Civillikuma* 146. panta pirmās daļas izpratnē persona tiek atzīta tikai pēc bērna dzimšanas fakta reģistrācijas civilstāvokļa aktu reģistrā vai pat tikai pēc bērna dzimšanas apliecības izsniegšanas; bērna tēvam paternitātes pieņemuma spēkā esamības gadījumā – ne agrāk kā pēc medicīnas apliecības izdošanas, bet paternitātes atzīšanas vai noteikšanas gadījumā – pēc ieraksta par bērna tēvu izdarīšanas civilstāvokļa aktu reģistrā. Tādējādi minētā ieraksta neesamība var būt šķērslis no aizgādības vai saskarsmes tiesībām izrietošas prasības celšanai tiesā.

Proti, kā jau minēts, saskaņā ar Ministru kabineta 2013. gada 3. septembra noteikumu Nr. 761 “Noteikumi par civilstāvokļa aktu reģistriem” IV nodaļas normām dzimšanas fakta reģistrācija tiek noslēgta ar dzimšanas apliecības izsniegšanu, kas kalpo kā dokuments, kas ļauj identificēt bērna vecākus vai vecāku (Noteikumi par civilstāvokļa aktu reģistriem, 2013: IV). Saskaņā ar vispārējo praksi lietās, kas izriet no aizgādības un saskarsmes tiesībām, atbilstoši *Civilprocesa likuma* 129. panta otrās daļas 3. punktam kā viens no dokumentiem, kas apstiprina apstākļus, uz kuriem prasījums pamatots, prasības pieteikumam pievienojama bērna dzimšanas apliecība vai tās apliecināta kopija, jo dzimšanas apliecība kā bērna vecāku identitāti apstiprinošs dokuments vienlaikus apstiprina arī vecāku subjektīvās tiesības šādu prasību celt (*Civilprocesa likums*, 1998: 129). Ja dzimšanas apliecība nav pievienota, tiesa atbilstoši *Civilprocesa likuma* 133. panta pirmās daļas 2. punktam prasības pieteikumu var atstāt bez virzības, nosakot termiņu trūkumu novēršanai, proti, dzimšanas apliecības vai tās apliecinātas kopijas iesniegšanai (*Civilprocesa likums*, 1998, 133).

Ņemot vērā minēto, jautājumu par aizgādības tiesību rašanos nepieciešams noskaidrot, veicot arī citu Latvijas Republikas normatīvo aktu sistēmisku analīzi.

Bērna tiesību ievērošanas pienākums, civilstāvokļa akta jēdziena izpratne un radniecības fakta nozīme

No secinājuma, ka bērna vecāku aizgādības tiesības rodas ne agrāk kā ar ieraksta par bērna dzimšanu izdarīšanu civilstāvokļa aktu reģistrā, bet citkārt – tikai pēc ieraksta par vecāku izdarīšanas vai pat pēc bērna dzimšanas apliecības izsniegšanas, savukārt varētu secināt, ka bērnam, ziņas par kura vecākiem nav ierakstītas civilstāvokļa aktu reģistrā, nav, piemēram, *Bērna tiesību aizsardzības likuma* 7.¹ pantā garantēto tiesību uz ģimeni (*Bērna tiesību aizsardzības likums*, 1998: 7.¹). Proti, *Civillikuma* 214. pantā noteikts, ka pie ģimenes šaurākā nozīmē pieder laulātie un viņu bērni, kamēr tie vēl atrodas nedalītā saimniecībā (*Civillikums*, 1937: 214), un vārdu “šaurākā nozīmē” izmantojums acīmredzami norāda uz šajā normā formulētā ģimenes jēdziena paplašinātas iztulkošanas nepieciešamību, ietverot tajā arī bērna vecākus, kuri nesastāv savstarpējā laulībā. Tas atbilst laikmeta garam un realitātēm, kā arī tiesību zinātnes atziņai, ka tiesību normu paplašinoša iztulkošana veicina pārmaiņas un reformas (Melkšis, 2000: 55).

Saskaņā ar Latvijas Republikas *Satversmes* 110. pantu valsts aizsargā un atbalsta ģimeni, vecāku un bērna tiesības (Latvijas Republikas Satversme, 1993: 110), un *Satversmes* 116. pantā nav paredzēta šo tiesību ierobežošana (Latvijas Republikas Satversme, 1993: 116.). Arī *Bērna tiesību aizsardzības likuma* 6. panta pirmajā daļā noteikts, ka tiesiskajās attiecībās, kas skar bērnu, bērna tiesības un intereses ir prioritāras (*Bērna tiesību aizsardzības likums*, 1998: 6). Vērā ņemama arī Latvijas tiesībās pieņemtā un tiesību normās nostiprinātā tiesībspējas koncepcija, saskaņā ar kuru tiesībspēja kā spēja būt civilo tiesību nesējam jeb subjektam ikvienai fiziskai personai piemīt kopš tās dzimšanas (Torgāns u.c., 2000: 20), gluži tāpat kā atbilstoši *Civilprocesa likuma* 71. panta noteikumiem civilprocesuālā tiesībspēja kā spēja būt apveltītam ar civilprocesuālām tiesībām un pienākumiem ir atzīstama visām fiziskajām personām bez jebkādiem vecuma vai cita veida ierobežojumiem (*Civilprocesa likums*, 1998: 71). Vēl vairāk – saskaņā ar *Civillikuma* 386. pantu mantotspēja piemīt pat vēl nedzimušai personai (*Civillikums*, 1937: 386). Tātad vecāku aizgādības tiesību rašanās tikai ar bērna dzimšanas reģistrāciju vai pat noteikta šo reģistrāciju apstiprinoša dokumenta izdošanu nozīmētu bērna tiesību baudīt vecāku rūpes un aizsardzību ierobežojumu, kas nebūtu pieļaujams.

Tāpēc, lai viennozīmīgi konstatētu aizgādības tiesību rašanās brīdi, jāņem vērā *Civilstāvokļa aktu reģistrācijas likumā* ietvertais regulējums, jo īpaši tāpēc, ka Ministru kabineta 2013. gada 3. septembra noteikumi Nr. 761 “Noteikumi par civilstāvokļa aktu reģistriem” ir izdoti uz šā likuma pamata.

Saskaņā ar *Civilstāvokļa aktu reģistrācijas likuma* 1. pantu šā likuma mērķis ir noteikt tiesiskās attiecības civilstāvokļa aktu – laulības noslēgšanas, dzimšanas un miršanas aktu – reģistrācijas jomā (*Civilstāvokļa aktu reģistrācijas likums*, 2012: 1), bet šā likuma 2. pantā noteikts, ka civilstāvokļa akts ir fakts vai notikums personas dzīvē, kas rada, izmaina vai izbeidz ar personas radniecību saistītās ģimenes un citas mantiskās un nemantiskās tiesības un pienākumus (*Civilstāvokļa aktu reģistrācijas likums*, 2012: 2). Tātad no minētā izriet, ka, pirmkārt, civilstāvokļa akts ir nevis dokuments, bet gan fakts vai notikums, un, otrkārt, bērna dzimšana kā civilstāvokļa akts pati par sevi rada tiesības un pienākumus gan vecākiem, gan bērnam.

Tāpat Augstākā tiesa attiecībā uz vecāku varas (jēdziens, kas ar *Civillikuma* 2002. gada 12. decembra grozījumiem, kas stājās spēkā 2003. gada 1. janvārī, aizstāts ar jēdzienu “aizgādība”) atņemšanu ir

norādījusi, ka vecāku vara, tātad – aizgādības tiesības, izriet no radniecības ar bērnu (Latvijas Republikas Augstākās tiesas plēnuma lēmums Nr.3, 1996, 35). Saskaņā ar *Civillikuma* 206. panta pirmo daļu radniecība ir attiecība, kas divu vai vairāku personu starpā rodas ar dzimšanu (Civillikums, 1937: 206), proti, ar “izcelšanos no senča tieši vai izcelšanos no kopīga senča” (Krauze un Gencs, 1997: 30), un tā tikai tiek konstatēta, pamatojoties uz dokumentiem par dzimšanas akta ierakstiem civilstāvokļa aktu reģistrā (Krauze un Gencs, 1997: 31).

No minētā būtu secināms, ka vecākiem aizgādības tiesības nodibina pati bērna dzimšana kā civilstāvokļa akts un viņu radniecības ar bērnu fakts, kuru tikai apstiprina ieraksti civilstāvokļa aktu reģistrā un uz šo ierakstu pamata izdotie dokumenti. Lai pārbaudītu šā un iepriekš minētā, šim secinājumam pretrunā esošā secinājuma pareizību vai nepareizību, ir lietderīgi tos pārbaudīt, ņemot vērā antīkās pasaules tiesību normas, kā arī mūsdienu ārvalstu tiesisko regulējumu un šā jautājuma kontekstā būtisku Eiropas Cilvēktiesību tiesas spriedumu atziņas.

Senās Romas tiesības, ārvalstu normatīvie akti, tiesību zinātnes un Eiropas Cilvēktiesību tiesas atziņas

Kaut gan Senās Romas tiesības, it īpaši ģimenes tiesību jomā, principiāli atšķiras no vairuma mūsdienu attīstīto valstu tiesībām, ir vērts īsi aplūkot *patria potestas* (tēva varas) institūta regulējumu. Kā zināms, romiešu tiesības neparedzēja nedz bērnu tiesības, nedz arī abu vecāku vienlīdzību ģimenes personiskajās un mantiskajās tiesiskajās attiecībās, bet noteicošā šajās attiecībās bija *pater familias* (ģimenes tēva) kā *sui iuris* (ar tiesībām apveltītas) personas griba, kurš īstenoja *patria potestas* pār visiem pārējiem ģimenes locekļiem, kuri romiešu tiesību izpratnē bija *alieni iuris* (no citas personas tiesībām atkarīgas) personas. Būtiski, ka *patria potestas* pār *alieni iuris* personām varēja tikt nodibināta tiklab ar *pater familias* gribas izpaudumu, kā arī ar bērna dzimšanas faktu, tādējādi ierobežojot *pater familias* varu (Пухан, Поленак-Акимовская, 2000, 97, 113–114).

Vairumā mūsdienu attīstīto valstu normatīvajos aktos, protams, ir noteikts, ka bērnam piemīt tiesībspēja, bet vecāki savās personiskajās tiesībās ir vienlīdzīgi. Taču konstatējams, ka aizgādības tiesības regulējošajās normās nereti nav *expressis verbis* noteikts šo tiesību rašanās brīdis.

Tā Vācijas Federatīvās Republikas *Civillkodeksa* 1626. panta pirmajā daļā noteikts, ka vecākiem ir pienākums un tiesības rūpēties par savu mazgadīgo bērnu, un šīs rūpes attiecas gan uz bērnu kā personu, tā arī uz viņa mantu. Minētajā tiesību normā arī ietverts minēto tiesību un pienākuma apzīmējums – vecāku rūpes (vācu val. – *Elterliche Sorge*) (Bürgerliches Gesetzbuch, 1896, 1626), kas atbilst aizgādības tiesību institūtam Latvijas tiesībās, tāpēc turpmāk rakstā šis Vācijas ģimenes tiesību institūts tiek apzīmēts ar terminu “aizgādības tiesības”. Turpmākajās normās ir noregulēts jautājums par vecāku rūpju īstenošanas pienākumu un tiesībām atkarībā no tā, vai vecāki sastāv savstarpējā laulībā, un noteikta iespēja par šo jautājumu vienoties vai strīda gadījumā risināt to tiesvedības ceļā.

Vienlaikus atbilde uz jautājumu par aizgādības tiesību rašanās brīdi ir rodama Vācijas tiesu praksē – tā, piemēram, Frankfurtes pie Mainas Augstākā zemes tiesa savā 2017. gada 12. maija nolēmumu lietā DRsp Nr. 2017/14365 ir norādījusi, ka arī vēl nedzimis bērns bauda konstitucionāli tiesisko un civiltiesisko aizsardzību, bet aizgādības tiesības rodas un ir izlietojamas ar bērna dzimšanu (Oberlandesgericht Frankfurt am Main, 2017, II). Piebilstams, ka ar minēto nolēmumu tika atcelts zemākas instances – Veiburgas ģimenes lietu tiesas nolēmums, ar kuru tika nolemts mātei atņemt vēl nedzimušā bērna aizgādības tiesības. Proti, Frankfurtes pie Mainas Augstākā zemes tiesa savu

nolēmumu pamatojusi ar tēzi, ka aizgādības tiesības, kas vēl nav radušās, nav atņemamas, taču ir pieļaujams sākt tiesvedību, nosakot lietas izskatīšanas datumu.

Apvienotās Karalistes 1989. gada *Bērnu likumā* minētie jautājumi regulēti atšķirīgā secībā, proti, saskaņā ar tā 2. panta pirmo daļu uz vecākiem, kuri bērna dzimšanas laikā atrodas savstarpējā laulībā, abiem gulstas vecāku atbildība (angļu val. – *parental responsibility*) pār bērnu (Children Act 1989, 1989, 2), bet šā likuma 3. panta pirmajā daļā formulēts jēdziena “vecāku atbildība” saturs – visas tiesības, pienākumi, vara un atbildība, kas vecākam ar likumu noteikta pār bērnu un viņa īpašumu. Minētais formulējums ļauj secināt, ka vecāku atbildība “Children Act 1989” izpratnē atbilst jēdziena “aizgādības tiesības” jēgai un saturam. Taču arī šā Apvienotās Karalistes likuma normas nenosaka vecāku atbildības rašanās brīdi.

Savukārt Krievijas materiāltiesiskais regulējums ļauj secināt, ka šajā valstī par aizgādības tiesību rašanās brīdi tiek atzīts brīdis, kad civilstāvokļa aktu reģistrā izdarīts ieraksts par bērna vecākiem. Proti, saskaņā ar Krievijas Federācijas *Ģimenes kodeksa* 47. pantu vecāku un bērnu tiesības un pienākumi rodas uz bērnu izcelšanās pamata, kas apstiprināta likumā noteiktajā kārtībā (Семейный кодекс Российской Федерации, 1995, 47), ar likumu konkrētā gadījumā domājot Federālā likuma *Par civilstāvokļa aktiem* (krievu val. *Федеральный закон “Об актах гражданского состояния”*) normas. To, ka vecāka tiesības rodas tikai ar ieraksta par vecākiem izdarīšanu civilstāvokļa aktu reģistrā, apstiprina arī Krievijas tiesību literatūrā paustās atziņas: “Viens no svarīgākajiem Krievijas ģimenes tiesību noteikumiem ir tas, ka vecāku un bērnu tiesību un pienākumu rašanās pamats ir bērnu izcelšanās, kas apstiprināta likumā noteiktajā kārtībā” (Гонгало и др., 2008, 120) un “Juridisks fakts, uz kura pamata rodas tiesiskās attiecības starp vecākiem un bērniem, ir bērnu izcelšanās no vecākiem” (Антокольская, 2002, 171). Attiecībā uz otro atziņu būtu iebilstams, ka tiesiskās attiecības starp vecākiem un bērniem var rasties arī uz bērna dzimšanas fakta pamata, bērna izcelšanos no vecākiem izvirzot tikai kā obligātu šo tiesisko attiecību rašanās nosacījumu. Taču to, ka Krievijas tiesību zinātnē valda uzskats par vecāku tiesību rašanos tikai ar ieraksta par vecākiem izdarīšanu civilstāvokļa aktu reģistrā, apstiprina arī turpmāk norādītais Krievijas Federācijas *Ģimenes kodeksa* 47. panta komentārs: “Lai starp vecākiem un bērniem izveidotos (t.i. rastos juridiskā, nevis vienkārši sadzīviskā nozīmē) savstarpējas tiesības un pienākumi, likums prasa divu nosacījumu esamību:

- 1) bērnu izcelšanos no konkrētām personām;
- 2) bērna dzimšanas konkrētām personām fakta reģistrāciju (apliecināšanu) dzimstarakstu iestādēs (Комментарии к СТ 47 СК РФ).

Acīmredzami atšķirīga pieeja vecāka tiesību rašanās brīža noteikšanā ir bijusi Šveices likumdevējam. Proti, saskaņā ar Šveices *Civilkodeksa* 252. panta pirmo daļu bērna attiecības (vācu val. – *das Kindesverhältnis*) starp bērnu un māti rodas ar tā dzimšanu, bet šā panta otrajā daļā noteikts, ka bērna attiecības starp bērnu un tā tēvu ir spēkā, pamatojoties uz laulību, kas noslēgta ar bērna māti, uz paternitātes atzīšanu vai arī uz tiesas nolēmumu (Schweizerisches Zivilgesetzbuch, 1907: 252). Savukārt saskaņā ar minētā normatīvā akta 296. panta otro daļu mazgadīgi bērni atrodas tēva un mātes kopīgā aprūpē (vācu val. *unter der gemeinsamen elterlichen Sorge*) (Schweizerisches Zivilgesetzbuch, 1907: 296). Jāņem vērā – minētajā likumā nav jēdziena “bērna attiecības” skaidrojuma, taču saskaņā ar Šveices Konfederācijas Civilstāvokļa lietu iestādes (vācu val. – *Eidgenössisches Amt für das Zivilstandswesen*) sniegto skaidrojumu vecāka tiesības (jeb aizgādības tiesības Latvijas tiesību izpratnē) bērna mātei un ar viņu laulībā sastāvošajam tēvam kā *ex lege* izrietošas rodas ar bērna dzimšanu, bet tēvam, kurš neatrodas laulībā ar bērna māti, – viņam atzīstot paternitāti vai panākot tās noteikšanu tiesas ceļā (Eidgenössisches Amt für das Zivilstandswesen, 2020: 1.2).

Ņemot vērā dažādu valstu atšķirīgo tiesisko regulējumu iztulkošanu, aizgādības tiesību rašanās brīža noteikšanai acīmredzot būtu jāvadās no Eiropas Cilvēktiesību tiesas 1979. gada 3. jūnija spriedumā lietā *Marckx v. Belgium* paustajām atziņām un, konkrēti, no šā sprieduma 31. punktā norādītā, ka “ģimenes dzīves ievērošana [...] jo īpaši nozīmē tiesisku garantiju esamību, kas no bērna piedzimšanas brīža padara iespējamu bērna integrāciju savā ģimenē” (European Court of Human Rights, 1979: 31). Uz minētajā lietā izdarītajiem secinājumiem vislielākajā mērā balstījusies Eiropas Padomes Ģimenes tiesību ekspertu komiteja sava 2006. gada 15.–17. novembra Ziņojuma par vecāku tiesību nodibināšanas un tiesisko seku principiem 12. punktā attiecībā uz 1. principu “Sieviete, kura bērnu dzemdējusi, ir uzskatāma par tā māti”, norādot, ka šis princips atbilst Eiropas Cilvēktiesību tiesas spriedumā lietā *Marckx v. Belgium* sniegtajai interpretācijai, saskaņā ar kuru mātes un viņas bērna pamattiesībām pieder pilnībā nodibināta saikne no bērna dzimšanas brīža (Committee of Experts on Family Law, 2006: 12). Savukārt attiecībā uz tēva tiesisko saikni ar bērnu minētā ziņojuma 2. principa 1. punktā paredzēta iespēja, ka tā tiek nodibināta prezumpcijas, paternitātes atzīšanas vai tiesas nolēmuma ceļā. Turklāt būtisks ir ziņojuma 20. punktā norādītais, ka Eiropas Cilvēktiesību tiesa sava 1988. gada 21. jūnija spriedumā lietā *Berrehab v. Netherlands* 21. punktā secinājusi: no *Eiropas Cilvēktiesību konvencijas* 8. panta pamatā esošās ģimenes koncepcijas izriet, ka bērns, kas dzimis laulībā, *ipso jure* ir šo attiecību sastāvdaļa, un tādējādi kopš bērna piedzimšanas brīža un jau tā dēļ starp viņu un viņa vecākiem pastāv saikne, kas atbilst “ģimenes dzīvei”, pat ja vecāki nedzīvo kopā (Committee of Experts on Family Law, 2006: 20; European Court of Human Rights, 1988: 21).

Aizgādību tiesību rašanās un to izlietošanas iespējas.

Nepilngadīga vecāka aizgādības tiesības

Raksta iepriekšējās sadaļās veiktā tiesību normu, tiesu nolēmumu un tiesību zinātnes atziņu analīze ļauj secināt, ka vismaz bērna mātes aizgādības tiesības vienmēr rodas ar bērna dzimšanas brīdi, savukārt tēva aizgādības tiesības ar minēto brīdi rodas vismaz paternitātes pieņemuma spēkā esamības gadījumā. Taču no tā nav obligāti secināms, ka tad, ja nav spēkā paternitātes pieņemums, bērna tēva aizgādības tiesības rodas tikai ar ieraksta par tēvu izdarīšanu civilstāvokļa aktu reģistrā.

Autora ieskatā no *Civilstāvokļa aktu reģistrācijas likuma* 1. un 2. pantā ietvertā regulējuma un Augstākās tiesas plēnuma lēmumā ietvertā jēdziena “vecāku vara” skaidrojuma izriet aizgādības tiesību rašanās abiem vecākiem ar bērna dzimšanas brīdi. Vienlaikus, neesot spēkā paternitātes pieņemumam, bērna tēvs savas aizgādības tiesības līdz attiecīga ieraksta izdarīšanai civilstāvokļa aktu reģistrā izlietot nevar. Vērā ņemams arī, ka bērna māte savas aizgādības tiesības izlietot, piemēram, prasības celšanai tiesā faktiski nevar, kamēr nav izdota medicīnas apliecība vai cits ārstniecības iestādes vai ārstniecības personas izdots bērna dzimšanu apstiprinošs un mātes personu identificējošs dokuments. Protams, aizgādības tiesību un tādā arī lietas dalībnieka subjektīvo tiesību pierādīšanai no mātes puses būtu izmantojami jebkuri *Civilprocesa likuma* 17. nodaļā minētie pierādīšanas līdzekļi, to skaitā – liecinieku liecības, tomēr šis subjektīvo tiesību esamības pierādīšanas ceļš būtu daudz sarežģītāks un laikietilpīgāks nekā medicīnas apliecības saņemšana un iesniegšana tiesā.

Šī atšķirība starp tiesību esamību un spēju tās izlietot ir salīdzināma ar atšķirību starp tiesībspējas un rīcībspējas institūtiem, proti, tiesībspēju kā spēju būt par civilo tiesību nesēju jeb subjektu, no vienas puses, un civilo rīcībspēju kā spēju ar savu rīcību iegūt tiesības un uzņemties pienākumus (Torgāns u.c., 2000: 20), civilprocesuālo rīcībspēju kā spēju realizēt civilprocesuālās tiesības un izpildīt pienākumus (*Civilprocesa likums*, 1998: 72) un administratīvi procesuālo rīcībspēju kā

spēju īstenot administratīvi procesuālās tiesības un izpildīt administratīvi procesuālos pienākumus (Administratīvā procesa likums, 2001: 19).

Par būtisku uzskatāms arī jautājums par nepilngadīga vecāka aizgādības tiesībām. No vienas puses, personai, kura kā vecāks norādīta civilstāvokļa aktu reģistrā un bērna dzimšanas apliecībā, neapšaubāmi ir bērna aizgādības tiesības un ar tām saistītie pienākumi. No otras puses, saskaņā ar *Civillikuma* 223. pantu tēvs un māte uz aizgādības tiesību pamata ir sava nepilngadīgā bērna dabiskie aizbildņi (*Civillikums*, 1937: 223). Šajā normā jēdziens “bērns” izmantots bērna un viņa vecāku radniecisko attiecību kontekstā, tāpēc tas lietots kopā ar vārdu “nepilngadīgs”, taču ārpus šā konteksta ir pietiekoši ar vārdu “bērns” *Bērnu tiesību aizsardzības likuma* izpratnē, proti, saskaņā ar šā likuma 3. panta pirmajā daļā ietvertu legāldefinīciju – persona, kas nav sasniegusi 18 gadu vecumu, izņemot tās personas, kuras saskaņā ar likumu izsludinātas par pilngadīgām vai stājušās laulībā pirms 18 gadu vecuma sasniegšanas (*Bērnu tiesību aizsardzības likums*, 1998: 3). Tā kā *Civillikuma* 1408. pantā noteikts, ka nepilngadīgām personām nav rīcībspējas (*Civillikums*, 1937: 1408), ir saprotams, ka 1) šādas personas to tiesiskajās attiecībās ar citām personām pārstāv aizbildnis un 2) pirmām kārtām bērna aizbildņi ir tā vecāki – personas, kuras atbilstoši iepriekš secinātajam, ar bērna dzimšanu, tātad “dabiski”, ieguvušas aizgādības tiesības un tāpēc arī tiesību normā dēvētas par bērna dabiskajiem aizbildņiem. Minētais izriet arī no *Civillikuma* 1411. pantā noteiktā (*Civillikums*, 1937: 1411). Atbilstoši *Civillikuma* 216. pantam aizbildnis ir persona, kura pārstāv personu, kurai vajadzīga aizsardzība (*Civillikums*, 1937: 216). Taču saskaņā ar *Civillikuma* 242. panta 4. punktu nepilngadīgas personas nevar būt par aizbildņiem (*Civillikums*, 1937: 242). Ir saprotams, ka persona, kura pati atrodas vecāku aizgādībā jeb “dabiskajā” aizbildnībā, nevar būt citas personas dabiskais aizbildnis. Ja viens no bērna vecākiem ir pilngadīgs, viņš arī ir bērna dabiskais aizbildnis *Civillikuma* 223. panta izpratnē, īstenojot savas aizgādības tiesības un pildot ar tām saistītos pienākumus. Savukārt gadījumā, ja bērna abi vecāki ir nepilngadīgi vai arī paternitāte nav nedz atzīta, nedz noteikta, nepieciešams piemērot *Civillikuma* 222. panta noteikumus – bez vecāku aizgādības palikušam bērnam ieceļams aizbildnis (*Civillikums*, 1937: 222).

Minētais atbilst arī *Bāriņtiesu likuma* 26. panta pirmās daļas 6. punkta noteikumiem, saskaņā ar kuriem, ja abi bērna vecāki ir nepilngadīgi, bāriņtiesa lemj par aizbildnības nodibināšanu un aizbildņa iecelšanu bērnam (*Bāriņtiesu likums*, 2006: 26), kā arī *Bērnu tiesību aizsardzības likuma* 29.¹ panta otrajai daļai, saskaņā ar kuru bāriņtiesa nepilngadīgas mātes bērnam, ja nepieciešams, ieceļ aizbildni (*Bērnu tiesību aizsardzības likums*, 1998: 29.¹). Kaut gan minētajai *Bāriņtiesu likuma* normai piemīt imperatīvs raksturs vismaz attiecībā uz bāriņtiesas pienākumu izskatīt jautājumu par aizbildņa iecelšanu, turpretim *Bērnu tiesību aizsardzības likuma* norma satur nosacījumu “ja tas nepieciešams”, kolīzijas starp šīm normām nav – acīmredzot minētais nosacījums attiecināms uz gadījumu, kad abi vecāki ir nepilngadīgi jeb bērna paternitāte nav atzīta vai noteikta. Savukārt tad, ja bērna tēvs ir pilngadīgs, nepieciešamība bērnam iecelt aizbildni nepastāv.

Vienlaikus tiesiskais regulējums nesniedz atbildi uz jautājumu – vai nepilngadīgam vecākam ir aizgādības tiesības, kuras tas līdz pilngadības sasniegšanai tikai nevar īstenot? Un, ja ir, vai tās pārtraucas, jo atbilstoši *Civillikuma* 222. pantam aizgādības tiesību neesamība vai pārtraukšana vecākam var šķist obligāts nosacījums aizbildnības nodibināšanai?

Atbildei uz pirmo jautājumu jābūt viennozīmīgi apstiprinošai. Proti, ja atzīstams, ka aizgādības tiesības vecākam atbilstoši *Civilstāvokļa aktu reģistrācijas likuma* 1. un 2. pantos noteiktajam rodas ar bērna dzimšanu, un to pilnvērtīga īstenošana iespējama vismaz pēc dzimšanas fakta reģistrācijas civilstāvokļa aktu reģistrā un bērna dzimšanas apliecības izsniegšanas, bet bērna mātei – jau pēc medicīnas apliecības saņemšanas, tad secināms, ka gluži tāpat aizgādības tiesības rodas arī

nepilngadīgam vecākam, tikai ar atšķirību, ka tas minētās tiesības spēj pilnībā īstenot pēc savas pilngadības sasniegšanas. Pilnībā – jo daļēji šīs tiesības var īstenot arī nepilngadīga persona. Tas attiecas, piemēram, uz sociālo pabalstu saņemšanu atbilstoši likumā *Par sociālo drošību* ietvertajam speciāljam regulējumam. Tā minētā likuma 17. panta pirmajā daļā noteikts vecums, no kura personai piemīt sociālā rīcībspēja, – pieprasījums pēc sociālajiem pakalpojumiem, un tos saņemt var persona, kura sasniegusi 15 gadu vecumu (*Par sociālo drošību*, 1995: 17). Tas nozīmē, ka bērna vecāks, kurš sasniedzis minēto vecumu, var personiski lūgt viņam sniegt sociālos pakalpojumus naudas vai mantisko pabalstu, vai citu pakalpojumu veidā, tajā skaitā – ģimenes valsts pabalstu vai bērna kopšanas pabalstu.

Savukārt, ja uzskatītu, ka, lai atbilstoši *Bāriņtiesu likuma* 28. panta pirmās daļas 6. punkta noteikumiem bērnam nodibinātu aizbildnību un ieceltu aizbildni, vispirms nepieciešams bērna vecākiem vai vecākam pārtraukt aizgādības tiesības, jo šāds nosacījums aizbildnības nodibināšanai izvirzīts *Civillikuma* 222. pantā, jāņem vērā aizgādības tiesību pārtraukšanas pamats. Proti, saskaņā ar *Civillikuma* 203. panta pirmo daļu aizgādības tiesības vecākam tiek pārtrauktas, ja bāriņtiesa atzīst, ka:

- ir faktiski šķēršļi, kas liedz vecākam iespēju aprūpēt bērnu;
- bērns atrodas veselībai vai dzīvībai bīstamos apstākļos vecāka vainas dēļ (vecāku apzinātas rīcības vai nolaidības dēļ);
- vecāks ļaunprātīgi izmanto savas tiesības vai nenodrošina bērna aprūpi un uzraudzību;
- vecāks ir devis piekrišanu bērna adopcijai, izņemot gadījumu, kad viņš kā laulātais ir devis piekrišanu tam, ka bērnu adoptē otrs laulātais;
- konstatēta vecāka vardarbība pret bērnu vai ir pamatotas aizdomas par vecāka vardarbību pret bērnu (*Civillikums*, 1937, 203).

Analoģisks tiesiskais regulējums ir ietverts *Bāriņtiesu likuma* 22. panta pirmajā daļā (*Bāriņtiesu likums*, 2006, 22).

Protams, jebkuri no minētā *Civillikuma* panta pirmās daļas 2., 3., 4. un 5. punktos minētajiem apstākļiem var būt par pamatu aizgādības tiesību pārtraukšanai neatkarīgi no tā, vai bērna vecāks ir pilngadīgs. Taču visi šie apstākļi rodas vecāka konkrētas rīcības – kas var izpausties darbības vai bezdarbības veidā – rezultātā. Savukārt attiecībā uz minētā panta pirmās daļas 1. punkta piemērošanu Latvijas Republikas Augstākā tiesa savā 2014. gada tiesu prakses vispārinājumā “Administratīvo tiesu prakse lietās par bāriņtiesu lēmumiem” norādījusi – aizgādības tiesību pārtraukšana vecākam, pamatojot to ar faktisku bērna aprūpi liedzošu šķēršļu pastāvēšanu, praksē saistīta ar vecāku veselības vai materiālajām problēmām, kā arī vecāku faktisku prombūtni (*Augstākā tiesa*, 2014: 18). Proti, minētā norma ir piemērojama gadījumos, kad vecāks bērnu nevar aprūpēt no viņa neatkarīgu iemeslu dēļ (kaut arī šie iemesli var būt radušies vecāka rīcības – darbības vai bezdarbības rezultātā), piemēram, tad, ja vecāks atrodas apcietinājumā vai ieslodzījumā vai arī atrodas bezvēsts prombūtnē. Šie apstākļi var būt radušies arī vecāka rīcības – darbības vai bezdarbības rezultātā, taču *Civillikuma* 203. panta pirmās daļas 1. punkta kontekstā tam nav nozīmes, jo būtiska ir konstatējamā vecāka nespēja īstenot aizgādības tiesības un pildīt ar tām saistītos pienākumus, kaut arī viņš to vēlētos. Savukārt vecāka nepilngadība *per se* nekādā gadījumā nav uzskatāma par bērna aprūpi liedzošu faktisku apstākli minētās tiesību normas izpratnē. Uz to norāda arī *Bērnu tiesību aizsardzības likuma* 29.¹ panta pirmajā daļā ietvertais regulējums, kas nosaka ārpusģimenes aprūpē esošas nepilngadīgas mātes tiesības palikt kopā ar savu bērnu (*Bērnu tiesību aizsardzības likums*, 1998: 29.¹). Nepilngadība ir tiesisks šķērslis aizgādības tiesību pilnīgai īstenošanai un ar to saistīto pienākumu izpildei, kas gan nevar būt par pamatu aizgādības tiesību pārtraukšanai, bet var būt pamats aizbildnības nodibināšanai, nepārtraucot aizgādības tiesības.

Secinājumi

1. Aizgādības tiesības un ar tām saistītie pienākumi vecākiem rodas nevis ar bērna dzimšanas fakta reģistrācijas civilstāvokļa aktu reģistrā vai dzimšanas apliecības izdošanas brīdī, bet gan ar bērna dzimšanas brīdī.
2. Bērna māte īstenot aizgādības tiesības un pildīt ar tām saistītos pienākumus var no brīža, kad mātes persona apliecināta ar ārstniecības iestādes vai ārstniecības personas izdotu medicīnas apliecību vai citu dzemdību faktu apstiprinošu dokumentu, bērna tēvs – esot spēkā paternitātes pieņemumam – no bērna dzimšanas brīža, bet paternitātes atzīšanas vai noteikšanas gadījumā – tikai no brīža, kad par viņu kā tēvu izdarīts ieraksts civilstāvokļa aktu reģistrā.
3. Laikā līdz bērna dzimšanas apliecības izdošanai bērna māte var celt prasību, kas izriet no aizgādības vai saskarsmes tiesībām, savas kā prasītājas subjektīvās tiesības apstiprinot ar ārstniecības personas izdoto medicīnas apliecību. Minētais dokuments apstiprina arī bērna mātes tiesības būt par atbildētāju no aizgādības vai saskarsmes tiesībām izrietošā lietā.
4. Arī nepilngadīgam vecākam aizgādības tiesības rodas ar bērna dzimšanas brīdī. Šo tiesību pilnīga īstenošana iespējama, vecākam sasniedzot 18 gadu vecumu, bet līdz minētajam laikam šo tiesību izlietošana, piemēram, no aizgādības vai saskarsmes tiesībām izrietošas prasības celšana tiesā, iespējama, nepilngadīgajam vecākam nodibinot aizbildnību un ieceļot aizbildni. Vienlaikus daļu aizgādības tiesību nepilngadīgs vecāks var īstenot arī patstāvīgi, ciktāl tas noteikts normatīvajos aktos.

References

- Administratīvā procesa likums (2001). *Latvijas Vēstnesis*, 164, 14.11.2001.
- Bāriņtiesu likums (2006). *Latvijas Vēstnesis*, 107, 07.07.2006.
- Bērnu tiesību aizsardzības likums (1998). *Latvijas Vēstnesis*, 199/200, 08.07.1998.
- Children Act (1989). Pieejams: <https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1989/41/contents>
- Civillikums, Latvijas Republikas likums (1937). *Valdības Vēstnesis*, 41, 20.02.1937., ar grozījumiem
- Civillikums, Otrā daļa. Mantojuma tiesības: Latvijas Republikas likums, 1937. *Valdības Vēstnesis*, 42, 22.02.1937.
- Civilstāvokļa aktu reģistrācijas likums (2012). *Latvijas Vēstnesis*, 197, 14.12.2012.
- Committee of Experts on Family Law, Report on principles concerning the establishment and legal consequences of parentage – “The White Paper”, 2006. Pieejams: <https://rm.coe.int/16807004c6>
- Eidgenössisches Amt für das Zivilstandswesen, Merkblatt über die Erklärung der gemeinsamen elterlichen Sorge auf dem Zivilstandsamt in der Schweiz Nr. 152.3. Pieejams: <http://www.bj.admin.ch>merkblaetter>elterlichesorge>
- European Court of Human Rights, Case of Berrehab v. The Netherlands, Judgment, Strasbourg, 21 June 1988. Pieejams: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22itemid%22%3A%22001-57438%22%7D>
- European Court of Human Rights, Case of Marckx v. Belgium, Judgment, Strasbourg, 13 June 1979. Pieejams: <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22dmdocnumber%22%3A%22695411%22%22itemid%22%3A%22001-57534%22%7D>
- Krauze, R., Dr.iur. Gencs, Z. (1997). Latvijas Republikas Civillikuma komentāri. Mantojuma tiesības, Mans īpašums, Rīga
- Civilprocesa likums: Latvijas Republikas likums, 1998. *Latvijas Vēstnesis*, 326/330, 03.11.1998.
- Kucina, I. (2011). Bērnu pārrobežu prettiesiskās pārvietošanas vai aizturēšanas civiltiesiskie aspekti: starptautisko, Eiropas un Latvijas nacionālo tiesību dimensijā, Promocijas darbs, Latvijas Universitāte
- Latvijas Republikas Augstākā tiesa, “Administratīvo tiesu prakse lietās par bāriņtiesu lēmumiem”, tiesu prakses vispārinājums, 2014
- Latvijas Republikas Augstākā tiesa, Latvijas Republikas Augstākās tiesas plēnuma lēmums Nr. 3, 10.06.1996. *Latvijas Vēstnesis*, 102, 13.06.1996.
- Latvijas Republikas Augstākā tiesa, Senāta Civillietu departaments, 2012, Vispārinājums “Par tiesu praksi strīdu izskatīšanā par aizgādības (kopīgas, atsevišķas, ikdienas) un saskarsmes tiesībām un uzturlīdzekļiem bērnam”
- Latvijas Republikas Satversme (1993). *Latvijas Vēstnesis*, 43, 01.07.1993., ar grozījumiem
- Likums Par sociālo drošību (1995). *Latvijas Vēstnesis*, 144, 21.09.1995.

Meļķis, E. (2000). *Tiesību normu iztulkošana*, Latvijas Universitāte

Ministru kabineta 2013. gada 3. septembra noteikumi Nr. 761 "Noteikumi par civilstāvokļa aktu reģistriem"

Oberlandesgericht Frankfurt am Main, Beschluss vom 12.05.2017 Aktenzeichen 1 UF 95/17. Pieejams:

http://www.rechtsportal.de/lnk/go/r/ger_olg_frankfurt_main_dat_20170512_akt_1_uf_95_17

Padomes Regula (EK) Nr. 2201/2003 (2003. gada 27. novembris) par jurisdikciju un spriedumu atzīšanu un izpildi laulības lietās un lietās par vecāku atbildību un par Regulas (EK) Nr. 1347/2000 atcelšanu

Schweizerisches Zivilgesetzbuch (1907). Pieejams:

https://www.fedlex.admin.ch/eli/cc/24/233_245_233/de#book_2/part_2/tit_7

Torgāns, K., Grūtups, A., Balodis, K., Višņakova, G., Petrovičs, S., Kalniņš, E., Bitāns, A. (2000). Prof. K. Torgāna vispārīgā zinātniskā redakcijā. *Latvijas Republikas Civillikuma komentāri. Saistību tiesības*, Mans īpašums, Rīga

Антокольская, М. В. (2002). *Семейное право*. Москва: Юристъ

Гонгало, Б. М., Крашенников, П. В., Михеева, Л. Ю., Рузакова, О. А. (2008). *Семейное право*. Москва: Статут

Пухан, И. Поленак-Акимовская, М. (2000). *Римское право, Зерцало*. Москва: Bürgerliches Gesetzbuch, 1896. Pieejams:

<https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/>

Семейный кодекс Российской Федерации (1995). http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_8982/

Федеральный закон "Об актах гражданского состояния" (1997). Pieejams:

http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_16758/

Комментарии к Семейному кодексу РФ, Комментарии к СТ 47 СК РФ. Pieejams:

<http://www.semkod.ru/kommentarii/razdel-4/glava-10/st-47-sk-rf>

PSD2 AS A GATEWAY FOR AI FOR PAYMENT SERVICES

Anete Bože

Rīga Stradiņš University, Latvia

e-mail: anete.boze@gmail.com

Abstract

One of the reasons why First Payment Service Directive (PSD) was replaced with the Second Payment Service Directive known also as PSD2 was the rapid growth of the technological solutions for financial services. Therefore, PSD2 introduces a technologically neutral definition of payment services enabling the development of new types of payment services.

PSD2 also encourages Open Banking by introducing types of the payment services such as Payment Initiation Service and Account Information service. Both of the new payment services allow wider use of AI in the payment service industry. Open Banking together with AI improves payment services to the consumers reaching goals of the PSD2.

In this article, the author explains the need to replace PSD with PSD2 and the “technological neutrality” as well introduced by PSD2 which allows to use also AI to provide payment services. The concept of “technological neutrality” is considered as very general term which leads to high level uncertainty for payment service providers and also supervision authorities.

Following research methods are used in the respective article: analysis of the legal regulation, comparative research method and case study.

Keywords: PSD, PSD2, payment services, artificial intelligence

Introduction

Payment services in the EU are crucial for the development including technological development and establishment of a digital single market. The new payment services and also technologies allow to develop cheaper payment services which improve the competition between payment service providers in the EU.

The rapid development of the technologies forced the need to implement new regulations. However, the legislator had to balance the gains from the new technologies and the interests of the consumers such as the safety of the consumer information. Therefore, the legislator issued PSD2 that implemented both of the interests and allowed also to use AI in the industry of payment services.

The legislator with the PSD2 provided “technological neutrality” as a wide concept, therefore, some of the struggles are related to the lack of clarity if all the technologies actually can be used to provide payment services and what are the consequences. The problem of uncertainty of the “technological neutrality” also arises from the recent case law of the European Court of Justice. In the respective case the European Court of Justice the new technology Near Field Communication acknowledged as payment instrument which means the payment service provider might be providing payment services without the necessary license. Despite the uncertainty also AI is used to provide payment services and in the article author will provide some of the examples of AI used in the payment service field.

Theoretical framework and methods

The analysis of the legal regulation is used as a method in this paper to explain the concepts covered by the PSD2. Also the historical comparative method to compare the PSD with the PSD2 is used in this paper to compare both directives and to show the need to replace PSD with the PSD2. Also the case study is used in the paper to show the impact of the technological neutrality and the possible problems that can be related to it.

The need to replace PSD with PSD2

On December 1, 2005 Commission of the European Communities finished Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on payment services in the internal market and amending Directives 97/7/EC, 2000/12/EC and 2002/65/EC.¹ (hereinafter – PSD Proposal).

In the PSD Proposal Commission of the European Communities stresses out that: “Grounds for and objectives of the proposal Modern economies are based on efficient and secure payment systems. Payment systems facilitate the purchase of goods and services and provide for 231 billion transactions (cash and non-cash) per year in the Community with a total value of EUR 52 trillion. However, the current payment system has high cost. The Commission's objective is to create a Single Payment Market where improved economies of scale and competition would help to reduce the cost of the payment system.”² The payment services directive 2007/64/EC is considered as the legal foundation for Single Euro Payments Area (hereinafter – SEPA).³

In the same PSD Proposal Commission of the European Communities acknowledges that: “The situation has not been sufficiently remedied by the Community acts already adopted, namely, Directive 97/5/EC of the European Parliament and of the Council of 27 January 1997 on cross-border credit transfers and Regulation (EC) No 2560/2001 of the European Parliament and of the Council of 19 December 2001 on cross-border payments in euro, nor by Commission Recommendation 87/598/EEC of 8 December 1987 on a European Code of Conduct relating to electronic payment (relations between financial institutions, traders and service establishments, and consumers), Commission Recommendation 88/590/EEC of 17 November 1988 concerning payment systems, and in particular the relationship between cardholder and card issuer, or Commission Recommendation 97/489/EC of 30 July 1997 concerning transactions by electronic payment instruments and in particular the relationship between issuer and holder [20]. Rather, the co-existence of national provisions and an incomplete Community framework has given rise to confusion and a lack of legal certainty, owing to regulatory overlaps.”⁴

¹ Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on payment services in the internal market and amending Directives 97/7/EC, 2000/12/EC and 2002/65/EC {SEC(2005) 1535} /* COM/2005/0603 final – COD 2005/0245 */. (n.d.). Retrieved March 14, 2021, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52005PC0603&from=EN>

² Ibid.

³ Single Euro payments AREA (SEPA). (2021, March 09). Retrieved March 14, 2021, from https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/consumer-finance-and-payments/payment-services/single-euro-payments-area-sepa_en

⁴ Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on payment services in the internal market and amending Directives 97/7/EC, 2000/12/EC and 2002/65/EC {SEC(2005) 1535} /* COM/2005/0603 final – COD 2005/0245 */. (n.d.). Retrieved March 14, 2021, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52005PC0603&from=EN>

The above-mentioned problems lead to the need to regulate payment services in the EU with a directive. Therefore, on November 13, 2007 Directive 2007/64/ES of the European Parliament and of the Council on payment services in the internal market amending Directives 97/7/EC, 2002/65/EC, 2005/60/EC and 2006/48/EC and repealing Directive 97/5/EC is issued.

In 2013 new issues related to payment services in the EU arose. Therefore, on July 24, 2013 European Commission adopts Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on payment services in the internal market and amending Directives 2002/65/EC, 2013/36/EU and 2009/110/EC and repealing Directive 2007/64/EC⁵ (hereinafter – PSD2 Proposal).

In the PSD2 Proposal European Commission admits new problems related to payment services in the EU including the need for technologically neutral payment services. The PSD2 Proposal sets: “These objectives (more competition, efficiency and innovation in the field of e- payments) will be achieved by updating and complementing the current framework on payments services; providing for rules that enhance transparency, innovation and security in the field of retail payments and improving consistency between national rules, with an emphasis on the legitimate needs of consumers. The proposed measures seek to do so in a technologically neutral manner that will remain relevant as payment services evolve further.”⁶

The PSD2 also encourages the Open Banking by introducing two new types of the payment services such as Payment Initiation Service and Account Information service. Both of the new payment services allow wider use of the new technologies to provide these services to the consumers. Both new services allows the third-party provider to receive information from a bank.

The technological neutrality opens new technological solution for the payment services in the EU including the rights to use artificial intelligence solution to provide these services.

Meaning of technological neutrality

Directive (EU) 2015/2366 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2015 on payment services in the internal market, amending Directives 2002/65/EC, 2009/110/EC and 2013/36/EU and Regulation (EU) No 1093/2010, and repealing Directive 2007/64/EC (hereinafter – PSD2) recital 23 sets that the definition of payment services should be technologically neutral and should allow for the development of new types of payment services, while ensuring equivalent operating conditions for both existing and new payment service providers.

The PSD2 Article 98(2)(d) appoints that the draft regulatory technical standards referred to in paragraph 1 shall be developed by European Banking Authority (hereinafter – EBA) in order to: ensure technology and business-model neutrality.

It means that the EBA shall draft regulatory technical standards to ensure that the technological neutrality is adopted in the EU. In some of the EBA issued regulatory technical standards the technological neutrality is emphasised.

For example, Commission Delegated Regulation (EU) 2018/389 of 27 November 2017 supplementing Directive (EU) 2015/2366 of the European Parliament and of the Council with regard to regulatory

⁵ <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2013%3A0547%3AFIN>

⁶ Proposal for a DIRECTIVE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on payment services in the internal market and amending Directives 2002/65/EC, 2013/36/EU and 2009/110/EC and repealing Directive 2007/64/EC /* COM/2013/0547 final – 2013/0264 (COD) */. (n.d.). Retrieved March 14, 2021, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2013%3A0547%3AFIN>

technical standards for strong customer authentication and common and secure open standards of communication (hereinafter – RTS for Strong customer authentication) recital 4 sets that dynamic linking is possible through the generation of authentication codes which is subject to a set of strict security requirements. To remain technologically neutral a specific technology for the implementation of authentication codes should not be required. To complement the RTS for Strong customer authentication EBA also issued Guidelines on the security measures for operational and security risks of payment services under Directive (EU) 2015/2366 (PSD2)⁷ (hereinafter – the Guidelines).

In the Guidelines EBA emphasizes multiple problems referred to technological neutrality such as: technological neutrality is an important guiding principle and the high-level character of the Guidelines should enable payment service providers to adapt their security measures to technology changes. The EBA therefore finds it inappropriate to include very prescriptive requirements of the technological neutrality.⁸

The high-level characteristics of technological neutrality also affects understanding of other concepts in PSD2. In the Guidelines EBA responds on the need to clarify what is meant by a ‘major change of infrastructure, processes or procedures’, as well as ‘risk management framework’: “Risk management framework’ as stated in the ‘Background’ section of the Guidelines, is a framework that the payment service providers shall establish with appropriate mitigation measures and control mechanisms to manage operational and security risks relating to the payment services they provide. As for the ‘major change of infrastructure, processes or procedures’ such infrastructure, processes, procedures differ depending on PSP’s business model, size and complexity of the activities. Therefore, given the business and technological neutrality embodied in the Guidelines the EBA cannot provide a single definition for this term.”⁹

In the Guidelines some of the respondents propose that the testing framework should follow ISO/IEC 18045. Also in this proposal EBA sees the possible threat to technological neutrality.¹⁰

We can see that EBA in their Guidelines strongly protects the meaning of the technological neutrality. However, it leads to the high level unclarity also regarding to other concepts within the application of PSD2.

The concept of technological neutrality is also discussed in the European Court of Justice.

Reviewing the recent case law in the case C-287/19 DenizBank AG v Verein für Konsumenten-information advocate general Campos Sanchez-Bordona gives his opinion related to the near-field communication (hereinafter – NFC) functionality, which is added to certain payment cards. The payment card is considered as the payment instrument in the case the question is whether the payment card with NFC must be considered also as the payment instrument.

The advocate general gives also some views regarding technological neutrality: “The principle of technological neutrality, which informs various provisions of PSD2 and to which recital 21 thereof refers, suggests that two functionalities possessed by a single bank card in this way should be regarded as two separate payment instruments. This is the case because the traditional instrument

⁷ Guidelines on the security measures for operational and security risks of payment services under Directive (EU) 2015/2366 (PSD2). (2017, December 12). Retrieved March 14, 2021, from <https://www.eba.europa.eu/sites/default/documents/files/documents/10180/2060117/d53bf08f-990b-47ba-b36f-15c985064d47/Final%20report%20on%20EBA%20Guidelines%20on%20the%20security%20measures%20for%20operational%20and%20security%20risks%20under%20PSD2%20%28EBA-GL-2017-17%29.pdf?retry=1>

⁸ Ibid.

⁹ Ibid.

¹⁰ Ibid.

(the classic personalised payment card) has here recently been supplemented with another, NFC functionality, which is a different payment instrument subject to a distinct legal regime. The physical medium is identical (the card issued by the banking institution) but that medium now features two different payment instruments. This, as I have already said, is the interpretation most in keeping with the principle of technological neutrality underpinning PSD2, the provisions of which must not hamper the development of new payment instruments and services as and when advances in technology make this possible. Nothing must stand in the way of cards being equipped in future with other payment instruments additional to the personalised and NFC functionalities which they are already able to feature.”¹¹

From this opinion we can conclude that the concept of the technological neutrality must be considered as a wide concept to allow to use any kind of new technological solutions for the payment services.

From the above mentioned case we can also see the possible problem related to the high uncertainty of the meaning of “technological neutrality” and the new technologies that are used to provide payment services that these new technologies might also be considered as payment instrument. Issuing payment instrument is one of the payment instruments and it means the payment service provider must obtain respective license. If in the moment the use of the new technology is not acknowledged as payment instrument but it appears to be later the payment services could be provided without license and without the needed control by the authorities.

AI and payment services

I believe the banking is one of the fields that already uses AI to provide their services for a long time to help to make investment decision for example. As it is mentioned above the PSD2 also encouraged the Open Banking.

The PSD2 is related also to Open Banking which allows the information that is collected by the banks to give this information to other payment service providers. These merits are largely attributed to the PSD2 due to constituting two new payment services: Payment Initiation Service and Account Information Service. Both of the services largely depends on the infrastructure of the other payment service providers which includes banks. However, the technological neutrality is applicable also to other payment services under PSD2. Therefore, the technological neutrality introduced by the PSD2 allows using also such technologies as AI to provide payment services.

Also, Association of Latvian Commercial Banks admits the need of PSD2 and its impact on new technologies including AI.¹²

The impact of the PSD2 is visible also from other papers. For example, the paper “PSD2 Explainable AI Model for Credit Scoring” admits: “The Credit Scoring ecosystem made a 180 degrees shift when the PSD2 introduced a new regulatory framework for the Single Euro Payments Area.” The main objectives of PSD2 are improving customer’s protection and security while encouraging innovation and competition among the players on the payments industry by ensuring that all have the same accessibility to data. To do so, PSD2 gives free access through bank’s APIs to third parties, providing

¹¹ OPINION OF ADVOCATE GENERAL CAMPOS SÁNCHEZ-BORDONA Case C-287/19 DenizBank AG v Verein für Konsumenteninformation. (2020, April 30). Retrieved March 14, 2021, from <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=%2522technological%2Bneutrality%2522&docid=225999&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=969267#ctx1>

¹² PSD2 – Second Payment Services Directive. Association of Latvian Commercial Banks. (n.d.). Retrieved March 14, 2021, from <https://www.financelatvia.eu/wp-content/uploads/2018/04/PSD2-Second-Payment-Services-Directive-.pdf>

them access to their client's accounts data. However, due to the unprecedented changes in legislation this directive accounted for, there are still no clear policies detailing the technologies to use, and the type of data banks are obligated to share.¹³

We can see that the lack of clarity of clear policies regarding technological neutrality within PSD2 also can be an obstacle to develop new technologies for the payment services as the payment service providers due to need to comply with the regulatory standards would choose the old technologies just to stay compliant with the regulatory standards. However, we can find on the market multiple payment service providers that use the AI to provide their services.

For example, product faire.ai is called "Faire.ai, a fintech born in the wake of PSD2" Faire.ai is a fintech credit dedicated to consumer credit automation that uses Open Banking (PSD2) as its data source.¹⁴ Faire.ai Machine Learning predictive approach outperforms a conservative risk model, evaluates the credit score of your customers with our AI- powered algorithms and based on customers' financial histories predicts non performing loans.¹⁵

Another field where PSD2 encounters AI is biometric authentication in financial services.

For example, company Nuance Enterprise is reinventing the relationship between enterprises and consumers through customer engagement solutions powered by artificial intelligence. Nuance Enterprise provides such services as behavioural biometrics, voice biometrics and facial recognition. Nuance Enterprise in their white paper emphasize the connection between the need to use AI and PSD.¹⁶

Also, EBA confirms regarding strong customer authentication under PSD2 that inherence that must be used for the authentication of the payment service user may include behavioural biometrics identifying the specific authorised user. The EBA is of the view that inherence, which includes biological and behavioural biometrics, relates to physical properties of body parts, physiological characteristics and behavioural processes created by the body, and any combination of these.¹⁷

We can see from the examples above that the PSD2 fulfilled its aim to open up the payment services for new technological solutions. However, the uncertainty of the meaning of "technological neutrality" and its impact on the other concepts within PSD2 still triggers whether in some cases AI used to provide payment services might be considered as payment service itself and therefore respective license is required.

It must be kept in mind that the payment services are considered as the strictly regulated and the fines in this field for the breach of the regulation must be considered as very high. Therefore, even though the PSD2 allows to use new technological solutions the payment service providers sometimes might consider using old generation technologies rather than risk to use new ones.

¹³ Torrent, N. L., Visani, G., & Bagli, E. (2020, November 26). PSD2 Explainable AI Model for Credit Scoring. Retrieved March 14, 2021, from <https://arxiv.org/pdf/2011.10367.pdf>

¹⁴ Faire.ai, a Fintech born in the wake of PSD2. (2021, February 11). Retrieved March 14, 2021, from <http://www.fintechdistrict.com/faire-ai-a-fintech-born-in-the-wake-of-psd2/>

¹⁵ Credit automation through AI. (n.d.). Retrieved March 14, 2021, from <https://www.faire.ai/#Products>

¹⁶ The role of Biometrics in PSD2. White Paper. (n.d.). Retrieved March 14, 2021, from https://www.nuance.com/content/dam/nuance/en_uk/collateral/enterprise/white-paper/wp-psd2-en-pt.pdf

¹⁷ Opinion of the European Banking Authority on the elements of strong customer authentication under PSD2. EBA. (2019, June 21). Retrieved March 14, 2021, from Opinion of the European Banking Authority on the elements of strong customer authentication under PSD2

AI in the field of payment services is mostly used to collect data about the consumer and to provide evaluation of the consumers credit risks or to collect the biometrics of the consumer. Both uses are related to the collecting personal data and providing information for the service providers.

Results and conclusions

1. Due to the rapid development of the new technologies also the legislation related to payment services requested amendments. The PSD2 provided the “technological neutrality” for the payment services which allows to use these new technologies in the field of payment services;
2. The meaning of “technological neutrality” must be considered as a wide concept and therefore, European Banking Authority in their regulatory technical standards and guidelines avoids restricting its meaning and it has an impact on other concepts in the PSD2. It leads to high level uncertainty for the payment service providers and in some cases lack of the needed supervision of such payment services.

References

- Credit automation through AI (n.d.). Retrieved March 14, 2021, from <https://www.faire.ai/#Products>
- DenizBank AG v Verein für Konsumenteninformation. (2020, April 30). Retrieved March 14, 2021. From <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=%2522technological%2Bneutrality%2522&docid=225999&pageIndex=0&doclang=EN&mode=req&dir=&occ=first&part=1&cid=969267&ctx1>
- Faire.ai, a Fintech born in the wake of PSD2 (2021, February 11). Retrieved March 14, 2021, from <https://www.fintechdistrict.com/faire-ai-a-fintech-born-in-the-wake-of-psd2/>
- Guidelines on the security measures for operational and security risks of payment services under Directive (EU) 2015/2366 (PSD2). (2017, December 12). Retrieved March 14, 2021, from <https://www.eba.europa.eu/sites/default/documents/files/documents/10180/2060117/d53bf08f-990b-47ba-b36f-15c985064d47/Final%20report%20on%20EBA%20Guidelines%20on%20the%20security%20measures%20for%20operational%20and%20security%20risks%20under%20PSD2%20%28EBA-GL-2017-17%29.pdf?retry=1>
- Lex - 52005pc0603 - en. (n.d.). Retrieved March 14, 2021, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52005PC0603&from=EN>
- Lex Access to European Union law (n.d.). Retrieved March 14, 2021, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2013%3A0547%3AFIN>
- OPINION OF ADVOCATE GENERAL CAMPOS SÁNCHEZ-BORDONA Case C-287/19
- Opinion of the European Banking Authority on the elements of strong customer authentication under PSD2. EBA (2019, June 21). Retrieved March 14, 2021. From Opinion of the European Banking Authority on the elements of strong customer authentication under PSD2
- Proposal for a DIRECTIVE OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on payment services in the internal market and amending Directives 2002/65/EC, 2013/36/EU and 2009/110/EC and repealing Directive 2007/64/EC /* COM/2013/0547 final - 2013/0264 (COD) */. (n.d.). Retrieved March 14, 2021, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=COM%3A2013%3A0547%3AFIN>
- Proposal for a Directive of the European Parliament and of the Council on payment services in the internal market and amending Directives 97/7/EC, 2000/12/EC and 2002/65/EC {SEC(2005) 1535} /* COM/2005/0603 final - COD 2005/0245 */. (n.d.). Retrieved March 14, 2021, from <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/HTML/?uri=CELEX%3A52005PC0603&from=EN>
- PSD2 – Second Payment Services Directive. Association of Latvian Commercial Banks (n.d.). Retrieved March 14, 2021, from <https://www.financelatvia.eu/wp-content/uploads/2018/04/PSD2-Second-Payment-Services-Directive-.pdf>
- Single Euro payments AREA (SEPA). (2021, March 09). Retrieved March 14, 2021, from https://ec.europa.eu/info/business-economy-euro/banking-and-finance/consumer-finance-and-payments/payment-services/single-euro-payments-area-sepa_en
- The role of Biometrics in PSD2. White Paper (n.d.). Retrieved March 14, 2021, from https://www.nuance.com/content/dam/nuance/en_uk/collateral/enterprise/white-paper/wp-psd2-en-pt.pdf
- Torrent, N. L., Visani, G., & Bagli, E. (2020, November 26). PSD2 Explainable AI Model for Credit Scoring. Retrieved March 14, 2021, from <https://arxiv.org/pdf/2011.10367.pdf>

VIRTUAL REALITY TECHNOLOGIES IN THE EDUCATIONAL PROCESS

Jelena Caiko

Turība University, Latvia
e-mail: jelena.caiko@gmail.com

Abstract

The modern education system faces serious challenges, many of which are technological challenges: distance platforms, new formats of group dynamics, access to a large amount of data and information, etc. Teaching methods and tools are also changing under the pressure of digitalization. One of the promising areas is the use of virtual reality (VR) technologies in different segments of the education sector.

Virtual reality offers both opportunities and challenges for the educational sector. This article analyses the available research on the topic and identifies the main trends in the development of VR for different levels of education. Integration of VR technologies into educational programs can become an effective tool in the hands of modern university teachers. The application of VR does not require large expenditures for technical re-equipment and regular modernization, since educational content becomes the main component, which can be updated and supplemented by the pedagogical community. The development of quality educational VR materials is a challenge that will be on the agenda in the coming years.

Keywords: virtual reality, innovative educational technologies, education, innovation

Introduction

In this article we want to analyze in detail one of the areas of VR application, namely VR in education.

The topic of VR in education is relevant for the following reasons:

- 1) reducing the price of technical equipment for VR-devices intended for home and professional use;
- 2) active growth in the number of various applications for;
- 3) growth in investments in VR – more than \$ 2.5 billion per year;
- 4) increase in the number of large companies working in the field of VR in the European market;
- 5) implementation of VR technologies in several areas of human activity.

Let us consider more broadly how VR is used in the educational sphere today and why this technology is the future, as well as what its prospects are.

The global virtual reality market size was valued at USD 15.81 billion in 2020 and is expected to grow at a compound annual growth rate (CAGR) of 18.0 % from 2021 to 2028.

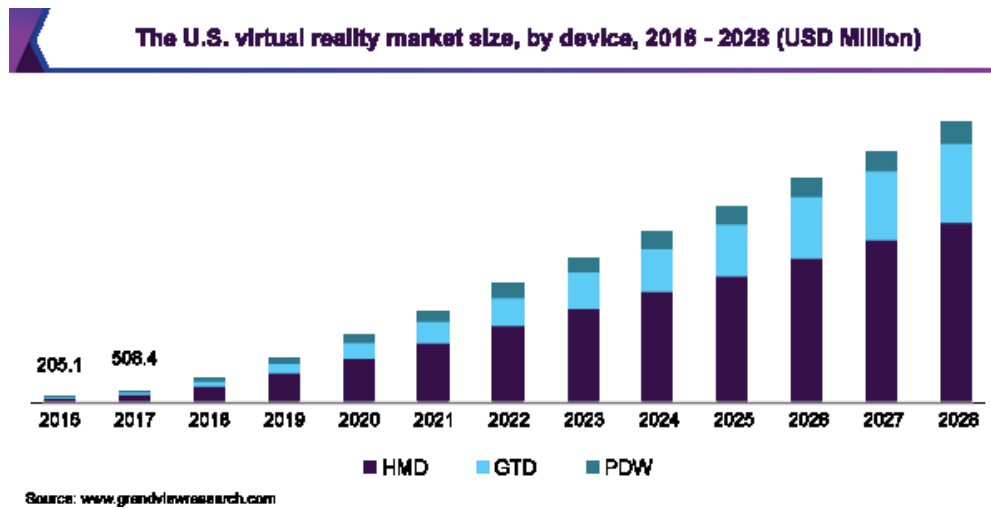

Figure 1. virtual reality market size, share & trends analysis

This figure shows that the HMD segment accounted for the largest share of revenue at over 60.0 % in 2020 and is expected to continue to dominate over the forecast period.

The Gesture Tracking Device (GTD) segment will see the fastest growth at over 20.0 % from 2021 to 2028.

To date, the following educational institutions are successfully using virtual reality technologies: VR training for gallbladder surgery has been successfully tested at Yale University. The VR group was 29 % faster and 6x less likely to make mistakes.

A study on the Impact of Virtual Reality on Academic Performance was conducted in Beijing. The children were taught the same discipline, but one group – using the classical method, and the second – using VR. As a result, a test was carried out. The first group was 73 % successful and the second 93 % successful. In addition, the VR group showed a deeper understanding of the topic and better consolidated the knowledge gained (based on the test results after two weeks).

In 2018, Cambridge anthropology students and classroom students from East China explored the symbols painted along the tomb on the Giza plateau. Nothing unusual. Only two groups were in completely different parts of the world and not a single person – directly in Africa. A virtual classroom was created in it and three-dimensional models of the objects under study were loaded. And students controlled their virtual avatars, being thousands of kilometers from the real research site.

Google has been working on the creation of virtual tours of world sights for several years already. For example, at the end of 2019, a virtual tour of the Palace of Versailles was launched using 132,000 photographs. There are also tours of the Bolshoi Theater in Moscow, Buckingham Palace in London and other cultural heritage sites. And their number will only grow every year.

VR has an undeniable advantage to support the use of its technologies in the educational process: Visibility allows you to examine in detail objects and processes that are impossible or very difficult to trace in the real world.

Concentration allows you to fully concentrate on the material and better assimilate it. Involvement, where the scenario of the learning process can be programmed and controlled with high precision. In virtual reality, students can conduct experiments, solve complex problems in a more fun and understandable game form.

Safety allows you to experiment without risks and much more. Regardless of the complexity of the scenario, the student will not harm himself or others. The effectiveness in the effectiveness of training using VR is higher than that of the classic format. The application of virtual reality to engineering education holds great promise as engineering education is predominantly descriptive and complex. The main method in the study of engineering is the use of laboratory process demonstrations to solve engineering problems and improve the practical skills and knowledge of students.

The industry relies on distinctive skills for innovation and competition. According to the above, it is necessary to provide university graduates with practical experience, only in the transfer to new technologies, namely BP technology. This article proposes the introduction of a 3D interactive virtual reality visualization system in preparing engineering graduates for hands-on experience in real industrial environments using case studies from leading global companies. Thus, it is shown that virtual reality technology can significantly improve the productivity of teaching and learning, allowing engineers to apply theoretical knowledge to real production problems. It also develops creativity and innovation, communication, problem solving, teamwork and business skills. Today, the tasks of organizing modern training programs using the best technologies are considered by many scientists (Chaiko, et al., 2010; Zalostiba, et al., 2019).

Vizualization system

Principles of VR

A virtual reality system has the following main characteristics:

Real-time simulation. A virtual reality system should provide the user with a picture, sound, and a complex of tactile and other sensations instantly, without noticeable delays, in response to the actions performed.

Realistic simulation of the user's environment. To fully immerse the user in the world of virtual reality, the system must display virtual objects with a high degree of realism, so that they look "like living".

Support for one or more users. Virtual reality systems are distinguished by the number of simultaneously working users and are divided into individual and collective. Typically, individual systems are based on display devices that can only be operated by one person (helmets, goggles, etc.). Collaborative systems are created based on display facilities available to several users at once. The VR system should provide a stereoscopic image that provides a sense of depth in space. A person has binocular vision, that is, he perceives the world with both eyes at once. At the same time, the images observed by each eye are slightly different from each other and individually do not have volumetrics, but our brain adds two pictures into a single volumetric image. Modern technologies for generating pseudo-volumetric pictures are based on this effect, and so-called stereoscopic pairs of images have been created, providing the illusion of volume.

Interactivity – the ability to interact with the virtual world. In the "virtual universe" the user must be an extremely active observer. He must be able to interact with the virtual environment, and it, in turn, will rely on the user's actions. This will allow the user to look around and move in any direction within the virtual environment.

The virtual reality system has the following components.

Mathematical models of various objects and their environment. In the computer memory, the virtual world exists in the form of software objects, the properties and behavior of which are

controlled by a mathematical model embedded in the virtual reality program. It is a set of formulas and equations programmed by developers that reproduce elements and their behavior.

A software module that converts the parameters calculated according to the mathematical model into video data and control commands for the display subsystem. Display subsystem that creates and demonstrates to the user a three-dimensional image of the model. User feedback subsystem with object models and virtual environment. This component “informs” the mathematical model of the data on user actions necessary for calculating the response actions of the virtual environment. The feedback subsystem is only required for interactive virtual reality systems.

Technical details of the Virtual Reality system

The usefulness of using virtual reality in education depends not so much on the principle itself, but on its implementation in the form of a specific hardware and software complex and the relevance of the specific hardware and software to learning tasks. So, quite recently, Tomsk specialists, being generally very positive in relation to VR, found the low efficiency of one of the virtual (plane) learning platforms (Virtual Reality .., 2021). Unfortunately, there are very few publications on the effectiveness of such agro-industrial complexes, and it was not possible to find independent studies on any product during the preparation of the article. This is largely due to the fact that such publications often pursue commercial goals rather than scientific or methodological.

Experiential learning using virtual reality

In this part, we explore how virtual reality can be used in the course – Computer Architecture at BATIS to teach students the computer architecture by simulating its assembly. Instead of making a computer in a real lab, the students can build one in a virtual lab, without the fear of making a mistake or breaking components. The hardware should be placed in the computer, thus facilitating the learning by doing. This can realize by implementing a virtual reality application. The proposed teaching methodology is based on virtual reality and attaches great importance to real case studies. We use the concept of the effectiveness of the “learning by doing” strategy, which was proposed by Edgar Dale (Dale, 1969) in the cone of experience (Figure 2). Applying this type or teaching approach will help students become familiar with the realities as well as problems related to a production environment in a virtual environment.

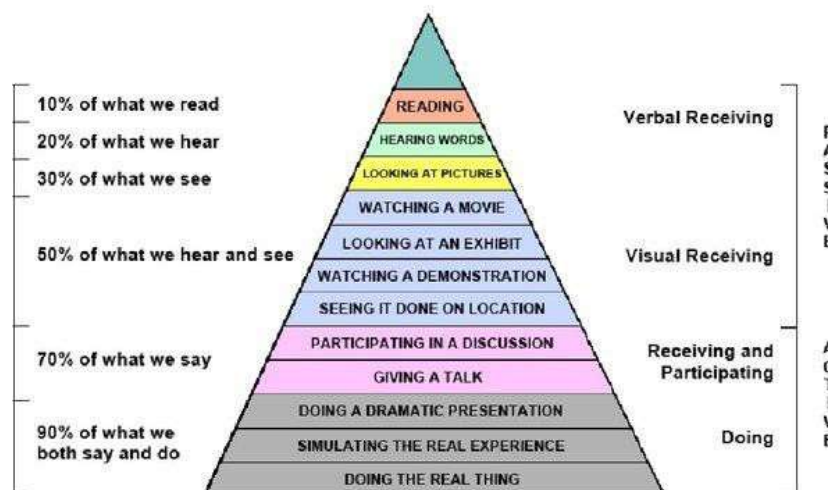

Figure 2. Cone of experience

An example of appropriate assignments for students are computer assembly assignments in the study of computer architecture. Students first assemble a computer using an augmented reality system, using markers prepared in advance by the teacher and placing them in the appropriate places. If everything is assembled correctly, the model visually imitates turning on and starting the computer. At the same time, they already know the location of all the elements and, assembling a real computer, form the Task is aimed at obtaining the necessary knowledge and skills in assembling a personal computer as part of mastering the section of the computer science course "Architecture of a personal computer". To test the knowledge of students – which computer components, in what sequence and where they are installed, an augmented reality system is used (as a teaching tool). The software used is the Unity 3d game engine and the Vufloria development kit. To do this, students need to place markers that "symbolize" certain components of the computer in the right places in a given order. After completing the assembly of the virtual model, a test is carried out in which the computer is switched on. If a student makes mistakes at the stage of "assembly", the same actions (consequences) will be visually performed on the virtual models that would take place in a real computer. If the test is passed successfully, the model in the augmented reality system is up and running, it is considered that the student has mastered the knowledge of the component composition and skills in assembling a computer, after which he can be allowed to work with this equipment. practical skills in installing its individual parts.

After completing the actions in the conditions of using the augmented reality system, students are invited to assemble a computer from real components, using the knowledge and skills acquired before. Performing this task in two stages, students consolidate their knowledge and develop skills in assembling a computer. With this approach, augmented reality learning tools allow students to first explore the details and test their knowledge without harming expensive and fragile equipment. Assembling a visual model using augmented reality technology will allow you to quickly complete the first part of the work and evaluate the student. In addition, it is rather difficult to have in the class the required number of individual (for each student) work kits for assembling a personal computer. The augmented reality system will allow you to assess the correctness of the skills acquired, while assembling a computer from real elements will allow you to get the necessary (including tactile) skill for mechanical assembly. The result of such a task for a student should be a workable computer correctly assembled from components. As a result, the student will receive the required understanding of the architecture and general principles of modern computer technology.

One of the constituent components that can be used in teaching disciplines using virtual reality is software visualization. Software visualization is used to represent complex software systems associated with design and development in various fields of technology, including energy efficient technologies. Let's look at the theoretical aspects of visualization and examples of how to use virtual reality for visualization software. Let's define the concept of visualization metaphor. Metaphors serve as the basis for the user of the software system and his perception of objects and operations on them. Software visualization based on geocentric metaphor (Longo & Mossio, 2020). To represent hierarchically distributed data, you can use the metaphor of outer space, relying on the old geocentric model of the universe. In this model, the basis is the stationary Earth as the center of the universe. Transparent solid spheres with celestial bodies attached to them revolve around the Earth: first the Moon, then the Sun, then the planets of the Solar system (each planet on its own sphere), and then the stars. The entire model contained a set of nested spheres. This metaphor allows you to represent large amounts of information located at many levels. In the case of using virtual reality, this metaphor provides good navigation and movement within the virtual world. We use a three-dimensional representation of the model.

A three-dimensional version of the geocentric metaphor

The metaphor of a geocentric system in three-dimensional space is used to represent data about the functioning of a supercomputer at a certain point in time. A parallel supercomputer consists of a set of processors. The system administrator examines the data on the operation of the supercomputer in order to improve its efficiency. The visual representation within the framework of this metaphor consists of layers:

- 0. In the center of the geocentric system is the file subsystem of the supercomputer.
- 1. The first sphere around the center shows users whose tasks are performed at a given moment on a supercomputer.
- 2. On the second area – tasks in progress. The size of the task object means the number of computational nodes of the supercomputer allocated to the task. Connections between layers refer to the number of read and write operations that user tasks perform with respect to the file subsystem. The thicker the connection, the more such operations are performed. Thus, the researcher can observe the list of users and their tasks, which form the load of the file subsystem. An example of the operation of the above type of display is shown in Figure 3.

The figure shows that only a few users bear the main load on the file system (green sphere in the center). You can also see the texture of using a supercomputer – some users work on one task, others – two or three. But there are also exceptions: the user on the right side of the figure has launched about 30 small tasks.

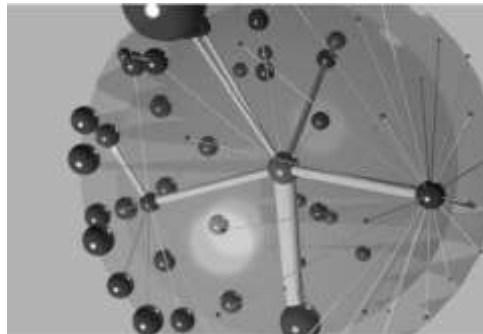

Figure 3. Cone of experience

User tasks, in turn, are performed on the computational nodes of the supercomputer. Thus, it is possible to build a third sphere on which the computational nodes of the supercomputer are displayed. In this case, the tasks will be shown as “planets” of the same size, and around them on the third sphere – the nodes they use. Due to the color and size of “celestial bodies”, you can display additional data on computational processes. The visualization program within the framework of the metaphor of a three-dimensional geocentric system is based on the web library of three-dimensional graphics Viewlang.ru. This library is based on the WebGL standard. It also provides support for virtual reality technologies WebVR. If there is a compatible device (for example, Oculus Rift), the user of the rendering software has a button “switch to virtual reality”. When you click it, the graphic starts to be broadcast to the virtual reality device. It also reacts to head turns and movement of the user. At the same time, the user can also navigate using the mouse. An example of an image that a user can observe in virtual reality mode is shown in Figure 4.

Figure 4. Supercomputer state in time

Conclusions

Despite the great demand for virtual reality in educational systems, there are still a lot of unsolved problems. It is not clear how effective virtual reality environments are for use in certain software rendering tasks. Many questions remain about the adaptation of such systems, taking into account the characteristics of users, including individual limitations on perception and long-term stay in virtual reality environments. The idea of gamification is, of course, very interesting, but it cannot always be used in serious development. This gives rise to a serious problem of describing the activities of a programmer as a user of software visualization systems (Averbukh, 2017).

The development of software for real technical problems, for example, for geographic information systems, engineering geology or forecasting georesources, requires specialization, if not personalization of visual systems. The developer community has one important problem that stands in the way of the full integration of these technologies into the educational environment. The rapidly growing volume of knowledge about the world around us is very difficult to translate into interactive forms in a timely manner. For any modern scientist, publishing a book does not pose any particular problems, because to fix his research, it is enough to open only an office application on a computer. However, understandable to everyone mechanisms for creating without specialized knowledge.

References

- Averbukh, V. L. (2017). Interdisciplinary Approaches to Semiotics // Semiotic analysis of computer visualization. Croatia: InTech. Rijeka, Ch. 6, 97–133
- Chaiko, Y., Kunicina, N., Patlins, A., Ribickis, L., Zhiravecka, A. (2010). "Research-based approach application for electrical engineering education of bachelor program students in Riga Technical University", Proceedings of IEEE EDUCON 2010 IEEE Engineering Education 2010 – The Future of Global Learning in Engineering Education 2010 Madrid/Spain
- Dale, E. (1969). Audio-visual methods in teaching. Image Retrieved from <https://www.amazon.com/Audio-visual-methods-teaching-Edgar-Dale/dp/B0007FF87S>
- Longo Giuseppe, Matteo Mossio (2020). Geocentrism vs genocentrism: theories without metaphors, metaphors without theories. Interdisciplinary Science Reviews, Maney Publishing, 45 (3), 380–405
- Virtual Reality Market Size, Share & Trends Analysis Report By Technology (Semi & Fully Immersive, Non-immersive). By Device (HMD, GTD), By Component (Hardware, Software), By Application, And Segment Forecasts, 2021–2028, Mar, 2021, 150
- Zalostiba, D., Caiko, J., Zhiravecka, A., Patlins, A., Kunicina, N., Ribickis, L. (2019). Quality Assurance in Developing of International Electrical Engineering Study Programs. No: 2019 IEEE 60th International Scientific Conference on Power and Electrical Engineering of Riga Technical University (RTU-CON2019): USB Proceedings, Latvia, Riga, 7-9 october, 2019. Piscataway: IEEE, 2019, 1.-7.lpp. ISBN 978-1-5386-6902-0

RESEARCH OF ENHANCED DIGITALIZATION TO COMMUNICATE EFFECTIVELY WITH CUSTOMERS OF FINTECH COMPANIES

Sherzod Ishankulov

Turiba University, Latvia

e-mail: sherzod.ishankulov@hotmail.com

Abstract

This research is dedicated to the role of digital technologies in solving technical and organizational problems during communication with customers. In other words, technology can give necessary boost of a company's capabilities to manage ever changing customer demands in the way and style of communication. For example, how a Fintech company can effectively handle changing demands of its customers such as significantly decreased customer tolerance to company reaction time to queries and customer behaviour to use one communication channel as a one-stop shop where a customer reports issues, submits complains and informative requests using only one option for communication. Well – established and advanced communication channels provide valuable information about customer satisfaction and reduce response time when first signs of dissatisfaction occur. The main tasks of this research were to review actual scientific publications and Fintech industry reports regarding the usage of digital technologies in communication with customers, highlight existing market and perspective solutions. A general guidance and the possible positive effect of following it has also been outlined. The research process was conducted using content analysis and data coding methodologies. Content analysis allows to conduct non-invasive research, while data coding facilitates transformation of qualitative data into quantitative. Such approaches were used specifically to visualize the findings of general trends and make grounded conclusions.

Keywords: Digital technologies, communication, Fintech

Introduction

According to recent studies (Johnson, 2021) the number of internet users has reached 4.54 billion people worldwide. While 92 % of global population use mobile phones to connect to internet services. In 2019 there were downloaded over 200 billion mobile applications 35% of which were banking applications (Kemp, 2020). Other studies indicated that the number of mobile payment users had reached 59.3 million people in Europe at the end of the last year. Obviously that trend has been supported not only by digitalization and increase of market share of Fintech services, but also Covid-19 restrictions as in Europe so globally (Kats, 2020).

Overall movement towards digitalization of the services of the companies has been increasing as never before. Some reports indicated that 34 % of companies were ready to fully adopt digital transformation (Reinsel, et al., 2018). Other forecasts showed that over 60 % of all customer experience initiatives will be focused on using information technology solutions by 2022. Earlier studies were forecasting that 2 out of 10 customer service interactions would be managed by artificial intelligence by this year (Di Capua, et al., 2018). While quarter of all customer services were already using virtual customer assistants like chatbots (Moore, 2018).

As a result of that tendency may be changing customer behavior regarding the speed and convenience of digital communication channels. Indeed 9 out of 10 customers would prefer to have several digital methods of communication with the company and capability of quickly switching between options (Jarman, 2019). While emails still considered to be the most used digital channel of communication (Leggett, et al., 2018), more than two quarters of customers anticipate response within an hour, including on weekends (Morgan, 2019).

Since customer behavior is changing towards technology driven decision making and direction of digitalization encourages such style of life then it leaves no room for doubts when a company heavily invests in technologies that help to elevate communication with its customers to the brand new level. Subsequently more than half of CEOs who implemented digital improvements reported revenue growth (Forni, et al., 2017).

Obviously with the rate of online users' expansion, specifically during *Covid-19* lockdowns, over the world, the businesses that solely based on online presence have been flourishing as never before. Fintech companies are one of those online only businesses that completely rely on internet users for whom they facilitate payments for shopping and offer financial management tools. Therefore, author believes that digital communication should be on top of any Fintech's agenda. Since it is nearly only channel, apart from post deliveries and phone calls, for reaching out customer base and increase it. For this reason, author presumes digital communication should become indivisible part of digital services.

The main goal of the article is to research actual trends in the studies of adopting digital communication in the Fintech industry. To attain that goal, author developed special tasks. First, author will select specific number of scientific and nonscientific materials related to the topic of this article. The materials should be actual or for the last 1 to 3 years' period. Then from those selected materials will be obtained qualitative data and transformed into quantitative by means of content analysis methods. The result should describe a specific change pattern from where author will draw conclusion and make suggestions for creating conceptual conditions that may support the buildup of communication effectivity with the customers of innovative financial companies in the context of digitalization and *Covid-19* pandemics.

The author's approach to the research is not traditional in terms of regular study with respondents, questionnaires and interviews. Since the content analysis method allows to conduct research without engaging with object of the research that is a sample consisting of published materials and not respondents. Therefore, the main limitation of this research may concern the risk of exposure of the author to theoretical and subjective bias during analysis of the results.

Theoretical framework

Definition of digitalization

For the sake of the object of the study, digitalization, author would like to underline the importance to understand the difference between the concept of digitalization from another close, but not the same term digitization. In other words, digitalization describes socio-economic significance of augmentation of certain capabilities of businesses and customers by means of computer, new media and communication platforms. While digitization indicates to the process of converting analog data, such as images, text and video, into digital format or a binary code that consist of zeros and ones (Schumacher, et al, 2016).

Definition of digital communication

The term digital communication describes the process of connecting people by means of online channels. The main goal of this process is to set digital connection between people within and outside the organization. It is used internally for communication of organizational and managerial data, but externally for delivering messages to outside audience with the purpose of brand awareness, marketing, social campaigns, reputation improvement, entertainment, education and customer service (Maryville, 2021).

According to the definition of digital communication it can be used for multiple purposes not only technically connecting people, but for broader and deeper formation of relationship between organization and its customers. Author believes that such potential of digital communication can be used to solve problem of accelerated change of attitude and preferences of online users.

Author presumes that possible reason for the problem of keeping customers' focus and meeting their expectations was emergence of global communication dominators. Those leaders were given a collective name of FAANG that is abbreviation for Facebook, Apple, Amazon, Netflix and Google (Flensburg, et al., 2020).

Indeed, a research (Kasasa, 2021), conducted by a financial services marketing company, showed that millennials, a generation cohort that was born between 1985 and 1996, have had less tolerance for inefficient and poor quality service as global enterprises like Apple and Google have already had raised the bar high for an acceptable digital service. Moreover, that generation of customers would prefer a digital finance company for their financial management matters, while banks become for them ordinary transactional service, that excludes close relationship, while digital finance can offer such connection.

In addition, next generation "Z" or Zillennials, a generation cohort that was born after Millennials, in the period between 1997 and 2015 (Kasasa, 2021), are becoming sensitive to inadequate and ill-developed messages, but very comfortable to goal building conversation between service provider and representatives of those two generations. Therefore, digital communication tools could be a key to maintaining such close relationships.

As an example of building close relationships using digital means of communication can be a research (Campbell, 2017) where was identified positive correlation between users who use health and fitness tracking applications and those who think of their finances. Therefore, researchers concluded that the habit of tracking own health and fitness can be applied to finances. In other words, financial services can use digital means to communicate necessary information about the state of user's financial health. Moreover, the US Center for Financial Services Innovation (CFSI) supported the concept of financial health approach and specified the positive effect it could bring in terms of customer's engagement, loyalty and revenue to service providers.

Digital communication tools can indeed be a strategic measure in this age of strong value and purpose broadcasting all over the internet. Such values as racial, gender and income equality are on top demand from Millennials and Zillennials. For example, every second Millennial preferred to buy from a company that align with his values (Kasasa, 2021).

Naturally one may question the idea of interest about generation of Millennials and Zillennials. However, recent studies (Kasasa, 2021) indicated that Millennial consumers were the highest-spending generation in 2020. Estimates showed that they have spent 1,4 trillion U.S. dollars in 2020. While generation "Z" may be not in full capacity of spending power yet, but they are forecasted to

gain income of 33 trillion U.S. dollars by 2030, that would match to 25 % of all global earnings at the moment and overcome by spending power their fellow Millennials by 2031.

Finally, digital communication extends beyond regular customer service interaction, it facilitates transfer of useful data to end users who are customers and backwards data collected from customers helps to make effective business decisions.

Cost and scale benefits of digitalization of communication

In addition to all said above, about importance of digital communication, author would like to highlight some real world benefits as well. Author compared cost and efficacy of traditional and digital solutions.

Regarding traditional solutions, for example, 1-hour cost of outsourced call center operator's work ranges from 20 till 35 U.S. dollars (Brown, 2019), while to open a new bank branch costs from 2 to 4 million U.S. dollars on average and 200 to 400 thousands U.S. dollars annually to maintain it (Yanez, 2021). At the same time both a call center and a bank branch have limitation in terms of working days and hours. Moreover, call centers and bank branches cover local or regional customer services only.

When it comes to digital tools, for example, subscription based AI-powered chatbots would cost from 500 till 5000 U.S. dollars per month (Threlfall, 2021), email box service from 9 till 1000 U.S. dollars monthly, while outsourced social media management from 450 U.S. dollars till 20 thousand respectively (WebFX, 2021).

In general, according to author's own calculations, digital solutions would cost from 11 thousand U.S. dollars up to 150 thousand in total annually. However, to maintain small call center would cost up to 288 thousand and bank branch half a million yearly.

Definition of Fintech

The other concept, author will use along with the combination of digital communication, is Fintech. The term Fintech or Financial Technology has been given to a company that uses a business model built around Finance, Technology and Innovation (Sung, et al., 2019). In other words, it is a company that uses new technologies to take certain niches in financial services market. Through such type of companies innovative, disruptive and often paradigm changing trends are spreading to traditional financial services market.

As a Fintech company's business model is by nature considered to be innovative then digital communication, author believes, should be indivisible part of such type of business. Namely digital communication is innovation and technology intensive field and those two elements keep this area on relatively actual level for current and future businesses.

Method

For this research author preferred to use a noninvasive methodology. Since author's goal is to give a short outline of the change in the interest of researchers who were studying digital communication and Fintech industry for the last 3 years. So author presumes that other scientists' interest would be, perhaps, a sort of index that would reflect the state of the agenda of digital communication in Fintech area. Therefore, he selected a content analysis method that could provide a tool for converting qualitative data derived from analysis of scientific and non-scientific materials into quantitative data (Gheyle & Jacobs, 2017). In this way to provide a conceptual overview to the current state of the topic author chose to research in this article.

Sample

According to the tasks of this research the materials for the study were selected based on the relevance to the topic and relatively recent time of publication. Author used open public scientific databases such as Web of science, Scopus, EBSCO, Science Direct, ProQuest and Research Gate for collecting scientific articles dedicated to the field of digital finance, Fintech and consumer experience in digital finance that published from 2017 till 2020. The size of the sample was arbitrarily determined by the author's own decision. Hence author researched in total 127 sources from which 100 are scientific articles and 27 nonscientific materials that reflect industry experts' views and industry reports. See Table 1. Since author assumed the sample size would be appropriate enough to reflect approximate state in the niche of the science about the Fintech and digital finance for the last 3 years.

Table 1

Sample structure

Publication Year/Type	Scientific	Non-scientific	
	Articles	Articles (expert views)	Industry reports
2017	6	2	3
2018	18	0	0
2019	36	7	3
2020	40	6	6
Total	100	27	
Grand total	127		

Source: author's calculations

Coding rule

Author used content analysis method for the analysis of qualitative data that derived from the sample of scientific and non-scientific text materials. The main tasks of the analysis were to create a specific list of words that, in author's own opinion, would reflect attention to the specific topic, and count how frequently those words occur during analysis of the certain material to calculate the amount of attention to that certain topic. After the tasks of creating list and counting the frequency of occurring words from the list were completed, next step was to create a specific coding rule that would allow author to project the results of the analysis in a quantitative manner later in the article.

The coding rule consists of special approach where two areas of interest have been coded into 2 unique indexes. According to the author's concept the study of those two areas would help to reach the main goal of this research which is to capture the trend of science and market direction regarding the interest in adopting digital solutions for communication purposes in the context of Fintech companies. Those areas are digitalization and digitalization of communication.

As it was mentioned above author prepared own list of words that he used for scanning the sample of 127 materials against that list. Then author separated that list of words into two categories that would represent two areas that drew attention of authors who composed those materials. The first area is digitalization with coded index as "D" and the second is digitalization in the communication context or indexed as "DCC" (see Table 2).

Table 2

Coding of indexes		
Coded Index	Full name of the index	List of specific words
D	Digitalization	Digital Digitalization Topic of Digital enhancement digital payment infrastructure Transactional processing Digital platforms
DCC	Digitalization in the communication context	Digital in Communication Communication technologies Digital channels Live Chat AI-powered chatbots Customer/user experience/personalized Ticketing Knowledge base Social media Customer Relationship Management system Omnichannel IoT (Internet of things)

Source: author's calculations

Results

Author scanned, or in simple terms, searched the sample of 127 materials with the purpose of detecting and counting the specific words from the list represented in the table 2 above. Then author processed the total number of counted words in a way that would represent how much each coded index would get in total per year and placed the results of count into a table (see Table 3).

In the Table 3, below, author indicated year of publication for each material of 127 sample, coded index and grouped the results of count by the origination or from scientific and non-scientific materials of the sample. Then calculated the proportion for each coded index in total per year.

Table 3

Results of calculation of words					
Year	Coded index	Number of specific words		Total number of words per each index of the specific year	Share of each index in overall year of publication, in %
		Scientific material	Non-scientific material		
2017	D	129	15	144	43
	DCC	171	20	191	57
2018	D	503	0	503	44
	DCC	643	0	643	56
2019	D	1326	467	1793	41
	DCC	1368	1030	2598	59
2020	D	1793	400	2193	28
	DCC	2598	3012	5610	72

Source: author's calculations

For the ease of understanding and to complete the main task of this research that is to have a glance into actual trend of science in those 2 areas, that were coded into indexes, author decided to compose a visual representation of the results in a manner that would allow to see the actual trend line (see Figure 3).

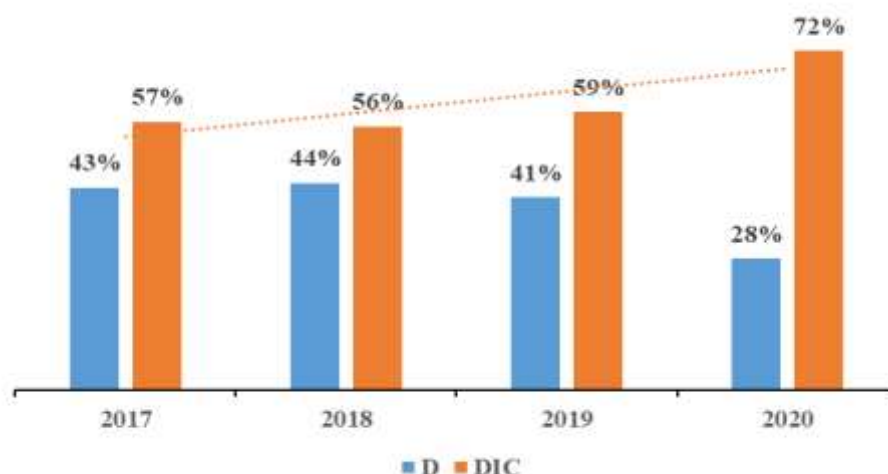

Figure 1. Proportion and trend line for coded indexes

Source: author's calculations

As it is indicated in the figure 1 above, the proportion of each coded index D and DC within the total per year varied slightly on a year by year basis till drastic change by the end of period from 2017 till 2020. While the trend line provided more visual representation of direction during that period.

Overall the figure 1 showed that coded index D that represents digitalization was in steady decline year by year before it plummeted by the end. On the other hand, coded index DIC that represents digitalization in the communication context was in solid growth rate with slight drop in 2018 till it skyrocketed in 2020.

Discussion

The method used and the results in this article were with some limitations, but author believed it would be enough to conclude that the topic of digitalization among scientific circles was in decline for some time till it dropped low in 2020 publications. However, the area of digitalization of communication drew great interest till it was all time high by the end of study period.

Obviously with the global pandemic that was caused by spread of virus *Covid-19* the global economy has experienced some negative impact and still cope with the consequences. Nevertheless, the new reality, in fact, benefitted in some ways to the enhanced digitalization of communication between customers and service providers. At the same time that fact gave a new agenda or actuality for composing scientific and non-scientific publications on positive effect of digitalization of communication in the context of innovative finance and global digital economy.

Conclusions

Author accepts the limited value of this article for the science in the area of Fintech and digitalization, but he still hopes it may provide some tips and clues for literature review and scientific text analysis. Altogether such approach to the scientific approach may be of interest for students of social and economic sciences.

References

- Brown, J. (2019, August). How Much Does it Cost to Hire a Call Center? Retrieved from [www.abetteranswer.com: https://www.abetteranswer.com/blog/how-much-does-it-cost-to-hire-a-call-center#:~:text=Outbound%20Calls,%2435%2D%2450%20per%20hour](https://www.abetteranswer.com/blog/how-much-does-it-cost-to-hire-a-call-center#:~:text=Outbound%20Calls,%2435%2D%2450%20per%20hour)
- Campbell, D. H. (2017, November). FINANCIAL SERVICES IN A 'QUANTIFIED SELF' WORLD. Retrieved from: <https://www.edelman.com/post/financial-services-in-a-quantified-self-world>
- Di Capua, F., et al. (2018, December). Predicts 2019: Digital Drives a Paradigm Shift in Application Services. Retrieved from: <https://www.gartner.com/en/documents/3895065>
- Flensburg S., et al. (2020). Comparing digital communication systems: An empirical framework for analysing the political economy of digital infrastructures. *Nordicom Review*, 127–145
- Forni, A. A., et al. (2017, April). Gartner Survey Shows 42 Percent of CEOs Have Begun Digital Business Transformation. Retrieved from: <https://www.gartner.com/en/newsroom/press-releases/2017-04-24-gartner-survey-shows-42-percent-of-ceos-have-begun-digital-business-transformation>
- Jarman, P. (2019, January). Delivering an Excellent Omni-channel Experience. Retrieved from [www.cxtoday.com: http://www.cxtoday.com/contact-centre/delivering-an-excellent-omni-channel-experience/](http://www.cxtoday.com/contact-centre/delivering-an-excellent-omni-channel-experience/)
- Johnson, J. (2021, January). [www.statista.com](https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/). Retrieved from Worldwide digital population as of January 2021: <https://www.statista.com/statistics/617136/digital-population-worldwide/>
- Kasasa. (2021, January). Boomers, Gen X, Gen Y, and Gen Z Explained. Retrieved from www.kasasa.com: <https://www.kasasa.com/articles/generations/gen-x-gen-y-gen-z>
- Kats, R. (2020, October). Mobile Payment Adoption Has Been Slow in Western Europe, but the Pandemic Could Be the Catalyst for Growth. Retrieved from: <https://www.emarketer.com/content/mobile-payment-adoption-has-been-slow-western-europe-pandemic-could-catalyst-growth>
- Kemp, S. (2020, January). DIGITAL 2020: GLOBAL DIGITAL OVERVIEW. Retrieved from DATAREPORTAL: [https://datareportal.com/reports/digital-2020-global-digital-overview#:~:text=Digital%20in%202020%3A%20the%20essential%20headline%20numbers&text=The%20number%20of%20people%20around%20users\)%20compared%20to%20January%202019](https://datareportal.com/reports/digital-2020-global-digital-overview#:~:text=Digital%20in%202020%3A%20the%20essential%20headline%20numbers&text=The%20number%20of%20people%20around%20users)%20compared%20to%20January%202019)
- Leggett, K., et al. (2018, January). 2018 Customer Service Trends: How Operations Become Faster, Cheaper – And Yet, More Human. Retrieved from: <https://www.forrester.com/report/2018+Customer+Service+Trends+How+Operations+Become+Faster+Cheaper+And+Yet+More+Human/-/E-RES142291>
- Morgan, B. (2019, May). 40 Stats On Digital Transformation And Customer Experience. Retrieved from www.forbes.com: <https://www.forbes.com/sites/blakemorgan/2019/05/13/40-stats-on-digital-transformation-and-customer-experience/?sh=778550696475>
- Reinsel, D., et al. (2018). *The Digitization of the World: From Edge to Core*. Framingham: IDC
- Schumacher, A. et al. (2016). Automation, digitization and digitalization and their. Proceedings of the International Scientific Conference "Innovation and Sustainability 2016", 105–120. Bucharest: University Politehnica of Bucharest
- Threlfall, D. (2021). Chatbot Pricing: Everything You Need to Know About Chatbot Prices for SMBs. Retrieved from: <https://mobilemonkey.com/blog/chatbot-pricing/>
- WebFX (2021). How Much Does Email Marketing Cost in 2021? Retrieved from: <https://www.webfx.com/email-marketing-pricing.html>
- Yanez, F. (2021). Cutting branches to cut costs – does it work? Retrieved from: <https://arca.com/resources/blog/cutting-branches-to-cut-costs-does-it-work>

APPLICATION OF BUSINESS PRINCIPLES IN MUNICIPAL MANAGEMENT

UZŅĒMĒJDARBĪBAS PRINCIPU IZMANTOŠANA PAŠVALDĪBU VADĪBĀ

Gita Janševica

Biznesa augstskola Turība, Latvija

e-pasts: Gita.Jansevica@turiba.lv

Iveta Linīņa

Biznesa augstskola Turība, Latvija

e-pasts: Iveta.Linina@turiba.lv

Abstract

In 2021 the local governments of Republic of Latvia are scheduled to implement the Administrative Territorial Reform and as the local government elections are forthcoming, the newly created municipalities will be faced with an issue- how to exercise the functions specified by law in a different environment. Changing the number of municipalities will increase the size of municipalities, expand it in all areas, and there is a new governance model that does not reduce the opportunities for citizens to receive information and services in the normal environment.

The public sector functions differently than private companies: the operational objective for both sectors is fundamentally different, and the mechanism for mobilising and using financial resources is different. In order to ensure the most efficient functioning of public administration as possible, municipalities need to respect the principles of good governance when providing services. Good governance can also be accompanied by the use of the principles of business management. Entrepreneurs have demonstrated that they are able to work effectively and therefore the elements of the positive experience could be applied to municipalities.

The aim of the work is to evaluate the possibilities of using the principles of business management for the management of municipalities. The tasks are to describe the principles of business management, to analyse the specificities of the functioning of the public sector and to highlight those principles that would be feasible. The methods used in the study- monographic, comparative, synthesis and analysis methods.

Keywords: municipality, local government, principles, business management, good governance

Ievads

Latvijā ir aktuāla valsts pārvaldes demokratizācija un decentralizācija. Tā ir cieši saistīta ar pašvaldību attīstību un to reformām. Reformas īstenojot, tiek pilnveidoti publiskā sektora sniegtie pakalpojumi. Vērojama attiecību uzlabošanās starp centrālo valdību un pašvaldībām, tiek organizētas mācības deputātiem un pašvaldību darbiniekiem, kas liecina par centieniem uzlabot pašvaldību pārvaldi. Eiropas vietējo pašvaldību harta nosaka, ka, ievērojot priekšrakstus, kas noteikti ar likumu, pašvaldības var noteikt pašas savas iekšējās administratīvās struktūras atbilstoši specifiskām

vietējām īpatnībām un vajadzībām ar nolūku īstenot efektīvu pārvaldi (Eiropas vietējo pašvaldību harta, 1997, 4. pants).

Ja pašvaldību reformu sākumposmā prioritātes bija pašvaldību demokrātijas aspekts, tad šobrīd priekšplānā sāk izvirzīties efektivitātes problēmas, ko varētu atrisināt ar moderno vadības metožu pielietošanu. Politiskā un ekonomiskā vide, ierobežotie resursi un sabiedrības vēlme pēc augstākas kvalitātes mūsdienīgiem pakalpojumiem pieprasa dinamisku, efektīvu un elastīgu valsts pārvaldi. Izmantojot inovatīvas pieejas, valsts pārvaldes izaicinājums ir attīstīties dinamiski, būt efektīvai un elastīgai. Šo mērķu sasniegšanai ir nepieciešams veikt investīcijas valsts pārvaldes kapacitātē, uzlabot darba metodes, procesus un kultūru. Pašvaldības tradicionāli tiek uztvertas kā uzņēmējdarbības veicinātājas vai bremzētājas, bet tās var sekmēt zināšanu apguvi un realizēt stratēģiskus projektus, kas izglīto sabiedrību un veicina pašvaldības atpazīstamību. Kā piemērs ir fakts, ka 2020. gada augustā Cēsu novada pašvaldība noslēdza līgumu ar Valsts izglītības attīstības aģentūru par Eiropas Ekonomikas zonas finanšu instrumenta un Norvēģijas finanšu instrumenta 2014.–2021. gada perioda programmas “Pētniecība un izglītība” aktivitātes “Inovācijas centri” projekta “Inovācijas centra izveidošana Cēsīs” īstenošanu. Projekta mērķis ir veicināt zināšanu attīstību un izglītojamo karjeras izvēli, piedāvājot inovatīvus risinājumus izglītības un zinātnes popularizēšanai. Ko Cēsu novada pašvaldības vadība dara pārvaldes jomā, tiks noskaidrots pētījumā. Tādējādi tiek izvirzīts pētījuma jautājums – vai pašvaldību pārvaldē var tikt izmantoti un vai tiek izmantoti uzņēmējdarbības vadības principi? Pētījumā aplūkotas publiskā sektora funkcionēšanas īpatnības un akcentēti tie principi, kuru pārņemšana būtu ieteicama un iespējama. Darba gaitā tiek secināts, ka uzņēmējdarbības vadības principu izmantošana pašvaldībās ir iespējama un notiek, bet ir jārēķinās ar normatīviem aktiem, kas regulē pašvaldību darbu, zināmā mērā iegrožojot to rīcības brīvību. Dažādas vides, nolūki, mērķi ir faktori, kas atšķiras. Pašvaldības ir ieinteresētas pakalpojumu pieejamības un kvalitātes uzlabošanā iedzīvotājiem, tāpēc organizē aptaujas, lai uzzinātu viņu viedokli.

Publiskā un privātā sekora atšķirības

Pašvaldības ietilpst publiskās pārvaldes sektorā. Labas pārvaldes jautājums publiskajā sektorā ir aktuāls, jo tas ar *Valsts iekārtas pārvaldes likumu* nostiprināts 10. pantā, skaidrojot, ka tas ietver atklātību pret privātpersonu un sabiedrību, datu aizsardzību, taisnīgu procedūru īstenošanu saprātīgā laikā un citus noteikumus, kuru mērķis ir panākt, lai valsts pārvalde ievērotu privātpersonas tiesības un tiesiskās intereses (Valsts pārvaldes iekārtas likums, 2003, 10. pants). Latvijas Republikas tiesībsargs skaidro, ka labas pārvaldības princips prasa pretimnākošu un cieņpilnu valsts vai pašvaldības attieksmi pret privātpersonu, kas ietver ne vien iestādes pienākumu rīkoties ne vien atbilstoši normatīvajos aktos noteiktajam, bet arī pastāvīgi uzlabot personai sniegto pakalpojumu kvalitāti (LR Tiesībsargs).

Ņemot vērā to, ka pašvaldībām ir savas ar likumu noteiktas funkcijas (likums *Par pašvaldībām*) un savs budžets – tās ir elastīgākas lēmumu pieņemšanā kā citas publiskā sektora organizācijas, tāpēc pašvaldības vadības metodēs varētu tikt integrētas uzņēmēju vadības metodes. Latvijas pašvaldību pētnieki Edvīns Vanags un Inga Vilka, apspriežot šo tēmu, uzsver, ka pašvaldību pārvaldē visnotaļ jāsekmē novitāte un kvalitāte, pastāvīga attīstība, izmaiņas un vēlme mācīties, un tas jāveic ar moderno vadības principu izmantošanu, kas ietver arī vispārējo kvalitātes vadību un stratēģisko vadību (Vanags un Vilka, 2005: 171). Savukārt Latvijas Pašvaldību savienības (turpmāk – LPS) vecākais padomnieks Māris Pūķis savukārt analizē pašvaldību stratēģisko vadīšanu kontekstā ar publiskā sektora mārketingu (Pūķis, 2010: 341). Ar savu pieredzi, pētot un salīdzinot privāto un

publisko sektoru, Amerikas Savienotajās Valstīs iepazīstina Grovers Starlings, norādot uz būtiskām atšķirībām abos sektoros (Starlings, 1999: 25), kas līdzīgi darbojas arī Latvijā.

Vadībzinātnes teorētiķi iesaka izdalīt piecas organizācijas vadības pamatfunkcijas – plānošana, organizēšana, koordinēšana, motivēšana un kontrole, un ap šīm funkcijām tiek veidotas dažādas koncepcijas, principi, teorijas un metodes (Praude un Beļčikovs, 2001: 18). Tāpēc turpmāk tiks iztirzāti dažādi vadības aspekti, vērā ņemot pašvaldību specifisko situāciju un vidi, kādā tiek pildītas ar likumu noteiktās funkcijas. Attieksme pret uzņēmējdarbības metodēm publiskajā sektorā nav viennozīmīga. Plaši izplatīts ir uzskats, ka privātā un publiskā sektora metodes ir nesavietojamas. Kā galvenos iemeslus *Dr.oec.* Pūķis min priekšstatu par “publisko labumu” kā kaut ko pašsaprotamu, kas izriet no morāles principiem un neuzticību pašvaldības politiķiem un darbiniekiem, kas varētu rīkoties nevis sabiedrības, bet personisko interešu labā (Pūķis, 2010: 353). Lai publiska persona nestrādātu personisku interešu labā, ir virkne normatīvo aktu, un ar likumu ir noteikts, ka publiskas personas finanšu līdzekļi un manta drīkst tikt izmantota likumīgi un atbilstoši iedzīvotāju interesēm, novēršot to izšķērdēšanu un nelietderīgu izmantošanu, kā arī ierobežojot valsts amatpersonu korupciju (Publiskas personas finanšu līdzekļu un mantas izšķērdēšanas novēršanas likums, 1. pants). Tātad pirmā atšķirība ir darbošanās dažādās vidēs, jo pašvaldību darbu ietekmē ne tikai administrācijas darbs, bet arī politiskie lēmumi.

ASV publiskā sektora pētnieks G. Starlings uzsver, ka valsts administrācija atšķiras no uzņēmuma administrācijas ar nolūku, struktūru, mērķi un vidi. Par vidi jau tika izdarīts secinājums, bet, aplūkojot vadības nolūku, G. Starlings apgalvo, ka, ja privātā sektora mērķis ir censties atrisināt radušos problēmu, tad publiskā sektora mērķi nav vienmēr skaidri, tie bieži ir diskutabli, pat neskatoties uz to, pašvaldības vadītājs piedalās mērķu noteikšanā (Starlings, 1999: 25). Valdības iestādes realizē valsts politiku un tās realizētās programmas ir ar mērķi, bet mērķis parasti ir likuma prasību izpilde. Darbībai vajadzētu būt vērstai uz mērķu sasniegšanu un uzdevumu izpildi, ne tik daudz uz instrukciju izpildi (Vanags un Vilka, 2005: 171). Fundamentāla atšķirība starp privātā uzņēmuma un valsts uzņēmuma vadību ir valsts sektora (tai skaitā pašvaldību) institūciju galvenais mērķis (Starlings, 1999: 16). Ja uzņēmējdarbībā tas ir gūt peļņu (Abizāre, 2004: 5), tad otrs ne mazāk svarīgs mērķis, lai gūtu peļņu, ir – apmierināt patērētāju vajadzības. Savukārt publiskajā sektorā, tai skaitā pašvaldībās mērķis, pēc G. Starlinga domām, ir izpildīt finansētāju prasības. Ekonomists Ludvigs fon Mises (*Ludwig von Mises*) apgalvo, ka valsts administrācijas mērķi nevar tikt vērtēti naudas izteiksmē un tos nevar pārbaudīt ar grāmatvedības palīdzību (fon Mises, 2011: 29). Viņaprāt, publiskajā sektorā klientu skaits neietekmē valsts finansējuma apmēru un tādējādi neveicina paveiktā darba kvalitāti, valsts administrācijā sasniegumiem nav tirgus cenas, tādējādi neiespējami vadīt valsts iestādi pēc līdzīgiem principiem – kā uzņēmumu, kura mērķis ir peļņas gūšana, un līdz ar to valsts iestādē principi ir atšķirīgi (fon Mises, 2011: 29–30).

Stratēģiskā plānošana ir viens no publiskā sektora plānošanas veidiem, bet, kā norāda M. Pūķis – Latvijā stratēģijas pakāpeniski ir kļuvušas par dokumentiem, kas apkopo pašreizējo problēmu risinājumus, kuri balstās uz priekšstatiem par derīgo vai nederīgo un uz sabiedriski atbalstītām utopijām (Pūķis, 2010, 350). Stratēģisko vadību pašvaldības var uzlabot, stratēģiskās plānošanas dokumentus sasaistot ar citiem vadības procesiem, izvēloties aizstāvja lomu un panākot ieinteresēto personu iesaistīšanos stratēģiskās plānošanas procesā (Johnsen, 2016). Šis apgalvojums apstiprina pētījumus, ka racionāla stratēģiskā plānošana un dalība lēmumu pieņemšanā uzlabo sabiedrisko pakalpojumu sniegumu (Johnsen, 2016). Ar nožēlu jāatzīst, ka Latvijas pašvaldībās finanšu plānošana tiek rūpīgi nodalīta no pārējās plānošanas (Pūķis, 2010: 349). Lai gan pašvaldības savus budžetus sastāda, apstiprina un izpilda patstāvīgi, tomēr ir jāievēro likumi un Ministru kabineta noteikumi (Par pašvaldību budžetiem, 7. pants), un tas nozīmē, ka ierobežojošo faktoru dēļ nevar

izvirzīt tādus finanšu mērķus kā uzņēmēji. Piemēram, nosakot maksas pakalpojumu izcenojumus, tajos jāiekļauj tikai izmaksas, peļņas daļu nedrīkst iekļaut (MK noteikumi Nr. 333, 9. pants) Diemžēl publiskajā sektorā attiecībā pret budžetu bieži novērojama izvēle “iztērē vai zaudē”, jo pastāvošā budžeta sistēma veicina institūciju līdzekļu tērēšanu – tiek zaudēta nauda, kas nav iztērēta līdz budžeta gada beigām, nākošajā gadā no budžeta tiek piešķirts mazāk līdzekļu, un tiek saņemti pārmetumi par pārāk lielu budžeta līdzekļu pieprasījumu (Vanags un Vilka, 2005: 171).

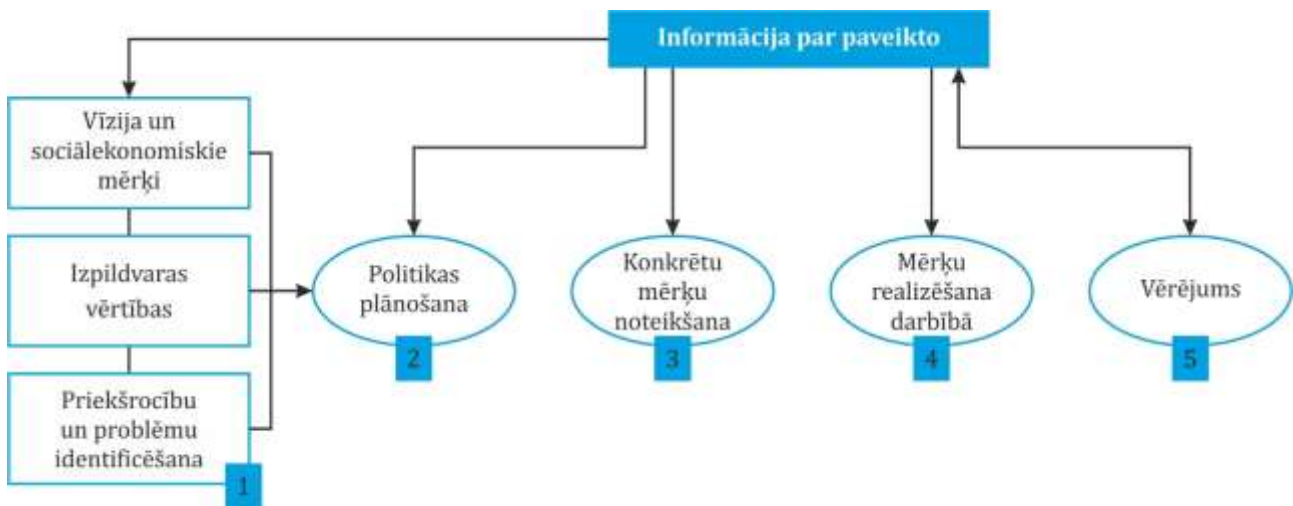
G. Starlings min vēl vienu atšķirību starp abiem sektoriem – valsts sektorā nav skaidras pienākumu sadales (Starlings, 1999, 19), un tas slēpjas faktā, ka valdība (publiskas iestādes augstākstāvoša institūcija) nedod pilnīgu varu vienam cilvēkam vai iestādei valsts politikas realizēšanai. Tā kā pienākumu sadale ir neskaidra, tad vadītāji nevar paši noteikt savas iestādes budžetu, tas ir jāsaskaņo ar finanšu piešķirējiem, un rezultātā bieži vien netiek atbalstīti priekšlikumi neizlēmības vai cita iemesla dēļ. Šādas situācijas kavē iespēju izmantošanu un ātru problēmu risināšanu. G. Starlings salīdzina patērēto laiku dažādām aktivitātēm starp valsts administrāciju un privāto sektoru (Starlings, 1999: 19). Ir dažādi viedokļi par to, vai efektīvāka vadība ir indivīdam, vai kolektīvi pieņemtiem lēmumiem. I. Vanaga ierosina lēmumu pieņemšanā iesaistīt dažādas struktūrvienības, pielietojot projektu vadīšanas metodi – veidojot katram konkrētam uzdevumam atbilstošas komandas (Vanags un Vilka, 2005: 171). Organizāciju psiholoģijas pētnieks Viesturs Reņģe, atsaucoties uz Ričardu Hekmenu (Reņģe, 2007: 143), norāda, ka komandas efektivitāte paaugstinās, ja grupas uzdevumam ir raksturīgi:

- autonomija – cik liela ir grupas atbildība par darbu;
- uzdevumu daudzveidīgums;
- uzdevuma nozīmīgums;
- uzdevuma konkrētība – cik lielā mērā tas ir skaidri noteikts darbs;
- atgriezeniskā saikne, un atzīmē, ka pastāv vispārpieņemts viedoklis, ka grupas lēmumi ir efektīvāki nekā individuāli pieņemti lēmumi, bet pētījumi to neapstiprina. Tas, vai grupa spēj panākt vairāk nekā atsevišķs indivīds, ir atkarīgs no veicamā uzdevuma rakstura (Reņģe, 2007: 143).

Gan valsts, gan privātas organizācijas lieto resursus, lai ražotu preces un pakalpojumus – lai sasniegtu rezultātu. Tomēr valsts sektorā rezultāts ir grūti nosakāms (Starlings, 1999: 22). Ja uzņēmējiem galvenais kritērijs ir uzņēmuma peļņa, tad valdībai ir grūti deleģēt lēmumu pieņemšanu zemākiem līmeņiem, kā to dara firmas. Vienota kritērija trūkums apgrūtina dažādu ieguldījumu salīdzinājumu. Ja privātuzņēmums strādā, lai nodrošinātu savu personisko labklājību, tad valsts iestādes mērķis ir kalpot citu cilvēku interesēm – tātad abām sfērām ir dažādi darbības nolūki (Starlings, 1999: 22).

Uzņēmējdarbības principi publiskajā pārvaldē

Plānošana ietver mērķu noteikšanu, analīzi, plānu izstrādi un prognozēšanu. Līdzīgi ir publiskajā sektorā, jo *Valsts pārvaldes iekārtas likuma* 10. panta 6. punkts nosaka, ka valsts pārvalde savā darbībā pastāvīgi pārbauda un uzlabo sabiedrībai sniegto pakalpojumu kvalitāti. Tās pienākums ir vienkāršot un uzlabot procedūras privātpersonas labā” (Valsts pārvaldes iekārtas likums, 10. pants). Tātad abiem sektoriem ir kopīgs mērķis – strādāt iedzīvotāju labā, apmierinot viņu pieprasījumu. Racionālas plānošanas modelis var palīdzēt izprast plānošanu (skat. 1. attēlu), pēc šī modeļa plānotājs rīkojas racionāli, ja veic piecas attēlā minētās savstarpēji saistītās darbības.

1. attēls. Racionālas plānošanas modelis pašvaldībā

Modeļa izveidošanai izmantotas G. Starlinga un M. Pūķa idejas. Modelī ir pieci secīgi plānošanas posmi, kur pirmajā tiek noteikti mērķi un risināmās problēmas, izmantojamās iespējas, otrajā posmā sagatavo darbības virzienus un alternatīvas, lai atrisinātu problēmas, trešajā posmā – salīdzina un novērtē alternatīvas, izvēlas prioritātes, ceturtajā posmā sagatavo rīcības plānu – gadskārtējo budžetu un citus regulācijas pasākumus, piektajā posmā seko plāna realizācijai, pārbaudot informāciju, un sestajā posmā tiek nodrošināta atgriezeniskā saite, jo starp rezultātu un resursu nepieciešamību pastāv atgriezeniskā saite (Praude un Beļčikovs, 2001: 18).

Lai gan šie posmi ir atsevišķi un notiek viens pēc otra, praksē tie veido ciklu, tāpēc modeļa autore iesaka uzskatīt šo plānošanas modeli kā dinamisku un mainīgu procesu.

Vadoties pēc publiskās pārvaldes speciālistu D. Osborna (*D. Osborne*) un T. Gablera (*T. Gaebler*) idejām, kurus izmantot iesaka arī *Dr.oec.* Inga Vilka (Vanags un Vilka, 2005: 171–173) galvenie dažādu līmeņu pašvaldībās īstenojamie vadības principi ir desmit, no kuriem var atzīmēt svarīgākos:

- stratēģiskās vadības realizēšana, kas nozīmētu stratēģisku lēmumu nodalīšanu no ikdienas uzdevumu pildīšanas;
- sacensību gara ieviešana monopola vietā, kas ietver veselīgas konkurences nodrošināšanu, samazinot monopolu ietekmi;
- orientācija uz klienta vajadzībām, katrai institūcijai apzinot savus klientus, izzinot viņu vajadzības un viedokli par nepieciešamajiem pakalpojumiem un to kvalitāti, piedāvājot tos
- vadīšana pēc mērķiem, uzdevumiem, ne pēc instrukcijām – definēt katras institūcijas misiju, kas būtu saprotama darbiniekiem un apmeklētājiem, un darboties, lai sasniegtu mērķus, nevis tikai izpildītu instrukcijas;
- uz rezultātu orientēta vadība paredz programmu finansēšanu atbilstoši rezultātam, nevis pēc ieguldījumu rādītājiem;
- decentralizēta vadība – no hierarhijas uz dalību un komandu darbu, pēc iespējas vairāk iedrošinot pašvaldības darbiniekus izteikt viedokli, ierosinājumus un iesaistīt pārvaldes procesos;
- modernas budžeta sistēmas ieviešana ir misijas vadīta, decentralizēta, uz rezultātu orientēta, lai būtu interese taupīt un finanšu resursus izlietot pēc iespējas lietderīgāk;
- koncentrēšanās uz līdzekļu ģenerēšanu (pelnīšanu), nevis tērēšanu, kas nozīmē ne tikai budžeta līdzekļu tērēšanu, bet arī ieņēmumu radīšanu no dažādiem avotiem, kas ir pašvaldības rīcībā (Osborn & Gaebler, 1992).

D. Osborns un T. Gablers šos principus formulējuši nevis kā zinātnisku pētījumu, bet gan pamatojoties uz pieredzes stāstiem, piedāvājot palūkoties uz valsts sektora pārvaldes problēmām un iespējām, uzsverot labas pārvaldības priekšrocības. Autori aicina, izmantojot novatoriskas pieejas vadībā un izvērtējot alternatīvas, vairāk vadīt un neatstāt procesus pašplūsmā (Osborn & Gaebler, 1992).

Uzņēmējdarbībā svarīgs ir kvalitātes jautājums, un tirgus ekonomikā strādājošie uzņēmēji apzinās, ka vienīgais veids, kā saglabāt vai palielināt uzņēmuma konkurētspēju, ir ražot preces vai pakalpojumus, kuri atbilst klientu kvalitatīvajām prasībām (Driņķe, 2019: 160). Kvalitāte ir uzņēmējdarbības rezultāts, vērtība un process uzņēmuma un patērētāja skatījumā, kas neaprobežojas ar produkta izstrādes aspektiem, bet ietver patērētāja uztveri no vajadzību apmierināšanas viedokļa (Veselova, 2019: 189). Kvalitātes vadības sistēmas reglamentējošais ISO standarts 9001 dod priekšroku uzņēmējiem, bet arī pašvaldības var iegūt šādu sertifikātu. Edvarda Deminga kvalitātes vadības principi, kas ietver pakalpojuma fiziskās pazīmes, darba ražīgumu, efektivitāti, ētiku, morāli un drošību, būtu ļoti noderīgi arī pašvaldību vadībā, jo tādējādi tiktu nodrošināta pakalpojumu kvalitātes nepārtraukta uzlabošanās (Vilka, 2005: 174). Gan uzņēmēji, gan pašvaldības savā pārvaldībā var ieviest Kvalitātes vadības sistēmu.

Pašvaldības – publiskā sektora sastāvdaļa

Likumā *Par pašvaldībām*, kā arī citos likumos attiecībā uz pašvaldību izpildinstitūcijām lietoti atšķirīgi jēdzieni, kas dažkārt likumu un pašvaldības nolikuma lietotāju samulsina. Tā, piemēram, likumā *Par pašvaldībām* (24. pants) lietoti tādi jēdzieni kā “pašvaldības administrācija”, “pašvaldības pārvalde”, “pašvaldības institūcija”, “pašvaldības iestāde” un citi. Tāpēc svarīgi atzīmēt, ka ar pašvaldības administrācijas struktūru vai pašvaldības pārvaldi saprotams visu pašvaldības domes veidoto izpildinstitūciju kopums (iestādes, aģentūras, struktūrvienības, pārvaldes, nodaļas u.tml.), kas nodrošina pašvaldības autonomo un deleģēto funkciju īstenošanu (Pašvaldības deputāta rokasgrāmata, 2017: 32). Pašvaldību vada gan politiķi, gan administrācijas darbinieki. Tas izpaužas tādējādi, ka, no vienas puses, ievēlētie deputāti pieņem lēmumus, kas ir saistoši novada teritorijā, bet, no otras puses, pašvaldības darbinieki – konkrētās jomas speciālisti ir tie, kas sagatavo lēmumu projektus, ko deputāti vērtē, analizē un apstiprina vai neakceptē. Kā starpnieks, kas vada gan politiskus, gan administrāciju, ir domes priekšsēdētājs. Ja politiskie faktori vadības teorijā parasti tiek minēti kā ārējais faktors, kas var ietekmēt organizācijas vadīšanu, tad pašvaldību pārvaldē tas varētu būt iekšējās vides faktors. Latvijas apstākļos politiskā vide parasti ir nestabila. Kā atzīmē LPS vecākais padomnieks M. Pūķis, – reti kura valdība ir noturējusies divus gadus, un izsaka nožēlu, ka nacionālajā mērogā politiskus visai maz interesē stratēģiskie jautājumi (Pūķis, 2010: 341). Savukārt vietējā mērogā, pēc M. Pūķa domām, stabilitāte ir lielāka, jo visbiežāk dome nostrādā visus četrus gadus bez vadības pārmaiņām. Aptuveni trešdaļa pašvaldību spēj vienotā virzienā nostrādāt arī vairākus sasaukumus. Raksturīgi, ka politiskā stabilitāte nodrošina arī lielāku mērķtiecību (Pūķis, 2010: 342). Tādējādi, analizējot rezultātu novērtēšanas sistēmu Latvijā, jāsecina, ka ir veiktas iestrādes, lai izveidotu sistēmu valsts pārvaldes snieguma novērtēšanai. Tomēr diemžēl pagaidām tā ir tikai teorētiska, jo ir izstrādāts normatīvais regulējums, bet nav praktisku rezultātu, lai varētu veikt analīzi par tās ieviešanu (Balčiņa un Šenfelde, 2010).

Vairākās pašvaldībās ir īstenotas daudzas publiskās pārvaldes aktivitātes, kas lielā mērā liecina par uzņēmējdarbības principu ieviešanu pašvaldībās. Ikvienā pašvaldībā notiek stratēģiskā plānošana. To paredz *Attīstības sistēmas plānošanas likums* (2. pants). Tāpat par stratēģisku dokumentu var uzskatīt pašvaldības Teritorijas plānojumu, kas ir obligāts dokuments, pamatojoties uz *Teritorijas*

attīstības plānošanas likumu (12. pants). Pilsētām ir attīstības plāni, kuru mērķos ir ietverti tādi elementi kā pilsētas iedzīvotāji, lietotāji (klienti) un konkurenti. Kārtējā budžeta gadā ikviena pašvaldība plāno līdzekļus tēla veidošanai. Plānotajās aktivitātēs liels uzsvars ir likts uz pilsētas virzīšanas, reklāmas un tēla veidošanas pasākumiem.

Ar valsts finansiālu atbalstu divu gadu laikā nu jau ikvienā pašvaldībā ir izveidotas vienas pieturas aģentūras jeb iedzīvotāju apkalpošanas centri, ko var minēt kā veikumu iedzīvotāju pieejamības pakalpojumiem uzlabošanai. Arī tūrisma informācijas centri, kas vairāk gan kalpo pašvaldību apmeklētājiem, ir vai ikvienā pašvaldībā.

Ievērojot likumu *Par pašvaldībām* un *Valsts pārvaldes iekārtas likumu*, no katras autonomās funkcijas izrietošu pārvaldes uzdevumu var deleģēt izpildei citai publiskai vai privātai personai, vienlaikus pašai pašvaldībai saglabājot atbildību par attiecīgās funkcijas izpildi kopumā. Tādējādi var deleģēt uzdevumus, atvieglojot pašvaldības darbu un iesaistot citas personas, kas spēj šos pienākumus izpildīt.

Tiesībsargs ir tā institūcija, kas veicina labas pārvaldības ievērošanu valsts pārvaldē, tai skaitā pašvaldībās. 2016. gadā tiesībsargs īstenoja kampaņu “Īsa pamācība labā pārvaldībā” ar mērķi vēstīt, cik labas pārvaldības princips satur ne tikai tiesiskos aspektus, bet arī labas pārvaldības aspektus. Tieši sabiedrības viedoklis ir mēraukļa valsts varas un tās rīcības izvērtējumam (LR Tiesībsargs, 2017), un iedzīvotāju aptaujā tika vērtēti labas pārvaldības tiesiskie aspekti četrās kategorijās – pieklājīga un pretimnākoša attieksme, tiesiska un objektīva rīcība, atklātība un pieejamība.

Ja pašvaldībai noteiktu pienākumu izpildei kā efektīvākā izpildes forma tiek izvēlēta ārpakalpojumu iepirkšana, tad arī to pašvaldības izmanto, ņemot vērā *Publiskas personas finanšu līdzekļu un mantas izšķērdēšanas novēršanas likumā* noteiktos nosacījumus (9.1 pants).

Pašvaldības veido konsultatīvās padomes, stiprina sadarbību ar uzņēmēju apvienībām, klubiem, organizē iedzīvotāju sapulces, tādējādi iesaistot ieinteresētās puses lēmumu pieņemšanā. Katrā pilsētā un novada centrā ir tūrisma informācijas centrs, kur var iegūt svarīgāko informāciju par novada izcilākajām vietām un kultūras programmas piedāvājumu. Tas gan kalpo galvenokārt pašvaldību viesiem, pierādot to, ka “pilsētu mārketing” veiksmīgi sevi attaisno.

Vispārējās kvalitātes vadības apliecinājums ir ISO 9001 kvalitātes vadības sertifikāts. Šis kvalitātes standarts ir palīgs, kas ļauj veiksmīgi strādāt un attīstīties, savukārt saņemtais sertifikāts ir atbildība un pienākums to darīt kvalitatīvi, meklējot jaunus uzlabojumus. To ir ieguvuši atsevišķi novadi, kā, piemēram, Rīga, Ventpils, Jelgava, Valmiera.

Pētījuma metodoloģija

Pētījuma mērķis ir izvērtēt uzņēmējdarbības vadības principu izmantošanas iespējas pašvaldību vadībā, un mērķa sasniegšanai ir formulēts pētījuma jautājums – vai pašvaldību pārvaldē var tikt izmantoti un vai tiek izmantoti uzņēmējdarbības vadības metodes? Lai sasniegtu mērķi, tika akcentēti tie principi, kuru pārņemšana, pēc pētnieku domām, būtu ieteicama un iespējama, un noformulēti desmit jautājumus.

Darbā izmantota monogrāfiskā pētījumu metode, zinātnisko publikāciju analīze; normatīvo aktu un citu avotu analīze un apkopošana; diskursa datu analīzes metode, un empīrisku datu ieguvei tika izmantota kvalitatīvo pētījumu metode – daļēji strukturētā intervija (Kristapsone, 2014, 261) ar Cēsu novada pašvaldības domes priekšsēdētāju Jāni Rozenbergu viedokļa iegūšanai par uzņēmējdarbības principu izmantošanu Cēsu novada pārvaldē. Jautājumi un atbildes tika apkopoti tabulās.

Pētījums: uzņēmējdarbības vadības principu izmantošana Cēsu novada pašvaldībā

LR tiesībsarga viedoklis par labas pārvaldības principu ievērošanu Cēsu pašvaldībā. Kā atzīst tiesībsargs, – Cēsu pašvaldības mājaslapa ir labi strukturēta, vizuāli interesanta, un nepieciešamo informāciju ir viegli atrast, tās saturs atbilst noteikumu prasībām, un rekomendē papildināt mājaslapu ar tādām sadaļām kā “Viegli lasīt” un “Īpašumi” (LR Tiesībsargs, 2017). Īpaši tiesībsargs uzsver, ka no labas pārvaldības viedokļa pozitīvi vērtējami interaktīvie elementi mājaslapā saziņai ar iestādi, kā, piemēram, nodot problēmu pašvaldībai un iestādes atbalsts uzņēmējdarbības vides attīstībai ar izveidoto interaktīvo karti, uzrunājot nekustamo īpašumu īpašniekus par iespēju piedāvāt īpašumu nomai (LR Tiesībsargs, 2017).

Cēsu novadam ir spēkā Cēsu novada Attīstības programma 2013.–2021. gadam (www.cesis.lv), un 2021. gada februārī uzsākts darbs pie jaunas attīstības programmas izstrādes, izveidojot dažādas interešu grupas un uzaicinot iesaistīties visus interesentus. Tāpat par stratēģisku dokumentu var uzskatīt pašvaldības Teritorijas plānojumu, kas ir obligāts dokuments, pamatojoties uz *Teritorijas attīstības plānošanas likumu*. Atkārtoti minot Cēsu novadu, jāatzīmē Cēsu novada teritorijas plānojums 2016.–2026. gadam. Neraugoties uz plāna darbības termiņu, tas tiek grozīts. Pirms grozījumiem iedzīvotājus lūdz izteikt viedokli sabiedriskās apspriešanas sanāksmēs.

Pētījumā tika fiksēts Cēsu novada domes priekšsēdētāja Jāņa Rozenberga – politiķa un vairāk nekā 300 darbinieku kolektīva vadītāja, viedoklis. Viņš ir pašvaldības darbinieks gandrīz 20 gadu un domes priekšsēdētājs jau otro sasaukumu.

Intervijā tika uzdoti jautājumi par tiem vadīšanas principiem, kas publiskā sektora vides un vadības metožu pētniekiem bija akcentēti un izvirzīti kā pārņemami no privātā sektora vadītājiem. Intervijas jautājumi apkopoti četrās tabulās, apvienojot savstarpēji saistītas tēmas.

1. tabula

Plānošana

Kritērijs	Viedoklis
1. Vai pašvaldībā ir nodalīta stratēģiskā plānošana no operatīvās plānošanas?	Pilnīgi nodalīt nav iespējams, jo, ņemot vērā stratēģiskos mērķus, notiek ikdienas plānošana.
2. Kas nosaka pašvaldības rīcību – sasniedzamie mērķi vai normatīvie akti?	Orientācijai uz mērķi ir jānotiek, ievērojot normatīvos aktus.
3. Vai pašvaldībā tiek analizēti labas pārvaldības principi?	Jau trešo gadu tiešsaistes sociālā tīmekļa vietnē <i>Facebook</i> tiek veikta iedzīvotāju aptauja par pašvaldības sniegto pakalpojumu kvalitāti, pēc kuras sīki analizē rezultātus – pozitīvo un negatīvo. Lai gan aptaujā nepiedalās visi iedzīvotāji, tā tomēr ir ar lielu respondentu skaitu, un tāpēc pēc tās tiek izdarīti secinājumi un veiktas izmaiņas, uzlabojumi.
4. Kā izpaužas darbs komandā?	2019. gadā apstiprināta “Iestādes vērtību deklarācija”. Nodaļu vadītāji un administrācijas vadība veido komandu. Katrai nodaļai izvirzīti mērķi un izpildes grafiki. Regulāras sapulces ar nodaļu, iestāžu vadītājiem. Vienreiz mēnesī – iedvesmojošas apmācības darbiniekiem. Jebkuram darbiniekam ir iespēja nodot informāciju nepastarpināti.

Jautājumos par plānošanu (skat. 1. tabulu) priekšsēdētājs pauž viedokli, pilnīgi nav iespējams nodalīt stratēģisko plānošanu no operatīvās plānošanas, jo no stratēģiskajiem plāniem tiekot plānoti darbi vidējam termiņam un katram gadam. Tāpat arī grūti nerēķināties ar normatīvajiem regulējumiem, kas pašvaldībām jāievēro, jo uzņēmēja principam “atļauts viss, kas nav aizliegts” tomēr pašvaldība sekot nevar. Labas pārvaldības principus neizceļ un neanalizē, bet iedzīvotāju viedoklis tiek noskaidrots, un tieši no šiem ieteikumiem tiek veikti uzlabojumi un izmaiņas, tādējādi tos ietverot atbilstoša līmeņa plānos.

2. tabula

Budžeta sistēma

Kritērijs	Viedoklis
1. Vai, piešķirot finansējumu, tiek izvērtēts sagaidāmais rezultāts?	Tiek izvērtēti faktori finanšu piešķiršanai: 1) avārijas situācijas novēršana; 2) budžetā noteiktās prioritātes 3) lai labuma ieguvēju būtu pēc iespējas vairāk.
2. Vai budžeta sistēma ir uz rezultātu orientēta?	No 2017. g. notiek šāda prakse: 1) tiek definēti pašvaldības kopējie mērķi; 2) tiek definēti nodaļas, iestādes mērķi; 3) tiek izvirzīti mērķi katram darbiniekam. Katrai nodaļai izvirzīti mērķi un izpildes grafiki. Katrai struktūrvienībai, iestādei ir budžets atbilstoši funkcijām.
3. Vai darbojas princips "iztērē naudu konkrētam mērķim vai to zaudē"?	Budžets nākamajam periodam netiek samazināts, ja pārskata gadā netiek iztērēti visi līdzekļi, lai motivētu iestādes un struktūrvienības plānot un taupīt.

Apspriežot ar finansēm saistītos jautājumus (skat. 2. tabulu), J. Rozenbergs atzīst, ka resursi ir ierobežoti, tāpēc līdzekļu piešķiršanā, pirmkārt, plāno neatliekamām darbībām, otrkārt, attiecīgā gada budžetā noteiktajām prioritātēm un, treškārt, – piešķir tādām programmām, kur būtu pēc iespējas vairāk ieguvēju.

Budžeta sistēma cieši saistīta ar mērķiem un plānošanu, tāpēc priekšsēdētājs pierāda, ka pašvaldībā tā ir orientēta uz rezultātu pa termiņiem. Rezultāti tiek analizēti. Pašvaldības finanšu speciālisti seko finansējuma izlietojumam atbilstoši mērķim. Ja struktūrvienībai ir nepieciešams, gada beigās neizlietotie līdzekļi tiek iekļauti nākamā gada budžetā, tādējādi veicinot saimniecisku rīcību un izslēdzot vēlmi gada beigās iztērēt jebkam.

3. tabula

Kvalitāte

Kritērijs	Viedoklis
1. Vai pastāv e-pakalpojumi pašvaldībā?	Ir 26 e-pakalpojumi, un ir valsts iedzīvotāju apkalpošanas centrs, kur var saņemt konsultāciju, iesniegt dokumentus klātienē.
2. Kā novērtēt pašvaldības sniegto pakalpojumu kvalitāti?	Novērtēšana notiek, aptaujājot iedzīvotājus Jau ar iepriekš minēto aptauju sociālajā tīklā <i>Facebook</i> .
3. Vai pašvaldībai ir ISO 9001 kvalitātes sertifikāts?	Patlaban nav. ISO 9001 kvalitātes sertifikāts varētu būt nākotnē aktuāls uzdevums, kuru realizēt varētu pēc administratīvi teritoriālās reformas.

Virzību uz uzlabojumiem J. Rozenbergs saskata pakalpojumu saņemšanas procesa vienkāršošanā, saņemšanas kvalitātes uzlabošanā (skat. 3. tabulu). Mērķis iegūt kvalitātes sertifikātu ir sens, bet sasniedzams pēc administratīvi teritoriālās reformas.

Secinājumi

1. Pašvaldību pārvaldē ir izmantojami uzņēmējdarbības vadības principi, bet to pielietošana nevar būt kā pašmērķis.
2. Publiskajam sektoram no uzņēmējdarbības ir atšķirīga misija – pašvaldībām ir jā rūpējas par pakalpojumu sniegšanu novada iedzīvotājiem, bet uzņēmēji par galveno uzdevumu var izvirzīt peļņas gūšanu.

3. Pašvaldību vadītājiem jārēķinās ar šķēršļiem vadības procesā, ko var radīt politiskā vide, publiskās pārvaldes princips koncentrēties uz normatīvo aktu izpildi, ierobežotas iespējas iegūt papildu finanšu līdzekļus.
4. Pamatojoties uz privātās sfēras un publiskā sektora atšķirībām, pašvaldību nevar vadīt tieši tādā pašā veidā kā uzņēmumu, taču lietderīgi apsvērt atsevišķu uzņēmējdarbībā lietotu principu un metožu izmantošanu.
5. Latvijas Republikas normatīvajos aktos noteikts, ka pašvaldībām darbība jāveic atbilstoši likumiem, noteikumiem, instrukcijām, rīkojumiem u.c. normatīvajiem dokumentiem.
6. Tiesībsargs atzīst, ka Cēsu novada pašvaldība ievēro labas pārvaldības principus.
7. Cēsu novada pašvaldībā, pēc domes priekšsēdētāja J. Rozenberga domām, uzņēmējdarbības vadības principi tiek pielietoti – atsevišķus principus izmanto tieši tāpat kā uzņēmējdarbībā, bet citus principus – daļēji, jo publiskās pārvaldes specifika neļauj darboties pēc uzņēmējdarbībā pielietotā principa “kas nav aizliegts, tas ir atļauts”.
8. Cēsu novada pašvaldībā ir stratēģiskie attīstības plāni, un tajos tiek veiktas izmaiņas atbilstoši izmaiņām un vajadzībām.
9. Cēsu novada pašvaldībā mērķu izvirzīšana notiek vairākos līmeņos, no pašvaldības kopējiem mērķiem izriet katras nodaļas uzdevumi un katra darbinieka mērķi profesionālajā jomā.
10. Cēsu novada pašvaldībā notiek sniegto pakalpojumu kvalitātes regulāra analizēšana un uzlabošana. Šī procesa iniciators ir pašvaldība, bet lielā mērā to ietekmē iedzīvotāju ieinteresētība un aktivitāte.
11. Finanšu līdzekļi pašvaldībām ir prognozējami, un iespēja piesaistīt papildu resursus ir ierobežota. Budžeta veidošanā Cēsu novada pašvaldība līdzekļus plāno vispirms ārkārtas situāciju novēršanai, tikai tad – attīstībai. Gada beigās struktūrvienībām plānotā, bet neiztērētā nauda netiek samazināta, lai veicinātu mērķtiecīgu resursu izmantošanu un motivētu iestādes un struktūrvienības taupīt.
12. Gan privātā, gan publiskā sektora iestādēm ir iespēja iegūt kvalitāti apliecināšu sertifikātu ISO 9001, un vairākas pašvaldības to ir saņēmušas, Cēsu novada pašvaldībai nav šī sertifikāta. Mērķis ir sakārtot kvalitātes vadības procesu Cēsu novada pašvaldībā pēc administratīvi teritoriālās reformas.

References

- Abizāre, V. (2004). *Ievads uzņēmējdarbībā*. Rīga: RaKa, 140 lpp.
- Attīstības programma un pārskati. [skatīts 14.03.2021.] Pieejams: <https://www.cesis.lv/lv/attistiba/dokumenti/attistibas-programma-un-parskati/>
- Attīstības sistēmas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 80, 23.05.2008.
- Baltiņa, I., Šenfelde, M. (2010). Valsts pārvaldes darba efektivitātes novērtēšanas problēmas Latvijā. *Scientific Journal of Riga Technical University Economics and Business Economy Theory and Practice*
- Cēsu novada teritorijas plānojums 2016.–2026. gadam. [skatīts 14.03.2021.] Pieejams: <https://www.cesis.lv/lv/attistiba/dokumenti/teritorijas-planojums/>
- Driņķe, Z. (2019). *Kvalitātes vadības sistēmas Latvijas mazo un vidējo uzņēmumu konkurētspējas paaugstināšanai*. Rīga: Biznesa augstskola Turība, 272
- Eiropas vietējo pašvaldību harta. *Latvijas Vēstnesis*, 37, 28.02.1996.
- Fon Mises, L. (2011). *Birokrātija*. Rīga: Uzņēmēju Trasta kompānija, 139 lpp.
- Johnsen, Å. (2016). Strategic Planning and Management in Local Government in Norway: Status after Three Decades EBSCO

Kārtība, kādā plānojami un uzskaitāmi ieņēmumi no maksas pakalpojumiem un ar šo pakalpojumu sniegšanu saistītie izdevumi, kā arī maksas pakalpojumu izcenojumu noteikšanas metodika un izcenojumu apstiprināšanas kārtība. Ministru kabineta noteikumi Nr. 333. *Latvijas Vēstnesis*, 77, 19.05.2011.

Kosmosa izziņas centra projekts. [skatīts 14.03.2021.] Pieejams: <https://www.cesis.lv/lv/attistiba/kosmosa-izzinas-centrs/>

Kristapsone, S. (2014). *Zinātniskā pētniecība studiju procesā*. Rīga: Biznesa augstskola Turība, 350

Laba pārvaldība. Latvijas Republikas Tiesībsargs. [skatīts 14.03.2021.] Pieejams: <https://www.tiesibsargs.lv/lv/pages/cilvektiesibas/laba-parvaldiba>

Likums par pašvaldībām. *Latvijas Vēstnesis*, 61, 24.05.1994.

Osborne, D., Gaebler, T. (1992). *Reinventing Government How the Entrepreneurial Spirit is Transforming the Public Sector*. New York Addison-Wesley Publishing Co

Par pašvaldību budžetiem. *Latvijas Vēstnesis*, 59, 18.04.1995.

Pašvaldības deputāta rokasgrāmata. Latvijas pašvaldību savienība. [skatīts 14.03.2021.] Pieejams: https://www.lps.lv/uploads/magazine_module/Rokasgramata_2017_KMEkXeEpkx.pdf

Pētījums Tiesību uz informāciju īstenošana vietējo pašvaldību interneta vietnēs. LR Tiesībsargs. [skatīts 10.02.2021.] Pieejams: <https://www.tiesibsargs.lv>

Praude, V., Beļčikovs, J. (2001). *Menedžments*. Rīga: Vaidelote, 509

Publiskas personas finanšu līdzekļu un mantas izšķērdēšanas novēršanas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 114, 02.08.1995.

Pūķis, M. (2015). *Pašu valdība*. Rīga: Latvijas Pašvaldību savienība, 512

Reņģe, V. (2007). *Mūsdienu organizāciju psiholoģija*. Rīga: Zvaigzne ABC, 215

Starlings, G. (1999). *Valsts sektora pārvalde*. Rīga: Valsts administrācijas skola, 616

Teritorijas attīstības plānošanas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 173, 02.11.2011.

Valsts pārvaldes iekārtas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 94, 21.06.2002.

Vanags, E., Vilka, I. (2005). *Pašvaldību darbība un attīstība*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds, 384

Vanags, E., Vilka, I. (2007). Publiskās pārvaldes reformu vērtējums un tālākā attīstība. *Latvijas Universitātes raksti*, 717. sēj. Vadības zinātne

Veselova, A. (2019). Latvijas uzņēmumu darbības kvalitātes vērtējums un tā pilnveidošanas iespējas konkurētspējas paaugstināšanai: Promocijas darbs vadībizinātnē, Latvijas Universitāte

GOOD FAITH-BASED APPROACH AS A WAY TO PROTECT PAYMENT SERVICE CONSUMERS' RIGHTS WHEN BANKS UNILATERALLY TERMINATE CONTRACTUAL RELATIONSHIPS

LABAS TICĪBAS PRINCIPS KĀ MAKSĀJUMU PAKALPOJUMU PATĒRĒTĀJU TIESĪBU AIZSARDZĪBA, KREDĪTIESTĀDEI VIENPUSĒJI IZBEIDZOT LĪGUMISKĀS ATTIECĪBAS

Aleksejs Jeļisejevs

Biznesa augstskola Turība, Latvija

e-pasts: aleksejs@jelisejevs.lv

Abstract

Over the past years, large-scale unilateral closing of bank accounts by Latvian banks with the excuse of the so-called Risk-Based Approach, has become systemic and has reached the level of a real public issue. Referring to their right to choose customers like any other private business, banks can terminate business relations with any person unilaterally and without explanation of the reasons, for which they indeed have the full right under the letter of the law. If that is the case, the interests of the consumer, who has been rejected by the bank, including his human rights, run into an impasse of the formal application of the legal norms. This ultimately contradicts public interests including combating money laundering and terrorist financing.

In order to overcome the above collision, this study proposes a doctrinal approach according to which the bank's right to unilaterally withdraw from the contract should be limited by the systemic teleological interpretation of regulating rules in combination with the general civil principle of good faith (Article 1 of the Latvian Civil Law) which, by analogy with the original source of the problem, is called "Good Faith-Based Approach".

Keywords: good faith, de-risking, bank account closure, unilateral termination of contract

Atslēgvārdi: laba ticība, ankas konta slēgšana, vienpusēja atteikšanās no līguma

Ievads

Pēdējo gadu laikā plaša mēroga klientu kontu slēgšana, ko veikušas Latvijas bankas vienpusējā kārtā, ieguvusi sistemātisku raksturu un kļuvusi par reālu sociālo problēmu, kas atzīta augstākajā valsts un politiskajā līmenī. Piemēram, Latvijas Bankas prezidents Mārtiņš Kazāks konstatējis: "Diemžēl mēs redzam, ka bankas daudzos gadījumos izvēlas nevis riskus vadīt, bet no riskiem izvairīties. Neskaidrās situācijās tā būs vienmēr, tirgus pārspīlēs, bet Latvijā šis process ir aizgājis par tālu."¹⁸ Finanšu nozares asociācijas valdes loceklis Jānis Brazovskis tāpat norādījis, ka: "Esam risku mazināšanas stadijā. Tā ir problēma, kas ir jau sasniegusi Eiropu. "Deriskings" nav tas labākais, ko var piemērot, strādājot ar klientiem. Mums vajadzētu no noteikumos balstītas pieejas

¹⁸ Kazāks. FKTK apvienošanā ar Latvijas Banku ir vairāk plusu nekā mīnus. DELFI, 03.01.2020.

pāriet uz riskos balstītu pieeju, lai mēs riskus vadītu, nevis tikai atteiktos.”¹⁹ Visbeidzot, Ministru prezidents Krišjānis Kariņš paziņojis, ka “Latvijas finanšu sektoram būtu jāsāk vairāk koncentrēties uz risku vadību, nevis jāizvairās no jebkādiem riskiem. [...] Var uzskatīt, ka visdrošākais veids, kā neieklūt ceļu satiksmes negadījumā, ir vispār nekāpt automašīnā, bet tad arī nevar nekur aizbraukt. [...] Labāk ir kāpt automašīnā un braukt ar prātu – ievērot ātrumu, skatīties spoguļos, lietot virzienrādītāju un tā tālāk. [...] Mums ir jābeidz tikai meklēt melnās naudas, [...] un mums ir jāsāk pildīt attīstības funkcija [...] Es mudinu uz to, lai mēs ejam uz to risku vadību un beidzam visus uzskatīt par negodīgiem cilvēkiem, jo vienkārši tā nav [...]”²⁰

Lai gan tas bija dažādu apstākļu sarežģītas kombinācijas rezultāts, galvenie šeit noteikti izrādījās augsti naudas atmazgāšanas un terorisma finansēšanas riski. Faktiski šajā jautājumā Latvijas banku sektors ir uztvēris un zināmā mērā novedis līdz absurdam tā saukto *de-risking* politiku, kas ir kļuvusi izteiktāka starptautiskā līmenī un vairākās citās valstīs, proti, banku atteikšanās no attiecīgiem riskiem, nevis to pārvaldīšana²¹.

Vienpusēja bankas konta slēgšana un tās tiesiskais konflikts

No tiesiskā regulējuma viedokļa runa ir par maksājumu pakalpojumu sniedzēja īstenotu vienpusēju maksājumu konta līguma izbeigšanu, neņemot vērā maksājumu pakalpojumu lietotāja gribu (Maksājumu pakalpojumu likums, 67. panta 3. daļa²²). Šajā kontekstā var runāt arī par darījuma attiecību izbeigšanu saskaņā ar *NILLTPFN likuma* 28. panta otro daļu²³. Plašākā civiltiesiskā nozīmē konta slēgšana bez klienta piekrišanas ir bankas vienpusēja atkāpšanās²⁴ no bankas pakalpojumu līguma (Civillikums, 1589. pants).

Vienpusēja līguma laušana un maksājumu konta slēgšana kā daļa no riska samazināšanas politikas parasti nav bankas pienākums. Varbūt, izņemot gadījumu, kad banka, rīkojoties kā likums par naudas atmazgāšanas novēršanu subjekts, pārtrauc darījuma attiecības ar klientu, jo nav saņēmusi informāciju, kas nepieciešama klienta risku izpētei. Vienpusēja atkāpšanās no līgumiskām attiecībām pēc bankas iniciatīvas ir tikai bankas tiesības, kuras tā var izmantot, vienīgi ievērojot zināmus nosacījumus.

Pirmkārt, saskaņā ar *Civillikuma* 1589. pantu un *Maksājumu pakalpojumu likuma* 67. panta trešo daļu šādas tiesības ir īpaši jānosaka, proti, jāietver pašos pušu saskaņotajos līguma noteikumos. Otrkārt, saskaņā ar to pašu maksājumu pakalpojumu likuma normu vienpusējai līguma laušanai ir nepieciešams iepriekš (vismaz divus mēnešus iepriekš) paziņot par to klientam. Šajā vietā bankas izvēlas apstāties un paziņot, ka viņām kā brīviem komersantiem ir tiesības patstāvīgi noteikt savu klientu loku un izvēlēties tos, kuri var piekļūt viņu pakalpojumiem, proti, tā bankas paziņo par savām

¹⁹ Brazovskis. Finanšu sektorā riski ir jāvada, nevis no tiem jāatsakās. TVNET/LETA, 07.10.2019.

²⁰ Kariņš. Latvijas finanšu sektoram jāpārorientējas uz risku vadību, nevis tikai jāizvairās no riskiem. DELFI, 09.09.2020.

²¹ Skat., piemēram, De Koker L., Sindh S., Capal J. Closure of bank accounts of remittance service providers: Global challenges and community perspectives in Australia. University of Queensland Law Journal, 2017, Vol.36 (1), 119; Statement of the Financial Action Task Force (FATF). Paris, 23.10.2014; Remarks by Acting Under Secretary Adam Szubin [USA] at the ABA/ABA Money Laundering Enforcement Conference. Washington, 14.11.2016

²² Maksājumu pakalpojumu un elektroniskās naudas likums

²³ Noziedzīgi iegūto līdzekļu legalizācijas un terorisma un proliferācijas finansēšanas novēršanas likums

²⁴ Šī raksta ietvaros ar bankām saprot arī jebkuras maksājumu iestādes, kā noteikts Maksājumu pakalpojumu likuma 1. panta 2. punktā

neierobežotajām tiesībām patvaļīgi izbeigt līgumattiecības ar jebkuru klientu²⁵. Šeit slēpjas galvenā kolīzija, kas noved pie šeit aplūkotās konkrēto sociālo attiecību tiesiskā regulējuma problēmas.

De-risking problēmas pārvarēšana tiesiskajā regulējumā

Lai pārvarētu šo konfliktu, šajā pētījumā tiek piedāvāta pieeja, saskaņā ar kuru bankas tiesības (vai pat pienākums) vienpusēji pārtraukt darījuma attiecības būtu jāierobežo ar mūsu tiesību sistēmas vispārējiem principiem, tostarp, pirmkārt, ar labticības principu un cilvēktiesību primātu. Būtu jāinterpretē un, iespējams, jākonkretizē²⁶ to tiesību normu saturs, kas piešķir bankai šīs tiesības,²⁷ tikai un vienīgi saskaņā ar šiem vispārējiem principiem, kas ir pamatā visai tiesību sistēmai un atspoguļo tās garu un būtību²⁸. Vienlaikus banku līgumu noteikumi par bankas tiesībām atkāpties no līguma bez klienta piekrišanas un, kas vēl būtiskāk, šo subjektīvo tiesību tieša izlietošana, ko banka īsteno katrā konkrētā gadījumā, prasa ne tikai atbilstību šajās tiesību normās paredzētajiem nosacījumiem, bet arī atbilstību visai tiesību sistēmai un pat pastāvošajai normatīvajai kārtībai kopumā²⁹.

Pārfrāzējot FATF terminoloģiju, kas apraksta uz risku balstītu pieeju (*Risk-Based Approach*), ar ko bankas mēģina attaisnot klientu kontu slēgšanu kā daļu no riska samazināšanas (*de-risking*) politikas, šajā pētījumā piedāvāto risinājumu var saukt par labā ticībā balstītu pieeju (*Good Faith-Based Approach*), proti, labā ticībā balstīta pieeja bankas darījuma attiecībām ar klientu. Manuprāt, tikai no šādām pozīcijām var iegūt reālu iespēju pamatoti nodrošināt sabiedrības intereses un atjaunot uzticību banku sistēmai. Gluži pretēji, pārmērīgs juridiskais pozitīvisms un aizraušanās ar šo normatīvo tekstu³⁰ burtisku interpretāciju noved tikai pie netaisnības bankas darījumu attiecībās ar klientiem, kas likumsakarīgi grauj uzticību³¹.

Ir zināms, ka tiesību normu interpretācijas uzdevums ir sadalīts starp tiesu praksi un tiesību doktrīnu tādā ziņā, ka tad, kad tiesu prakse saskaras ar interpretācijas problēmu konkrētas lietas risināšanai, priekšlikumi šīs problēmas risināšanai tiek izskatīti no juridiskās doktrīnas viedokļa.³² Savukārt šeit aplūkotā kolīzija vēl nav atradusi savu tiešo risinājumu Latvijas judikatūrā. Juridiskā doktrīna arī vēl nav piedāvājusi vienotu zinātnisku risinājumu šim jautājumam. Vienlaikus ir pilnīgi acīmredzams, ka gan tiesību zinātnei, gan tiesu praksei ir kopīgs rīku komplekts, kas noteikti ir pietiekams, lai pārvarētu šo juridisko konfliktu. Pamatojoties uz to, šīs zinātniskās analīzes ietvaros es mēģināju izveidot dažus šīs problēmas doktrinālās interpretācijas uzmetumus, kas, cerams, pavērs ceļu diskusijām juridiskajā dimensijā, atstājot malā politiski iekrāsotu kontekstu un radot pamatu vienotai pieejai šīs kolīzijas atrisināšanai.

Šī pētījuma priekšmets, pirmkārt, ir banku darījuma attiecības ar patērētājiem, proti, ar personām, kuras maksājumu kontus un bankas pakalpojumus izmanto mērķiem, kas nav saistīti ar viņu

²⁵ Šī nostāja ir saņēmusi zināmu atbalstu ārvalstu tiesu praksē (Skat., piemēram, 103. Approved Judgment of Her Majesty's High Court of Justice in England. Dahabshiil Transfer Services Ltd vs. Barclays Bank plc (Case No. HC13E04264), Harada Ltd and another vs. Barclays Bank plc. (case No. HC13E04616). 5 November 2013

²⁶ Rezevska, D. *Vispārējo tiesību principu nozīme un piemērošana*, 99–100

²⁷ Peczenik, A. *Principles of Law. The Search for Legal Theory*

²⁸ Iljanova (Rezevska), D. *Vispārējo tiesību principu funkcionālā nozīme rakstīto tiesību normu piemērošanā*, 71

²⁹ Apse, D. Tiesību palīgavoti un Satversmes tiesa, 12. lpp. un Melķisis, E. Satversmes tiesas spriedums. Valsts nekustamā īpašuma aģentūras lietā saistībā ar tiesību vienotības principu, 24

³⁰ Peczenik, A. *On Law and Reason*, 41

³¹ Apse, D. *Tiesību palīgavotu ietekme uz tiesību aktu kvalitāti likumdošanas procesā un valsts pārvaldē*, 56

³² Iljanova (Rezevska), D. *Vispārējo tiesību principu funkcionālā nozīme rakstīto tiesību normu piemērošanā*, 62

saimniecisko vai profesionālo darbību (Likums Par patērētāju tiesību aizsardzību, 1. panta 3. punkts). Protams, lielāko daļu šī raksta secinājumu var attiecināt arī uz citām maksājumu pakalpojumu lietotāju kategorijām, tostarp komersantiem, taču noteikti jāņem vērā patērētāju īpašais statuss un viņu vajadzība pēc īpašas aizsardzības.

Acīmredzams, ka citām banku klientu kategorijām var būt savs juridiskais pamats, lai īstenotu šajā rakstā aizsargāto pieeju. Piemēram, nebanku maksājumu pakalpojumu sniedzējam, ar kuru liela vai sistēmiska banka izbeidz līgumu par korespondentkonta uzturēšanu, pats šajā gadījumā rīkojoties kā maksājumu pakalpojumu lietotājs, ir tiesīgs izvirzīt jautājumu par godīgas konkurences pārkāpšanu un dominējošā stāvokļa ļaunprātīgu izmantošanu saskaņā ar Latvijas *Konkurences likuma* noteikumiem un plašākā nozīmē – ar Līguma par Eiropas Savienības darbību 102. pantu³³.

Pētījuma metodoloģija

Šī pētījuma metodoloģiskā bāze ir balstīta uz formāli loģiskām un vispārzinātniskām pieejām (analīze un sintēze, abstrakcija un konkretizācija, dedukcija un indukcija, salīdzināšana, analogija un sistēmiska un strukturāli funkcionāla pieeja). Tika izmantotas arī speciālās zinātniskās metodes (juridiski dogmatiskas un hermeneitiskas). Jo īpaši tika izmantotas kvalitatīvas zinātniskās analīzes metodes, kurās mana sākotnējā darba hipotēze kalpoja par pamatu datu vākšanai. Tad šie dati tika aprakstīti, raksturoti un attiecināti uz to, kas savukārt kļuva par iemeslu šīs hipotēzes labošanai un precizēšanai, lai izveidotu un paustu idejas, kas izveidoja galīgo secinājumu pamatu. Es pārskatīju sākotnējos datus katrā pētījuma posmā kā pamatu viņu turpmākajai interpretācijai doktrīnas ietvarā.

Šis raksts ir pirmais sagatavoto publikāciju sērijā, kas faktiski atklāj vispārēju pieeju šī pētījuma argumentācijai.

Labticības kritēriji tiesību konflikta atrisināšanai

Bankas konta slēgšana bez klienta piekrišanas un kredītiestādes vienpusēja bankas pakalpojuma līguma laušana pēc būtības ir vienpusējs civiltiesisks darījums nolūkā izbeigt tiesiskās attiecības starp banku un klientu (Civillikums, 1403. pants)³⁴. Līdz ar to šīs darbības bankai jāveic "atļautā veidā" un saskaņā ar vispārējiem noteikumiem par principiem un metodēm, kas ietverti *Civillikuma* ievaddaļā. Tas nepārprotami izriet kā no juridiskās literatūras³⁵, tā arī no tiesu prakses³⁶.

Civillikuma ievads sākas ar normu, kas paredz "Tiesības izlietojamas un pienākumi pildāmi pēc labas ticības" (Civillikums, 1. pants). Šādi formulēts labas ticības princips ir visu civiltiesību vispārējs princips³⁷, kā arī neatkarīgs tiesību avots, kas atspoguļo tiesību garu un determinē visas tiesību sistēmas saturu. Tas ir jāievēro, gan izlietojot jebkuras subjektīvas tiesības, gan veicot jebkuru subjektīvu pienākumu³⁸ neatkarīgi no tā, vai tiesisko attiecību pamatā ir likums vai juridisks

³³ Līguma par Eiropas Savienību un Līguma par Eiropas Savienības darbību konsolidētās versijas

³⁴ Kalniņš, E. *Tiesisks darījums. Privāttiesību teorija un prakse*, 139

³⁵ Balodis, K. *Ievads civiltiesībās*, 25. lpp.

³⁶ Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2018. gada 18. decembra spriedums lietā Nr. C73346818, SKC-1782/2018, 6.5. punkta 4. daļa

³⁷ Skat., piemēram, Krons, M. *Civillikuma pirmais pants. (Labas ticības kā tiesiskas rīcības kritērijs)*. *Tieslietu ministrijas Vēstnesis*, Rīga, 1937, Nr. 2; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2005. gada 9. februāra spriedums lietā Nr. SKC-75, 13. punkta 4. daļa

³⁸ Balodis, K. *Labas ticības principa loma mūsdienu Latvijas civiltiesībās*; Balodis, K. *Ievads civiltiesībās*, 141. lpp.; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2019. gada 17. decembra spriedums lietā Nr. C04169414, SKC-259/2019, 7.1. punkta 2. daļa; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2018. gada 18. decembra spriedums lietā Nr. C73346818 un 6.2. punkta 2. daļa

darījums³⁹. Kolīzijas gadījumā šis princips ir noteicošais, un tam ir prioritāte pār pretrunīgajām civilās likumdošanas normām.⁴⁰ Tiesību zinātne un tiesu vara ir vienotas arī nostājā, ka labas ticības princips⁴¹ ir paredzēts, lai novērtētu, konkretizētu, papildinātu, ierobežotu un pielāgotu⁴² pastāvošās tiesību normas un tiesiskās attiecības atbilstoši to jēgai un mērķiem⁴³, tostarp piemērojot sistēmiskās iztulkošanas metodi⁴⁴ speciālajām tiesību normām un tiesiskajiem darījumiem to patieso mērķu sasniegšanai⁴⁵, kā arī lai aizpildītu tiesību "balto plankumus"⁴⁶. Tā ir imperatīva⁴⁷ materiālo tiesību norma⁴⁸, ko nevar grozīt vai tās spēku atcelt ar pušu vienošanos un ko tiesai ir jāpiemēro pēc pašas iniciatīvas⁴⁹ principa *jura novit curia*⁵⁰.

Tādējādi attiecībā uz visu tiesisko attiecību kompleksu, kas saistīts ar bankas kontu slēgšanu, ieskaitot likumdošanas normas un attiecīgos tiesiskos darījumus, kas regulē šīs attiecības, kā arī to interpretāciju un izpildi, labticības civiltiesiskajam pamatprincipam ir tieša ietekme un prioritāte, jo nav pamata izslēgt šī pamatprincipa piemērošanu minētajā jautājumā. Pat tiesiskā regulējuma īpatnības par noziedzīgi iegūtu līdzekļu legalizācijas novēršanu nevar attaisnot šī principa ignorēšanu, jo attiecīgais īpašo tiesību aktu noteikums prasa bankai rīkoties labticīgi, pārtraucot darījumu attiecības ar klientu (NILLTPFN likums, 40. panta 3. daļa). Visbeidzot, pamatojoties uz juridisko doktrīnu un tiesu praksi, jebkura vienpusēja atkāpšanās no līguma bez otras puses piekrišanas ir arī jāpārbauda, vai tā atbilst labticības principam.⁵¹

Līdz šim tiesību zinātnē un tiesu praksē ir diezgan skaidri formulēti vispārīgi noteikumi par labu ticību, proti "katram savas subjektīvās tiesības jāīsteno un subjektīvie pienākumi jāpilda, ievērojot citu personu pamatotās intereses"⁵². Līdz ar to *Civillikuma* 1. pantā noteikts, ka civiltiesisko attiecību

³⁹ Riemer, H. M. *Die Einleitungsartikel des Schweizerischen Zivilgesetzbuches*. Art. 1–10 ZGB, § 5; Balodis, K. *Labas ticības principa loma mūsdienu Latvijas civiltiesībās*, 282

⁴⁰ Iljanova (Rezevska), D. *Vispārējo tiesību principu nozīme un piemērošana*, 20.–21. lpp., 60. lpp.; Rīgas pilsētas Ziemeļu rajona tiesas 2015. gada 25. jūnija spriedums lietā Nr. C32312414, lietas arhīva Nr. C-1602-15/13

⁴¹ Skat., piemēram, Hartkamp, A., Hesselink, M. W., Hondius, E., Du Perron, M. and E. Towards a European Civil Code, p. 291

⁴² Levits, E. *Ģenerālklausulas un iestādes (tiesas) rīcības brīvība* (I), 163. lpp.; Neimanis, J. *Ievads tiesībās*, 41. lpp.; Slicāne, E. *Labas ticības princips un tā piemērošana Latvijas civiltiesībās*

⁴³ Krons, M. *Civillikuma pirmais pants (Laba ticība kā tiesiskās rīcības kritērijs)*, 294. lpp.; Balodis, K. *Labas ticības princips mūsdienu Latvijas civiltiesībās*; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2019. gada 17. decembra spriedums lietā Nr. C04169414, 7.1. punkta 3. daļa; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2020. gada 12. marta spriedums lietā Nr. C68278418, SKC-189/2020, 6.3. punkta 2. daļa

⁴⁴ Balodis, K. *Labas ticības principa loma mūsdienu Latvijas civiltiesībās*, 282. lpp.; Meļķis, E. *Tiesību normu iztulkošana*, 42. lpp.; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2019. gada 17. decembra spriedums lietā Nr. C04169414, 7.4. punkta 5. daļa

⁴⁵ Krons, M. *Civillikuma pirmais pants (Laba ticība kā tiesiskās rīcības kritērijs)*, 271

⁴⁶ Balodis, K. *Ievads civiltiesībās*, 142

⁴⁷ Krons, M. *Civillikuma pirmais pants (Laba ticība kā tiesiskās rīcības kritērijs)*, 299

⁴⁸ Balodis, K. *Ievads civiltiesībās*, 142

⁴⁹ Schulze, R. In: *Bürgerliches Gesetzbuch, Handkommentar*, § 226, Nr. 15; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2005. gada 9. februāra spriedums lietā Nr. SKC-75, 13. punkta 4. daļa

⁵⁰ Bukovskis, V. *Civilprocesa mācību grāmata*, 304–305

⁵¹ Balodis, K. *Labas ticības princips mūsdienu Latvijas civiltiesībās*; Slicāne, E. *Labas ticības princips un tā piemērošana Latvijas civiltiesībās*; Augstākā tiesas Civillietu departamenta 2017. gada 27. oktobra spriedums lietā Nr. C09020614, SKC-363/2017, 9. punkta 4. daļa

⁵² Balodis, K. *Labas ticības principa loma mūsdienu Latvijas civiltiesībās*, 280. lpp. (vēlāk Balodis, K. *Ievads civiltiesībās*, 141. lpp.); kā arī skat. Brox, H., Walker, W. Allgemeiner Teil des BGB. Rn. 640; Hartkamp, A., Hesselink, M., Hondius, E., Du Perron, M. un E. Towards a European Civil Code, 288. lpp.; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2006. gada 4. oktobra spriedums lietā Nr. SKC-540, 4. lpp.; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2020. gada 12. marta spriedums lietā Nr. C68278418, SKC-189/2020, 3. punkta 1. daļa; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2019. gada 17. decembra spriedums lietā Nr. C04169414, SKC-259/2019, 7.1. punkta 2. daļa; 81. Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2018. gada 18. decembra spriedums lietā Nr. C73346818, SKC-1782, 6.5. punkta 2. daļa

dalībniekiem jāreķinās vienam ar otru, jāņem vērā pretējās puses intereses⁵³, jārikojas taisnprātīgi un godīgi, jāizpelnās uzticība, jāizturas savstarpēji korekti, uzticami un lojāli, jātur dotais vārds, jāsadarbojas savā starpā, jāinformē otru pusi⁵⁴, jāatturas no ļaunprātīgas savu tiesību izmantošanas⁵⁵ un jāatturas no nesaprātīgas, nepamatotas un neattaisnotas uzvedības, kā arī nekaitē otrai pusei un trešajām personām⁵⁶. Rīkojoties labticīgi, katrai pusei jādara viss nepieciešamais, lai nodrošinātu saprātīgu savstarpējo saistību (līguma) izpildi, pasargājot otru pusi no iespējamiem zaudējumiem⁵⁷. Plašākā nozīmē labticības princips ir vērsts uz tiesību izmantošanu un pienākumu izpildi nevis formāli, bet gan izejot no attiecīgo tiesību un pienākumu jēgas un mērķa⁵⁸.

Tādējādi labticības principa mērķis ir veicināt savstarpēju lojalitāti, uzticību, godīgumu un taisnīgumu juridiskajos darījumos⁵⁹. Tā pamatā ir atziņa, ka, īstenojot tiesības un pildot pienākumus, katram civiltiesību subjektam ir jāievēro noteikti ētikas ierobežojumi, kurus pārkāpjot, viņam vairs nav tiesiskas aizsardzības⁶⁰. Jo īpaši *Civillikuma* 1. pants palīdz novērst gadījumus, kad civiltiesību subjekti izmanto savas tiesības vai pilda savus pienākumus neattaisnojamā veidā vai neattaisnojamiem mērķiem, rīkojoties saskaņā ar likuma burtu vai tiesisku darījumu.⁶¹, taču pretēji patiesajiem mērķiem⁶². Līdz ar to likumdevējs ir izstrādājis objektīvu kritēriju formālo tiesību prettiesiskas izmantošanas ierobežošanai⁶³, kurā katras subjektīvās tiesības vai katra subjektīvā pienākuma izpilde jāpapildina ar pretēju interešu novērtējumu. Šajā gadījumā tiesiskā aizsardzība ir interesēm, kuras saskaņā ar likuma mērķi un ar konkrētas lietas apstākļiem, pamatojoties uz savstarpēju uzticēšanos, tiek atzītas par svarīgākām⁶⁴. Tajā pašā laikā otra puse tiek atzīta par negodīgu un tai tiek liegta likumīgā iespēja izmantot savas tiesības un pildīt savus pienākumus⁶⁵.

⁵³ Skat., piemēram, Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2019. gada 17. decembra spriedums lietā Nr. C04169414, SKC-259, 7.1. punkta 2. daļa

⁵⁴ Skat., piemēram, Slicāne, E. *Labas ticības princips un tā piemērošana Latvijas civiltiesībās*; Weitzenböck, E. *Good faith and fair dealing in contracts formed and performed by electronic agent*, pp. 12: 83–110; Schulze, R. In: *Bürgerliches Gesetzbuch, Handkommentar*. § 226, S. 220; Roth, G. *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch Bd. 2, Schuldrecht Allgemeiner Teil*, § 242

⁵⁵ Krons, M. *Civillikuma pirmais pants* (Laba ticība kā tiesiskas rīcības kritērijs), 298. lpp.; Balodis, K. *Labas ticības princips mūsdienu Latvijas civiltiesībās*; Riemer, H. M. *Die Einleitungsartikel des Schweizerischen Zivilgesetzbuches*. Art. 1–10 ZGB, § 5, Rn. 7

⁵⁶ Skat., piemēram, Berent, B. *Lettlands Zivilgesetzbuch vom 28. Januar 1937 in Einzeldarstellungen*, S. 39; Krons, M. *Civillikuma pirmais pants* (Laba ticība kā tiesiskas rīcības kritērijs), 291. lpp.; Riemer, H. M. *Die Einleitungsartikel des Schweizerischen Zivilgesetzbuches*. Art. 1–10 ZGB, § 5, Rn. 3; Kull, I. *European and Estonian Law of Obligations - Transposition of Law or Mutual Influence*, p. 38; Schulze, R. In: *Bürgerliches Gesetzbuch. Handkommentar*, § 226, S. 220

⁵⁷ Slicāne, E. *Labas ticības princips un tā piemērošana Latvijas civiltiesībās*; Heinrichs, H. In: *Palandt. Bürgerliches Gesetzbuch*, § 242 BGB Nr. 23; Brox, H., Walker, W. *Allgemeines Schuldrecht*, Nr. 80; Larenz K. *Lehrbuch des Schuldrechts Band I Allgemeiner Teil*, S. 138–140; Schulze R. In: *Bürgerliches Gesetzbuch, Handkommentar*, § 242 BGB Nr.2; Eckert, J. *Schuldrecht: Allgemeiner Teil*, Nr. 108

⁵⁸ Roth, G. *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch Bd. 2, § 242*

⁵⁹ Skat., piemēram, Arthurs. Hartkamp, Martijn W. Hesselink, Ewoud Hondius, C Mak and Edgar Du Perron, *Towards a European Civil Code*, 288. lpp. un Balodis, K. *Labas ticības principa loma mūsdienu Latvijas civiltiesībās*, 281. lpp.

⁶⁰ Skat., piemēram, Balodis, K. *Ievads civiltiesībās*, 141. lpp.; Augstākās tiesas Senāts Civillietu departamenta 2018. gada 18. decembra spriedums lietā Nr. C73346818, 6.5. punkta 2. daļa

⁶¹ Augstākās tiesas Senāta 2005. gada 12. janvāra spriedums lietā SKC-22, 4

⁶² Skat., piemēram, Krons, M. *Civillikuma pirmais pants* (Laba ticība kā tiesiskas rīcības kritērijs), 291., 271. lpp.; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2019. gada 17. decembra spriedums lietā Nr. C04169414, 7.1. punkta 2. daļa; Augstākās tiesas Senāts Civillietu departamenta 2018. gada 18. decembra spriedums lietā Nr. C73346818, 6.5. punkta 2. daļa

⁶³ Schulze R. In: *Bürgerliches Gesetzbuch, Handkommentar*, § 242, 271

⁶⁴ Skat., piemēram, Krons, M. *Civillikuma pirmais pants*. (Laba ticība kā tiesiskas rīcības kritērijs), 294. lpp.; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2020. gada 12. marta spriedums lietā Nr.C68278418, 6.5. punkta 2. daļa; Augstākās tiesas Senāts Civillietu departamenta 2018. gada 18. decembra spriedums lietā Nr.C73346818, 6.5. punkta 2. daļa; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2006. gada 4. oktobra spriedums lietā Nr. SKC–540, 5

⁶⁵ Skat., piemēram, Balodis, K. *Ievads civiltiesībās*. 141.lpp.; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2019. gada 17. decembra spriedums lietā Nr. C04169414, 7.1. punkta 2. daļa; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2005. gada 9. februāra spriedums lietā Nr. SKC-75, 13. punkta 6. daļa

Ir zināms, ka labas ticības princips nedod tiesai pilnvaras radīt jaunus noteikumus, kā arī labot un pielāgot katru tiesisko situāciju, vadoties tikai no vispārējiem taisnīguma apsvērumiem⁶⁶. Tas neļauj brīvi un neprognozējami mainīt juridiskās sekas, kas izriet no likuma vai tiesiska darījuma, satricinot tiesisko drošību, stabilitāti un noteiktību, kā arī izslēdzot uzticību likumam un brīvi dotam vārdam⁶⁷. *Civillikuma* 1. pants ir tikai palīgriks, korigējošs instruments likuma piemērošanai gadījumos, kad tā burtā formāla ievērošana var izraisīt kļūdainas situācijas un būs absolūti nesaderīga ar taisnīguma apsvērumiem attiecībā uz vienu no tiesisko attiecību pusēm konkrētā situācijā⁶⁸, taču atbilstoši vispārpieņemtām interesēm un tiesiskās apgrozības paražām⁶⁹.

Labticīgums nav subjektīvs pašu civiltiesisko attiecību dalībnieku vērtējums. Tomēr tā nav arī abstrakta kategorija⁷⁰ neatkarīgi no konkrēta dzīves gadījuma apstākļiem un bez saiknes ar konkrētām civiltiesību vai tiesiska darījuma normām. Šis princips prasa arī prioritāšu noteikšanu interesēm katrā tiesiskajā attiecībā, lai noteiktu saistības pusi, kuras intereses šajā konkrētajā gadījumā būtu jāaizsargā⁷¹. Šo iemeslu dēļ būs noderīgi objektīvi kritēriji, kas ļaus saprast, vai ir nepieciešams atrisināt radušos kolīziju no labas ticības viedokļa, ieskaitot pušu interešu novērtēšanu, pamatojoties uz speciālo tiesību normu un *Civillikuma* 1. panta kopsakarību vai pozitīvu tiesību normu burtiska interpretācija un tieša piemērošana pati par sevi novedīs pie lietas taisnīgas un pareizas izšķiršanas.

Secinājumi

Protams, katrā atsevišķā gadījumā *Civillikuma* 1. pants jāpiemēro individuāli, taču labticības principa objektīvais raksturs un līdzīgas tendences bankas kontu slēgšanā risku samazinošās (*de-risking*) politikas ietvaros ļauj šo situāciju analizēt no vispārzinātniska skatpunkta, lai izstrādātu vienotas pieejas un formulētu universālus secinājumus šajā jautājumā⁷².

Nemot vērā veikto analīzi, pētījuma rezultātā tika izdarīti secinājumi, ka tiesību doktrīnā un judikatūrā ir izstrādāta vienota pieeja labas ticības principam civiltiesiskajā aprītē, kuras vispārīgos nosacījumus, ierobežojumus un piemērošanas kritērijus patērētāju tiesību aizsardzības mērķiem izskatāmajā problemātikā var formulēt šādi:

⁶⁶ Skat., piemēram, Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2020. gada 16. decembra spriedums lietā Nr. C30501917, SKC-231/2020, 6.3. punkta 2. daļa; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2020. gada 12. marta spriedums lietā Nr. C68278418, 6.3. punkta 3. daļa; kā arī Krons, M. *Civillikuma pirmais pants* (Laba ticība kā tiesiskas rīcības kritērijs), 299

⁶⁷ Schulze, R. In: *Bürgerliches Gesetzbuch, Handkommentar*, § 226, Rn. 1; Balodis, K. *Ievads civiltiesībās*, 148; kā arī Augstākā tiesas Civillietu departamenta 2017. gada 27. oktobra spriedums lietā Nr. C09020614, 11. punkta 2. daļa

⁶⁸ Riemer, H. M. *Die Einleitungsartikel des Schweizerischen Zivilgesetzbuches*. Art. 1–10 ZGB, § 5

⁶⁹ Ozoliņš, O. *Jaunā Civillikuma ievads*. Raksti par Prezidenta K. Ulmaņa Civillikumu, 4.–6. lpp.; kā arī Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2020. gada 12. marta spriedums lietā Nr. C68278418, 6.3. punkta 2. daļa; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2019. gada 17. decembra spriedums lietā Nr. C04169414, 7.1. punkta 1. daļa; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2007. gada 11. aprīļa spriedums lietā Nr. SKC-283

⁷⁰ Skat., piemēram, Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2006. gada 4. oktobra spriedums lietā Nr. SKC-540, 3. punkta 4. daļa

⁷¹ Skat., piemēram, Balodis, K. *Ievads civiltiesībās*, 222.–224. lpp.; Schulze, R. In: *Bürgerliches Gesetzbuch, Handkommentar*, § 242, S. 271; kā arī Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2020. gada 12. marta spriedums lietā Nr. C68278418, 6.5. punkta 2. daļa; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2019. gada 17. decembra spriedums lietā Nr. C04169414, 7.1. punkta 2. daļa un 7.4. punkta 5. daļa; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2017. gada 27. oktobra spriedums lietā Nr. C09020614, 11. punkta 2. daļa; Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2018. gada 18. decembra spriedums lietā Nr. C73346818, 6.5. punkta 2. daļa; Augstākās tiesas Senāta 2005. gada 9. februāra spriedums lietā Nr. SKC-75, 13. punkta 5. daļa

⁷² Balodis, K. *Labas ticības princips mūsdienu Latvijas civiltiesībās*

- 1) līguma brīvības principa ievērošana un pamatotu iemeslu nepieciešamība, iejaucoties privātajā autonomijā;
- 2) pušu interešu novērtējums, lai noteiktu, kurām interesēm ir prioritāte un kuras šajā gadījumā būtu jāaizsargā saskaņā ar likuma mērķi un konkrētās lietas apstākļiem;
- 3) objektīvas konkrētas tiesību normas piemērošanas rezultātu vai darījuma nesaderība ar konkrēto tiesisko attiecību vai tiesību vispārējās idejas jēgu, nozīmi un regulēšanas mērķiem, tostarp no taisnīguma un sabiedrības interešu viedokļa;
- 4) subjektīvo tiesību faktiskā īstenošana formāli atbilst likuma burtam vai tiesiskā darījuma tekstam, bet ir pretrunā ar to patiesajiem mērķiem un nozīmi, kā arī neņem vērā citas darījuma puses intereses.

References

Literatūra

- Apse, D. (2006). Tiesību palīgavoti un Satversmes tiesa, *Latvijas Universitātes Raksti*, 703. sēj.
- Apse, D. (2012). Tiesību palīgavotu ietekme uz tiesību aktu kvalitāti likumdošanas procesā un valsts pārvaldē. Publicēts starptautiskās zinātniskās konferences rakstu krājumā
- Balodis, K. (2007). *Ievads civiltiesībās*. Rīga, Zvaigzne ABC
- Balodis, K. (2002). Labas ticības principa loma mūsdienu Latvijas civiltiesībās. *Likums un Tiesības*, 4. sēj., Nr. 9 (37)
- Berent, B., Ehlers, H., Blaese, G., Schilling, C., Zimmermann, Th. (1938). *Lettlands Zivilgesetzbuch vom 28. Januar 1937 in Einzeldarstellungen*. Riga: Verlag A/G "Ernst Plates"
- Brox, H., Walker, W. (2010). *Allgemeiner Teil des BGB*. 34. Aufl., München: Carl Heymanns Verlag
- Brox, H., Walker, W. (2020). *Allgemeines Schuldrecht*. 44. Aufl., München: Verlag C.H.Beck
- Bukovskis, V. (1933). *Civilprocesa mācību grāmata*. Rīga, 2015. gadā piedzīvojusi jaunu izdevumu
- Eckert, J. (2004). *Schuldrecht: Allgemeiner Teil*. 4. Aufl., Nomos: Baden-Baden
- Hartkamp, A., Hesselink, M., Hondius, E., Perron, E. (2010). *Towards a European Civil Code*. 4th edition. Boston: Kluwer Law International
- Heinrichs, H. (1998). In: *Palandt. Bürgerliches Gesetzbuch*. 57. Aufl.
- Iljanova (Rezevska), D. (2005). *Vispārējo tiesību principu nozīme un piemērošana*. Rīga: Ratio iuris
- Iljanova (Rezevska), D. (2007). Vispārējo tiesību principu funkcionālā nozīme rakstīto tiesību normu piemērošanā. *Latvijas Universitātes Raksti*, Juridiskā zinātne, 719. sēj.
- De Koker, L., Sindh, S., Capal, J. (2017). Closure of bank accounts of remittance service providers: Global challenges and community perspectives in Australia. *University of Queensland Law Journal*, Vol. 36 (1)
- Kalniņš, E. (2005). *Privāttiesību teorija un prakse. Raksti privāttiesībās*. Rīga: Tiesu namu aģentūra
- Krons, M. (1937). Civillikuma pirmais pants (Laba ticība kā tiesiskas rīcības kritērijs). *Tieslietu ministrijas Vēstnesis*, A. Gulbja grāmatu izdevniecība, Nr. 2, 270.–301. lpp.
- Kull, I. (2004). European and Estonian Law of Obligations – Transposition of Law or Mutual Influence. *Juridica International*, IX/2004, University of Tartu
- Larenz, K. (1987). *Lehrbuch des Schuldrechts Band I Allgemeiner Teil*. 14. Aufl., München: Verlag C.H. Beck
- Larenz, K., Wolf, M. (2016). *Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts*. 11. Aufl., Beck C. H.
- Levits, E. (2003). Ģenerālklausulas un iestādes (tiesas) rīcības brīvība (I). *Likums un Tiesības*, 5. sēj., Nr. 6 (46)
- Meļķis, E. (1999). Satversmes tiesas spriedums Valsts nekustamā īpašuma aģentūras lietā saistībā ar tiesību vienotības principu. *Likums un Tiesības*, 1. sēj., Nr. 1
- Meļķis, E. (2000). *Tiesību normu iztulkošana*. Latvijas Universitāte, Juridiskā fakultāte, Tiesību teorijas un politikas zinātnes katedra. 2. pārstr. izd. Rīga: Latvijas Universitāte
- Neimanis, J. (2004). *Ievads tiesībās*. Rīga
- Ozoliņš, O. (1939). Jaunā Civillikuma ievads. *Raksti par Prezidenta K. Ulmaņa Civillikumu. Tieslietu Ministrijas Vēstnesis*, 1. burtņīcas pielikums. Tieslietu ministrijas izdevums
- Peczenik, A. (1971). Principles of Law: The Search for Legal Theory. *Rechtstheorie*, No. 1
- Peczenik, A. (1989). *On Law and Reason*. Dordrecht, Boston, London: Kluwer Academic Publishers
- Rezevska, D. (2015). *Vispārējo tiesību principu nozīme un piemērošana*. 2. izdevums, atkārtots un papildināts. Rīga: Daiga Rezevska

Riemer, H. (2003). *Die Einleitungsartikel des Schweizerischen Zivilgesetzbuches* (Art. 1–10 ZGB). Eine Einführung, Stämpfli Verlag AG, Bern

Roth, G. (2015). *Münchener Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch Bd. 2, Schuldrecht Allgemeiner Teil*, München

Schulze, R. (2017). In: *Bürgerliches Gesetzbuch, Handkommentar*. 9. Aufl., Baden-Baden

Slicāne, E. (2007). Labas ticības princips un tā piemērošana Latvijas civiltiesībās. *Jurista Vārds*, 6. Feb. 2007, Nr.6 (459)

Schmidt, R. (2019). *BGB Allgemeiner Teil*. 18. Aufl., Schmidt, Dr. Rolf Verlag

Weitzenböck, E. (2004). Good faith and fair dealing in contracts formed and performed by electronic agents. *Artificial Intelligence and Law*, No. 12

Normatīvie akti

Latvijas Republikas Satversme. *Latvijas Vēstnesis*, 01.07.1993., Nr. 43

Civillikums. *Valdības Vēstnesis*, 20.02.1937., Nr. 41 [ar grozījumiem, kas izsludināti līdz 06.12.2019.]

Maksājumu pakalpojumu un elektroniskās naudas likums [likuma nosaukums 17.03.2011. likuma redakcijā]. *Latvijas Vēstnesis*, 17.03.2010., Nr. 43 [ar grozījumiem, kas izsludināti līdz 01.07.2020.]

Noziedzīgi iegūto līdzekļu legalizācijas un terorisma un proliferācijas finansēšanas novēršanas likums [likuma nosaukums 13.06.2019. likuma redakcijā]. *Latvijas Vēstnesis*, 30.07.2008., Nr. 116 [ar grozījumiem, kas izsludināti līdz 01.07.2020.]

Patērētāju tiesību aizsardzības likums. *Latvijas Vēstnesis*, 01.04.1999., Nr. 104/105

Konkurences likums. *Latvijas Vēstnesis*, 23.10.2001., Nr. 151

Līguma par Eiropas Savienību un Līguma par Eiropas Savienības darbību konsolidētās versijas. 2012/C 326/01. *Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis*, 26.10.2012., 55. sēj., 89. lpp.

Tiesu prakse

Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2005. gada 9. februāra spriedums lietā Nr. SKC-75

Latvijas Republikas Augstākā tiesas Senāta Civillietu departamenta 2006. gada 4. oktobra spriedums lietā Nr. SKC-540

Latvijas Republikas Augstākā tiesas Senāta Civillietu departamenta 2007. gada 11. aprīļa spriedums lietā Nr. SKC-283

Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2013. gada 12. marta spriedums lietā Nr. C203392609, SKC-108/2013

Latvijas Republikas Augstākās tiesas Civillietu departamenta 2016. gada 14. septembra spriedums lietā Nr. C10100611, SKC-116/2016

Latvijas Republikas Augstākās tiesas Civillietu departamenta 2017. gada 19. oktobra spriedums lietā Nr. C30392213, SKC-335/2017, ECLI:LV:AT:2017:1019.C30392213.1.S

Latvijas Republikas Augstākā tiesas Civillietu departamenta 2017. gada 27. oktobra spriedums lietā Nr. C09020614, SKC-363/2017, ECLI:LV:AT:2017:1027.C09020614.1.S

Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2018. gada 18. decembra spriedums lietā Nr. C73346818, SKC-1782/2018, ECLI:LV:AT:2018:1218.C73346818.10.S

Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2019. gada 17. decembra spriedums lietā Nr. C04169414, SKC-259/2019, ECLI:LV:AT:2019:1217.C04169414.5.S

Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2020. gada 12. marta spriedums lietā Nr. C68278418, SKC-189/2020, ECLI:LV:AT:2020:0312.C68278418.8.S

Latvijas Republikas Augstākās tiesas Senāta Civillietu departamenta 2020. gada 16. decembra spriedums lietā Nr. C30501917, SKC-231/2020, ECLI:LV:AT:2020:1216.C30501917.11.S

Rīgas pilsētas Ziemeļu rajona tiesas 2015. gada 25. jūnija spriedums lietā Nr. C32312414 (lietas arhīva Nr. C-1602-15/13)

Approved Judgment of Her Majesty's High Court of Justice in England. Dahabshil Transfer Services Ltd vs. Barclays Bank plc (Case No. HC13E04264), Harada Ltd and another vs. Barclays Bank plc. (case No. HC13E04616). 5 November 2013. [skatīts 28.03.2021.] Pieejams: http://www.brickcourt.co.uk/news-attachments/LWT_2013_11_31877320.pdf

Citi interneta resursi

Kazāks. FKTK apvienošanā ar Latvijas Banku ir vairāk plusu nekā mīnusu. DELFI, 03.01.2020. [skatīts 28.03.2021.] Pieejams: https://www.delfi.lv/business/bankas_un_finanses/kazaks-fktk-apvienosana-ar-latvijas-banku-ir-vairak-plusu-neka-minusu.d?id=51765407

Brazovskis. Finanšu sektorā riski ir jāvada, nevis no tiem jāatsakās. TVNET / LETA, 07.10.2019. [skatīts 28.03.2021.] Pieejams: <https://www.tvnet.lv/6795352/brazovskis-finansu-sektora-riski-ir-javada-nevis-no-tiem-jaatsakas>

Kariņš. Latvijas finanšu sektoram jāpārorientējas uz risku vadību, nevis tikai jāizvairās no riskiem. DELFI, 09.09.2020. [skatīts 28.03.2021.] Pieejams: https://www.delfi.lv/business/bankas_un_finanses/karins-latvijas-finansu-sektoram-japarorientejas-uz-risku-vadibu-nevis-tikai-jaizvairas-no-riskiem.d?id=52451943

Statement of the Financial Action Task Force: FATF clarifies risk-based approach: case-by-case, not wholesale de-risking. Paris, 23.10.2014. [skatīts 28.03.2021.] Pieejams: www.fatf-gafi.org/documents/documents/rba-and-de-risking.html

Remarks by Acting Under Secretary Adam Szubin [USA] at the ABA/ ABA Money Laundering Enforcement Conference. Washington, 14.11.2016. [skatīts 28.03.2021.] Pieejams: <https://www.treasury.gov/press-center/press-releases/Pages/jl0608.aspx>

GRANTING THE STATUS OF A LEGAL ENTITY TO AI OR ARTIFICIAL INTELLIGENCE

TIESĪBU SUBJEKTA STATUSA PIEŠKIRŠANA AI JEB MĀKSLĪGAJAM INTELEKTAM

Stella Kaprāne

Latvijas Universitāte, Latvija
e-pasts: stella.kaprane@gmail.com

Anotation

In Latvia, artificial intelligence has not been granted an independent legal status and artificial intelligence is not defined in the Latvian regulatory framework. The definition of artificial intelligence is also explained differently in different sources. The article discusses the definition of artificial intelligence, the legal status of artificial intelligence, as well as the possibility of granting the status of a legal entity to artificial intelligence and the possible problems in case of granting such a status. The first chapter analyses the understanding of the concept of artificial intelligence or AI, the second chapter – the legal status of AI and the regulation of liability for AI caused damages, while the third chapter – the legal status of AI in the world and conclusions about the possibility of granting artificial intelligence the status of a legal entity in Latvia.

Keywords: artificial intelligence

Atslēgvārdi: mākslīgais intelekts, tiesību subjekta statuss, tiesībsubjektība

Ievads

Mērķi

Definēt mākslīgā intelekta tiesisko statusu Latvijas, kā arī Eiropas valstu tiesību sistēmās, norādīt uz tiesību statusa piešķiršanas iespējām un priekšnosacījumiem, uz atbildības par mākslīgā intelekta rīcību regulējumu, aplūkot mākslīgā intelekta tiesību statusa noteikšanas piemērus, potenciālās problēmas un nākotnes attīstību.

Materiāli un metodes

Tiesu nolēmumi, juridiskā literatūra, publikācijas un doktrīna, kā arī normatīvais regulējums.

Izmantotās metodes: salīdzinošā, analītiskā, dedukcijas un indukcijas metodes.

Neskatoties uz to, ka pasaulē kopš jaunās tūkstošgades sākuma digitālās tehnoloģijas strauji nomainījušas agrāk izmantoto analoģo tehniku, izraisot ceturto industriālo revolūciju⁷³ (lai arī izskanējis viedoklis,

⁷³ The 4 Industrial Revolutions (30.06.2019.). *Institute of Entrepreneurship Development*. Cost of non-Europe in robotics and artificial intelligence; Liability, insurance and risk management. European Parliamentary Research Service (2019). Pieejams: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/631752/EPRS_STU\(2019\)631752_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2019/631752/EPRS_STU(2019)631752_EN.pdf)

ka digitālās tehnoloģijas drīz aizstās kvantu datorus⁷⁴, joprojām lielākajā daļā valstu, tostarp Latvijā, trūkst pilnvērtīgs un detalizēts *artificial intelligence* (AI) jeb mākslīgā intelekta tiesiskā statusa un nodarītā kaitējuma regulējums, neskatoties uz juridiskajā literatūrā nereti skatīto jautājumu par tiesību subjekta statusa piešķiršanu mākslīgajam intelektam.⁷⁵

AI tiesiskā statusa aktualitāte ar katru gadu pieaug, it īpaši, ņemot vērā, ka, piemēram, Saūda Arābijā ar mākslīgo intelektu apveltītam Honkongas uzņēmuma "Hanson Robotics" izstrādātam un programmētam robotam – "Sofijai" – 2017. gadā ticis piešķirts tiesību subjekta statuss un Saūda Arābijas pilsoņa pase.⁷⁶ Minētais jāatzīst par radikālu soli, ja ņem vērā statistikas datus par to, ka šobrīd pasaulē ir vismaz 10 miljoni cilvēku, kas atzīstami par bezvalstniekiem, kam nav ne pases, ne pilsoņa vai nepilsoņa statusa nodrošinātās valsts aizsardzības, turpretim, tāda, lai arī formāli kā fikcija, tikusi piešķirta nedzīvam programmētam objektam.⁷⁷ Savukārt, piemēram, Mumbajā Tata pētījumu attīstības un dizaina centra (*Tata Research Development and Design Centre*) un Svansijas Universitātes (*Swansea University*) zinātnieki izstrādājuši mākslīgā intelekta sistēmu, ar kuras palīdzību analizēt un automātiski izstrādāt tiesu spriedumu apkopojumus un kopsavilkumus.⁷⁸

Mākslīgā intelekta attīstību veicina arī uzņēmumu "Amazon", "Apple", "DeepMind", "Google", "IBM" un "Microsoft" 2016. gadā noslēgtā vienošanās par "Partnerības AI jomā cilvēku un sabiedrības labā izveidi".⁷⁹ Saskaņā ar šo vienošanos izveidota organizācija, lai attīstītu un dalītos praksē, tehnoloģijās, kā arī veicinātu sabiedrības izpratni mākslīgā intelekta jomā.

Publikācijā īsi apskatītas AI un ar AI darbināmo tehnoloģiju tiesiskā statusa un atbildības par AI rīcību radīto seku regulējuma iespējas, īsi aplūkojot ārvalstu pieredzes ar AI tehnoloģijām un tiesu prakses piemērus, kā arī secinot, vai AI Latvijā iespējams piešķirt patstāvīgu tiesiskā subjekta statusu.

AI jēdziena izpratne

Latvijā AI nav piešķirts patstāvīgs tiesiskais statuss, un AI nav definēts Latvijas normatīvajā regulējumā. Juridiskajā literatūrā pausti dažādi viedokļi attiecībā uz atbildības par mākslīgā intelekta nodarītā kaitējuma kompensēšanu un zaudējumu atlīdzību, tostarp arī aicinot piemērot parasto deliktatbildības regulējumu attiecībā uz īpašnieka atbildību vai produktatbildības regulējumu ražotāja pieļautu defektu gadījumā, kas izraisījuši negadījumus.⁸⁰ Tomēr, piemēram, tādās valstīs

⁷⁴ Adams, R. L. (10.01.2017.). 10 Powerful Examples Of Artificial Intelligence In Use Today. *Forbes*. Pieejams: <https://www.forbes.com/sites/robertadams/2017/01/10/10-powerful-examples-of-artificial-intelligence-in-use-today/?sh=d442619420de>

⁷⁵ Dremluiga, R., Kuznetsov, P., Mamychyev, A.Y. Criteria for Recognition of AI as a Legal Person. *Journal of Politics and Law*. (20.08.2019.). Vol. 12, No. 3.

⁷⁶ Should robots be citizens? (2021). *British Council*. Pieejams: <https://www.britishcouncil.org/anyone-anywhere/explore/digital-identities/robots-citizens>

⁷⁷ Nahmias, P. (21.01.2020.). Better statistics to help end statelessness. *The UN Refugee Agency*. Pieejams: <https://www.unhcr.org/blogs/better-statistics-to-help-end-statelessness>

⁷⁸ Bhattacharyya Rica (16.01.2020.). IIT Kharagpur develops AI system to read legal judgments. *The Economic Times*. Pieejams: <https://economictimes.indiatimes.com/tech/ites/iit-kharagpur-develops-ai-system-to-read-legal-judgments/articleshow/73296111.cms>

⁷⁹ Wakefield J. (28.09.2016.). Google, Facebook, Amazon join forces on future of AI. *BBC News*. Pieejams: <https://www.bbc.com/news/technology-37494863>

⁸⁰ Scherer, M. U. (2016). Regulating artificial intelligence systems: Risks, challenges, competencies, and strategies. *Harvard Journal of Law & Technology*, Vol. 29, No. 2

kā Igaunijā,⁸¹ Vācijā,⁸² Amerikas Savienotajās Valstīs⁸³ un Krievijā⁸⁴ tiek izstrādāts speciāls robotikas regulējums. Pasaulē mākslīgā intelekta definīcija dažādos avotos skaidrota atšķirīgi. Piemēram, "The Oxford dictionary of phrase and fable" jeb "Oksfordas frāžu un fabulu vārdnīcā" minētais jēdziens skaidrots kā: "Teorija un attīstība par datorsistēmām, kas spēj veikt tādas uzdevumus, kuriem parasti nepieciešams cilvēka intelekts, piemēram, vizuālā uztvere, runas atpazīšana, lēmumu pieņemšana un tulkošana, izmantojot dažādas valodas."⁸⁵

Atbilstoši angļu matemātiķa Alana Tūringa (*Alan Turing*) testam par mākslīgo intelektu ierīci (programmu) var atzīt tad, ja tā veiksmīgi spēj izkļūst par cilvēku neitrālam novērotājam.⁸⁶ Ar mākslīgo intelektu saprot: "[...] tehnoloģijas, kas veic noteiktus uzdevumus, kuriem citādi būtu nepieciešama cilvēka inteliģence."⁸⁷ Kā mākslīgā intelekta pazīmes minētas: "Mašīnmācīšanās, runas atpazīšana, dabiskās valodas apstrāde un attēlu atpazīšana."⁸⁸ Turklāt mākslīgo intelektu var ieprogrammēt, lai tas domātu kā cilvēks, vai arī atbilstoši matemātiskai loģikai (racionāli).⁸⁹

Savukārt atbilstoši Vašingtonas Universitātes Juridiskās augstskolas profesora Neila Ričardsa (*Neil M. Richards*) un Oregonas Valsts universitātes Viljama Smārta (*William D. Smart*) viedoklim: "Robots ir mākslīgi radīta sistēma, kas spēj uzrādīt gan fizisku, gan garīgu brīvību, bet nav dzīva bioloģiskā ziņā."⁹⁰ Piemēram, viens no mākslīgā intelekta jomas zinātnes pamatlicējiem Džons Makkartijs (*John McCarthy*), kas 1956. gadā Amerikas Savienoto Valstu Dartmutas vasaras pētījumu projektā kopā ar citiem zinātniekiem izraudzījās tolaik jaunās šīs jomas nosaukumu,⁹¹ jēdzienu "mākslīgais intelekts" definē: "Tā ir zinātne un viedo mašīnu, it īpaši par inteliģento datorprogrammu izstrādi. Tā ir saistīta ar datoru izmantošanu, lai izprastu cilvēka inteliģenci, bet AI nav jāprobežojas ar metodēm, kuras ir bioloģiski novērojamas."⁹²

⁸¹ Saarmann, T. (25.09.2017.). Arileht. Eesti plaanib revolutsiooni. Era- ja juriidilise isiku kõrvale tahetakse seadustesse luua robotagent. Pieejams: <https://arileht.delfi.ee/artikkel/79605756/eesti-plaanib-revolutsiooni-era-ja-juriidilise-isiku-korvale-tahetakse-seadustesse-luua-robotagent?>

⁸² DW (15.03.2019.). Killer robots must be regulated, says German foreign minister. DW. Pieejams: <https://www.dw.com/en/killer-robots-must-be-regulated-says-german-foreign-minister/a-47941471>

⁸³ Cowan, D. (14.08.2019.). USA: A Crucible for Regulation? *The Robotics Law Journal*. Pieejams: <https://roboticslawjournal.com/global/usa-a-crucible-for-regulation-10505371>

⁸⁴ Vasilyev, A. A., Ibragimov, Zh. I., Gubernatorova, E. V. The Russian draft bill of "the Grishin Law" in terms of improving the legal regulation of relations in the field of robotics: critical analysis. (2019.). Pieejams: *Journal of Physics: Conference Series*. <https://iopscience.iop.org/article/10.1088/1742-6596/1333/5/052027/pdf>

⁸⁵ Oxford Reference (2021). Artificial Intelligence. *The Oxford dictionary of phrase and fable*. Pieejams: <https://www.oxfordreference.com/view/10.1093/oi/authority.20110803095426960#:~:text=The%20theory%20and%20development%20of,making%2C%20and%20translation%20between%20languages>

⁸⁶ Turing, A. M. (01.10.1950.). *Computing machinery and intelligence*. *Mind*, LIX(236), 433–460. Pieejams: <https://academic.oup.com/mind/article/LIX/236/433/986238>

⁸⁷ Kiseleva, A. (01.2019.). What is artificial intelligence and why does it matter for Copyright. Pieejams: https://www.4ipcouncil.com/application/files/6815/4876/6908/What_is_artificial_intelligence_and_why_does_it_matter_for_Copyright.pdf, p. 4

⁸⁸ Giuffrida, I., Lederer, F., Vermerys, N. A Legal Perspective on the Trials and Tribulations of AI: How Artificial Intelligence, the Internet of Things, Smart Contracts, and Other Technologies Will Affect the Law. *Case Western Reserve Law Review*. The Trials and Tribulations of AI. *Case Western Law Review*. Vol. 68, Issue 3. (2018.). p. 753

⁸⁹ Cerka, P., Grigienė, J., Sirbikyte G. (2015). Liability for damages caused by artificial intelligence. *ScienceDirect. Computer Law and Security Review*. Vol. 31, Issue 3, 376–389

⁹⁰ Neil, M. Richards, William, D. Smart. *How should the law think about robots?* (11.05.2013.). SSRN. <https://ssrn.com/abstract=2263363> or <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2263363>

⁹¹ Marr, B. (14.02.2018.). The Key Definitions Of Artificial Intelligence (AI) That Explain Its Importance. *Forbes*. Pieejams: <https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2018/02/14/the-key-definitions-of-artificial-intelligence-ai-that-explain-its-importance/>

⁹² Mc Carthy, J. *What is artificial intelligence* (12.11.2007.). *Stanford University*. Pieejams: <http://jmc.stanford.edu/articles/whatisai/whatisai.pdf>

Savukārt robotus jeb autonomās ierīces var iedalīt vairākās kategorijās pēc dažādiem kritērijiem, un atbildības regulējuma izvēlē par to nodarīto kaitējumu būtu jāņem vērā minētie faktori:

- materiāls, no kāda robots radīts;
- autonomija, kas attiecas uz neatkarības līmeni no cilvēka ārējās kontroles;
- uzdevums, t.i., robota sniegtais pakalpojums, kas tiek veikts ar tā palīdzību;
- operatīvā vide, kas attiecas uz lietošanas vidi; un
- cilvēka un robota mijiedarbība, t.i., attiecības ar cilvēkiem.⁹³

Tomēr, lai arī sabiedrībā valda pieņēmums, ka roboti ir autonomi – spēj darboties bez cilvēka iejaukšanās, ir fiziskā vidē eksistējoši un spēj pārvietoties un darboties fiziskajā plānā, kā arī ir līdzīgi cilvēkiem, tomēr neviens no šiem raksturlielumiem nav nepieciešams kritērijs, jo roboti var arī nebūt autonomi (piemēram, ķirurģijā operācijās un citās procedūrās izmantojami roboti), kā arī var nebūt fiziskajā vidē eksistējoši (piemēram, programmatūras roboti) vai līdzīgi cilvēkiem (jeb androīdi), piemēram, rūpnieciskie roboti.⁹⁴

Tādējādi kopumā var secināt, ka mākslīgais intelekts ir zinātne par programmētām autonomām vai daļēji cilvēka vadāmām programmām, kas ietvertas un nostiprinātas dažādās ierīcēs un mašīnās, kas spēj patstāvīgi pieņemt lēmumus un veikt citus uzdevumus un darbības bez cilvēka tiešas iesaistes. Savukārt roboti ir plašāks jēdziens, jo šis termins ietver gan ar mākslīgo intelektu apveltītas ierīces un programmas, gan arī tādas, kas nav pilnībā patstāvīgi neatkarīgas no cilvēka un autonomas savās darbībās, bet gan ir cilvēka vadāmas. Minēto atšķirību ilustrē Bena Dikinsona sniegtā definīcija: "Mākslīgais intelekts ir programmatūra, kas darbību veikšanā izmanto inteligenci, turpretī roboti saistīti ar fizisko elementu, apvalku, kas izpilda mākslīgā intelekta pieņemtos lēmumus. Ne katram mākslīgajam intelektam ir nepieciešams robots, lai veiktu savas funkcijas, un ne katram robotam ir vajadzīgs mākslīgais intelekts, lai veiktu savas funkcijas."⁹⁵

AI tiesiskais statuss un atbildības par nodarīto kaitējumu regulējums

Ikdienā mākslīgais intelekts aizvien vairāk tiek izmantots pašbraucošās automašīnās, rūpniecībā ražošanas iekārtās un medicīnā – operāciju zālēs, ķermeņa daļu protēzēs un implantos, izmeklējumu veikšanā u.c. uzņēmumu, finanšu un citu iestāžu dokumentu sastādīšanā, šķirošanā un apstrādē, sociālo mediju menedžmentā, kā arī pat tiesu spriedumu sagatavošanai nepieciešamo lietas materiālu analizēšanā. Tādējādi ar AI izmantošanu gan AI tehnoloģiju ražotāju, detaļu ražotāju, programmētāju, uzturētāju, interneta tīklu pakalpojumu sniedzēju, gan AI sistēmu un tehnikas lietotāju, īpašnieku darbības vai bezdarbības vai AI nejaušu sistēmu kļūdu dēļ iespējama civiltiesiskās atbildības un/vai administratīvās vai kriminālatbildības iestāšanās trešajām personām, AI īpašniekiem, lietotājiem vai pakalpojumu saņēmējiem nodarītu miesas bojājumu, zaudējumu un morālā kaitējuma dēļ.

Atbildību par AI nodarītajiem zaudējumiem un morālo kaitējumu daļēji iespējams regulēt ar *Civillikuma*⁹⁶ vispārīgajām normām par zaudējumu atlīdzības pienākumu (Civillikums, astotā nodaļa), kas paredz, ka zaudējumu atlīdzību var prasīt no personas, kas ar savu darbību vai bezdarbību nodarījusi zaudējumus (Civillikums, 1779. pants), un normām par saistībām un prasījumiem no

⁹³ Regulatory challenges of robotics: some guidelines for addressing legal and ethical issues. Leenes Ronald, Palmerini Erica, Koops Bert-Jaap, Bertolini Andrea, Salvini Pericle, Lucivero Federica. *Law, Innovation and Technology*, 23.03.2017.

⁹⁴ Regulatory challenges of robotics: some guidelines for addressing legal and ethical issues. Leenes Ronald, Palmerini Erica, Koops Bert-Jaap, Bertolini Andrea, Salvini Pericle, Lucivero Federica. *Law, Innovation and Technology*, 23.03.2017.

⁹⁵ Dickinson B. What is Narrow, General and Super Artificial Intelligence. *TechTalks* 12.05.2017. Pieejams: <https://bdtechtalks.com/2017/05/12/what-is-narrow-general-and-super-artificial-intelligence/>

⁹⁶ Civillikums: LR likums. 28.01.1937. *Valdības Vēstnesis*, 41, 20.02.1937.

neatļautas darbības (Civillikums, trešā nodaļa), kas noteic cietušā tiesības prasīt atlīdzinājumu, tostarp morālā kaitējuma kompensāciju no tiesību aizskārēja, tas ir, personas, kuras darbību (vai bezdarbības) rezultātā nodarīts tiesību aizskārums, ciktāl viņu par šo darbību var vainot (Civillikums, 1635. pants).

Minētais atbildības modelis ir tā dēvētais: “[...] uz atbildības par vainas konstatēšanu balstītās atbildības modelis” (kā to dēvē prof. dr. iur. habil. K. Torgāns un asoc. prof. dr. iur. J. Kārklīšs), saskaņā ar kuru zaudējumu atlīdzības pienākums iestājas gadījumā, ja konstatējama neatļauta darbība (personas prettiesisks tiesību vai tiesisko interešu aizskārums), kaitējuma esamība un cēloniskais sakars to starpā, kā arī no personas pieļauta vismaz viegla neuzmanība (Civillikums, 1646. pants), trūkstot attaisnojumu esamībai par noteikto darbību vai bezdarbību.⁹⁷

Pēc analogijas ar AI nodarīto, papildus minētajām normām teorētiski būtu iespējams piemērot arī *Civillikuma* regulējumu par zaudējumu atlīdzības pienākumu par bērna līdz septiņiem gadiem, personas ar garīga rakstura traucējumiem, kura nav spējusi saprast savas darbības nozīmi vai nav spējusi vadīt savu darbību nodarīto zaudējumu atlīdzības pienākumu no to personu mantas, kurām bija pienākums šīs personas uzraudzīt (Civillikums, 1780. pants), kā arī normas par mājas kustoņa vai meža dzīvnieka nodarītiem zaudējumiem (Civillikums, 2363. pants un turpmākie panti).

Civillikuma 2362. pants tikmēr noteic, ka par dzīvnieka nodarīto kaitējumu atbild tā turētājs, tomēr, paredzot, ka atbildība neiestājas, ja tiek pierādīts, ka sperti visi pēc apstākļiem nepieciešamie drošības soļi, lai nepieļautu šādu zaudējumu iestāšanos, vai ka zaudējums būtu noticis, neraugoties uz tiem. Savukārt *Civillikuma* 2366. pants paredz dzīvnieka uzraudzītāja (t.i., personas, kam tas uzticēts) atbildību par tā nodarītajiem zaudējumiem un īpašnieka atbildību tikai tad, ja uzraudzītājam iestājusies maksātnespēja, vienlaikus atbilstoši *Civillikuma* 2368. pantam, aizstāvojoties no dzīvnieka uzbrukuma, ļauts nodarīt tam kaitējumu nepieciešamās pašaizstāvības robežās.

Tādējādi, pēc analogijas pielīdzinot AI veiktās darbības un to rezultātā nodarīto kaitējumu dzīvnieka, bērna vai personas ar garīga rakstura traucējumiem nodarītajiem zaudējumiem, pienākums segt zaudējumus iestātos AI programmas (un to saturošās iekārtas, mašīnas) īpašniekam, turētājam (lietotājam) vai personai, kam bija pienākums to uzraudzīt, ja vien netiek pierādīts, ka sperti visi pēc apstākļiem nepieciešamie drošības soļi, lai nepieļautu šādu zaudējumu iestāšanos, vai ka zaudējums būtu noticis, neraugoties uz tiem. Tomēr atbilstoši šādam atbildības modelim programmas nejaušu kļūdu radītos zaudējumus būtu jācieš personai, kam tie nodarīti. Tomēr, ņemot vērā to, ka datorsistēmu kļūdas (arī saskaņā ar varbūtības teoriju)⁹⁸ iespējamās arī tad, ja darīts viss saprātīgi iespējamais, lai to esamību novērstu, nebūtu samērīgi atbildību par šādi nodarītu kaitējumu, zaudējumiem likt nest trešajām personām. Šādā gadījumā būtu jāapsver “uz atbildības par vainas konstatēšanu balstītās atbildības modelis”, normatīvajā aktā ietverot noteiktus sevišķi uzskaitītus gadījumus, kuros AI īpašnieka vai turētāja (lietotāja) vai uzraugošā personāla atbildība neiestājas, pārējos gadījumos paredzot minēto personu atbildību.

Minētais ticis atzīts arī ārvalstīs: “Jāņem vērā, ka personai, kas izmanto pieļaujamās tehnoloģijas, tomēr vienalga ir paaugstināts risks nodarīt kaitējumu citiem. [...] Pakalpojumu sniedzējam, kurš

⁹⁷ Torgāns, K., Kārklīšs J. Civiltiesiskās atbildības modeļi pēc vainojamības pazīmes. *Jurista Vārds*, (08.09.2015.), Nr. 35 (887), 14–26

⁹⁸ Sheynin, O. The Theory of Probability: Its Definition and Its Relation to Statistics. *Archive for History of Exact Sciences*, 52(2), 1998. Pieejams: <http://www.jstor.org/stable/41134041>, 99–108

nodrošina nepieciešamo tehnisko ietvaru, ir augstāka kontroles pakāpe nekā ar AI aprīkota faktiskā produkta vai pakalpojuma īpašniekam vai lietotājam, tas jāņem vērā, nosakot atbildību.”⁹⁹

Šāds regulējums ir ietverts arī *Civillikuma* 2347. panta otrajā daļā attiecībā uz paaugstinātas bīstamības objektu nodarītajiem zaudējumiem, noteicot, ka zaudējumu atlīdzības pienākums neiestājas tikai noteiktos šajā pantā norādītajos gadījumos (ja zaudējums radies nepārvaramas varas dēļ, ar paša cietušā nodomu vai viņa rupjas neuzmanības dēļ, minētais objekts izgājis no īpašnieka, glabātāja vai lietotāja valdījuma bez viņa vainas, bet citas personas prettiesisku darbību rezultātā). Tomēr personai, kas izmanto mākslīgā intelekta tehnoloģijas, kam to programmēšanas dēļ ir noteikta personiskās autonomijas pakāpe, nevajadzētu būt ar zemāku atbildības sliekšni par nodarīto kaitējumu nekā tad, ja minēto kaitējumu būtu nodarījis cilvēks. Personai, kas izmanto tehnoloģijas un nerada paaugstinātu kaitējuma risku citiem, joprojām būtu jāpieprasa ievērot pienākumus, lai pareizi izvēlētos, darbotos, uzraudzītu un uzturētu šos paaugstinātas bīstamības avotus, un, ja tas nav izdarīts, jāatbild par šādu pienākumu pārkāpšanu.

Papildus AI nodarītā kaitējuma atlīdzībai attiecīgajās jomās piemērojams arī citos normatīvajos aktos ietvertais regulējums, piemēram, *Komerclikuma* regulējums par pienākumu rīkoties ar krietna un kārtīga komersanta rūpību (393. pants),¹⁰⁰ noteicot komersanta paaugstinātas atbildības pienākumu.

*Apdrošināšanas un pārapdrošināšanas likums*¹⁰¹, *Apdrošināšanas līguma likums*¹⁰², *Sauszemes transportlīdzekļu īpašnieku civiltiesiskās atbildības obligātās apdrošināšanas likums (OCTA likums)*¹⁰³ noteic atbildības regulējumu attiecībā uz pašbraucošo jeb autonomo mākslīgā intelekta sistēmu vadīto automašīnu nodarīto kaitējumu u.c. normatīvie akti attiecībā uz paaugstinātas bīstamības objektu – robotu, automašīnu un tehnoloģisko ierīču (programmētu rūpnīcu iekārtu u.tml.) nodarīto zaudējumu apdrošināšanu. Izmantojams arī *Vides aizsardzības likums*¹⁰⁴ un citi saistītie normatīvie akti par videi nodarītā kaitējuma kompensēšanu, *Patērētāju tiesību aizsardzības likums*¹⁰⁵ un citi patērētāju tiesību aizsardzības akti par patērētāju tiesību pārkāpumu un ražotāja, kā arī izplatītāja atbildības regulējumu, kā arī administratīvo un kriminālatbildību regulējošie normatīvie akti (*Krimināllikums*¹⁰⁶, *Administratīvo pārkāpumu likums*¹⁰⁷ u.tml.) u.c.

Saskaņā ar *Preču un pakalpojumu drošuma likuma* 4.–5. pantu: “Ražotāja pienākums ir ražot un laist apgrozībā tikai drošu, cilvēka dzīvībai, veselībai un personas mantai, kā arī videi nekaitīgu preci. Ražotājs ir atbildīgs par apgrozībā laistās preces drošumu. [...] Pakalpojuma sniedzēja pienākums ir sniegt tikai drošu, cilvēka dzīvībai, veselībai un personas mantai, kā arī videi nekaitīgu pakalpojumu. Pakalpojuma sniedzējs ir atbildīgs par sniegtā pakalpojuma drošumu.”¹⁰⁸ Savukārt atbilstoši 8. panta piektajai daļai: “Izplatītāja pienākums ir rīkoties ar pienācīgu rūpību, lai sekmētu preču atbilstību vispārīgajām drošuma prasībām. Izplatītājs nedrīkst pārdot, piegādāt vai citādi izplatīt preces, ja viņš var secināt vai viņam ir jāsecina, ka tās neatbilst drošuma prasībām, kā arī preces,

⁹⁹ Liability for Artificial Intelligence and other emerging digital technologies. Report from the Expert Group on Liability and New Technologies – New Technologies Formation. Justice and Consumers. 2019

¹⁰⁰ Komerclikums. 13.04.2000. *Latvijas Vēstnesis*, 158/160, 04.05.2000.

¹⁰¹ Apdrošināšanas un pārapdrošināšanas likums. 18.06.2015. *Latvijas Vēstnesis*, 124, 30.06.2015.

¹⁰² Apdrošināšanas līguma likums. 03.05.2018. *Latvijas Vēstnesis*, 97, 18.05.2018.

¹⁰³ Sauszemes transportlīdzekļu īpašnieku civiltiesiskās atbildības obligātās apdrošināšanas likums, 07.04.2004.. *Latvijas Vēstnesis*, 65, 27.04.2004.

¹⁰⁴ Vides aizsardzības likums. 02.11.2006. *Latvijas Vēstnesis*, 183, 15.11.2006.

¹⁰⁵ Patērētāju tiesību aizsardzības likums. 18.03.1999. *Latvijas Vēstnesis*, 104/105, 01.04.1999.

¹⁰⁶ Krimināllikums. 17.06.1998. *Latvijas Vēstnesis*, 199/200, 08.07.1998.

¹⁰⁷ Administratīvās atbildības likums. 25.10.2018. *Latvijas Vēstnesis*, 225, 14.11.2018.

¹⁰⁸ Preču un pakalpojumu drošuma likums. 07.04.2004. *Latvijas Vēstnesis*, 66, 28.04.2004.

par kuru drošumu viņam nav pietiekamas informācijas.” Tādējādi pašbraucošu automašīnu defektu un ražošanas iekārtu, un programmētu mājsaimniecības vajadzībām un patērētājiem domātu robotu gadījumā atbildību būtu jāuzņemas tieši to tirgotājiem vai ražotājiem, kā arī izplatītājiem.

Savukārt apdrošināšanas esamības gadījumā sākotnēji apdrošinātājs sedz zaudējumu atlīdzību vai radītā kaitējuma kompensāciju (ar izņēmumiem) un pēc tam, pamatojoties uz *Apdrošināšanas līguma likuma* 54. pantu, var celt prasību pret apdrošināto, un, atbilstoši *OCTA likuma* 41. pantam pret transportlīdzekļa vadītāju, kas ceļu satiksmes negadījumā nodarījis zaudējumus trešajai personai, transportlīdzekļa tiesīgo lietotāju, kurš nav bijis ceļu satiksmes negadījumā iesaistītā transportlīdzekļa vadītājs, ceļu satiksmes negadījumā zaudējumu nodarījušā transportlīdzekļa īpašnieku vai transportlīdzekļa reģistrācijas apliecībā norādīto transportlīdzekļa turētāju līzinga gadījumā, ceļa īpašnieku, ja tā rīcība (vai bezdarbība) bijusi zaudējumu vai kaitējuma rašanās iemesls, u.c. *OCTA likuma* 41. panta gadījumā.¹⁰⁹

Tiesībsubjektība var tikt definēta kā: “Spēja būt tiesību un pienākumu subjektam un noteikt savu tiesisko situāciju [..]”¹¹⁰ Kopumā var secināt, ka šobrīd Latvijā mākslīgā intelekta programmām, kā arī ar to apveltītiem robotiem, pašbraucošajām automašīnām u.tml., nav noteikts patstāvīgs tiesību subjekta statuss, un atbildība par to nodarīto zaudējumu atlīdzināšanu un kaitējuma kompensācijas veikšanu attiecināma uz to īpašniekiem, ražotājiem, programmētājiem u.c. ar tā radīšanu saistītām personām. Tādēļ secināms, ka nepieciešams detalizētāks regulējums attiecībā uz mākslīgo intelektu, gan precizējot personu, kurai jāuzņemas atbildība gadījumā, ja ar robota vai mākslīgā intelekta darbību vai bezdarbību veikta neatļauta darbība, kā rezultātā iestāties tiesību aizskārums, precizējot, kas – ražotājs, programmas izstrādātājs, licences īpašnieks, izplatītājs, robota vai mākslīgā intelekta īpašnieks vai lietotājs nes atbildību, ja tas nav ticis noregulēts pušu starpā ar to vienošanos.

Šāds regulējums it īpaši būtu nozīmīgs, ja minētās programmas vai ierīces būtu jāuzskata par paaugstinātas bīstamības objektiem to bīstamības un paaugstinātā zaudējumu vai kaitējuma nodarīšanas riska dēļ, un nav konstatējama neuzmanība vai neatļautas darbības, ražošanas standartu pārkāpumi no šo personu puses, tas ir, personas pašas nav uzskatāmas par vainojamām, tomēr nebūtu samērīgi uzlikt atbildību par trešo personu paaugstinātas bīstamības objektu nodarīto kaitējumu vai zaudējumus cietušajam indivīdam.

Jāuzsver, ka pakalpojumu sniedzējam, kurš nodrošina robotu un mākslīgā intelekta programmatūras apkalpošanu, var būt lielākas iespējas kontrolēt tos un veikt nepieciešamās korekcijas programmā, tehniskos labojumus u.tml., nekā to īpašniekam vai lietotājam, pakalpojuma saņēmējam. Minētais būtu jāņem vērā, nosakot atbildību par nodarītajiem zaudējumiem vai kaitējumu un to, vai no šīs personas pieļauta neuzmanība vai ļauns nolūks, kā arī tas varētu būt nozīmīgi, attiecībā uz to, kam ar tiesisko regulējumu būtu jāparedz stingrā atbildība.

Tomēr juridiskajā literatūrā arī ticis pausts viedoklis, ka Stingrās atbildības piemērošanas iespējamība ir apšaubāma, jo stingrā atbildība par programmatūras darbības rezultātā nodarīto kaitējumu Eiropas Savienībā nav plaši pielietota, savukārt *Civillikuma* 1635. pants nebūtu piemērojams mākslīgā intelekta gadījumā, tā kā kļūdu bez īpašnieka vainojamības varētu būt pieļāvis pats mākslīgais intelekts, savukārt 2363. pants mākslīgā intelekta un ar to apveltīta robota nodarīta

¹⁰⁹ Liability for Artificial Intelligence and other emerging digital technologies. Report from the Expert Group on Liability and New Technologies – New Technologies Formation. *Justice and Consumers* (2019), 3

¹¹⁰ Kraińska, A. Legal personality and artificial intelligence. *Newtech*, 02.07.2018. Pieejams: <https://newtech.law/en/legal-personality-and-artificial-intelligence/>

kaitējuma gadījumā varētu tikt piemērots pēc analogijas, taču arī tad īpašniekam ir iespējams norādīt, ka tas veicis visus nepieciešamos drošības soļus, un atbrīvoties no atbildības.¹¹¹

AI tiesiskais statuss pasaulē un iespēja mākslīgajam intelektam noteikt tiesību subjekta statusu Latvijā

Eiropas Savienības ietvaros ticis izstrādāts “Koordinētais mākslīgā intelekta plāns”, aicinot Eiropu kļūt par pasaules līderi reģionā progresīvu, ētisku un drošu mākslīgā intelekta sistēmu izstrādei un ieviešanai, veicinot uz cilvēku vērstu pieeju globālā līmenī,¹¹² 2019. gada 8. aprīlī augsta līmeņa mākslīgā intelekta ekspertu grupa prezentēja “Ētikas vadlīnijas uzticamam mākslīgajam intelektam”¹¹³, kā arī sagatavoti vairāki citi dokumenti,¹¹⁴ norādot uz nepieciešamību izstrādāt šīs jomas regulējumu un aktīvi attīstīt informāciju tehnoloģijas un mākslīgo intelektu Eiropas Savienībā. Arī Eiropas Padome pievērsusies mākslīgā intelekta regulējuma nepieciešamībai,¹¹⁵ kā arī 2014. gadā starptautiskās zinātnieku grupas ietvaros ticis izstrādāts “RoboLaw” jeb robotikas likuma ierosinājums, noteicot priekšlikumus robotikas un mākslīgā intelekta tiesiskajam regulējumam.¹¹⁶

Eiropas Savienības līmenī ar Eiropas Parlamenta 2017. gada 16. februāra rezolūciju ar ieteikumiem Komisijai par Civiltiesību noteikumiem par robotiku (“Rezolūcija”) noteikti vispārīgie principi ar viedajām mašīnām (tostarp androīdiem) saistītu jautājumu tiesiskajam neregulējumam, atbildības regulēšanu, pētniecības un izmantošanas civilajām vajadzībām regulējumu, autonomajām automašīnām, droniem, aprūpes un medicīnas robotiem un mākslīgā intelekta un robotu izmantošanu cilvēka organismā. Piemēram, norādīts pienākums izstrādāt regulējumu, atbilstoši kuram viedo mašīnu izstrādātājiem, ražotājiem un ekspluatētājiem jāievēro trīs tā dēvētie Azimova likumi (definēti Azeika Azimova zinātniskās fantastikas žanra darbā “Riņķotājs” – “[..] Robots nedrīkst kaitēt cilvēkam vai arī pieļaut kaitējumu cilvēkam ar savu bezdarbību; [..] Robotam jāklausa cilvēka dotajām pavēlēm, ja tas nav pretrunā ar pirmo likumu; [..] Robotam jāaizsargā sava pastāvēšana, ja tas nav pretrunā ar pirmo un otro likumu”¹¹⁷).

Rezolūcijā ir uzsvars arī uz potenciāliem morālas dabas problēmjautājumiem, kas jāņem vērā, – ka jākoncentrējas uz cilvēku spēju papildināšanu, bet nevis uz to aizstāšanu, jāgarantē, ka cilvēkiem jebkurā laikā ir kontrole pār intelligentām mašīnām, kā arī īpaša uzmanība būtu jāpievērš iespējamai emocionālai saiknei starp cilvēkiem un robotiem, vienlaikus ieskicējot arī juridiska apsvēruma nianšes – nepieciešamību ieviest vienotu regulējumu robotikas sistēmu testēšanai, sertifikācijai un apstiprināšanai laišanai tirgū, noteicot, ka licences un atļaujas šādu darbību veikšanai jāprasa tikai vienā dalībvalstī, norādot, ka atbildības nošķiršanas nolūkā nepieciešams konstatēt, kuras prasmes ar mākslīgo intelektu apveltītais robots ieguvis apmācības ceļā un kuras – pašmācības ceļā, patstāvīgi analizējot datus un ar dažādu algoritmu palīdzību izdarot secinājumus. Norādīts arī uz nepieciešamību izveidot vienotu robota un mākslīgā intelekta definīciju, kas spētu

¹¹¹ Kārklīšs, J., Purmalis, R. (15.09.2020.). Mākslīgais intelekts un civiltiesiskā atbildība. *Jurista Vārds*, Nr. 37 (1147), 16–24

¹¹² Coordinated Plan on Artificial Intelligence. (2018). Eiropas Komisija. (COM(2018) 795 final

¹¹³ Ethics guidelines for trustworthy AI (08.04.2019). European Commission

¹¹⁴ Cost of non Europe in robotics and artificial intelligence (2019). Liability, insurance and risk management. European Parliamentary Research Service. Study

¹¹⁵ Responsibility and AI. (2019.). Council of Europe study DGI (2019) 05. Yeung K. Pieejams: <https://rm.coe.int/responsability-and-ai-en/168097d9c5>

¹¹⁶ RoboLaw. Regulating Emerging Robotic Technologies in Europe: Robotics facing Law and Ethics. (2014). Pieejams: <http://www.robotlaw.eu/index.htm>

¹¹⁷ Asimov, I. (1950). “Runaround”. I, Robot. *The Isaac Asimov Collection ed.* New York City: Doubleday, 40

attīstīties līdzī tehnoloģijas progresam, kā arī ieviest atsevišķas to apakškategorijas, saskaņā ar kritērijiem – “autonomijas iegūšana ar sensoru un/vai datu apmaiņas starpniecību ar to apkārtējo vidi (savstarpējā savienojamība) un šo datu piešķiršana un analīze, pašmācības spēja, izmantojot pieredzi un mijiedarbību (fakultatīvs kritērijs), vismaz neliels fizisks atbalsts, spēja pielāgot savu izturēšanos un darbības videi, dzīves neesamība bioloģiskā nozīmē.”¹¹⁸

Tiesību subjekta statusa noteikšanai mākslīgajam intelektam Latvijas normatīvajā regulējumā būtu ne tikai jāapsver jaunu likumu un Ministru kabineta noteikumu pieņemšana, noteicot, ka pašam ar mākslīgo intelektu apveltītajam robotam vai citai ierīcei vai programmai jānes atbildība gadījumā, ja trešajai personai vai tās īpašumam nodarīti zaudējumi vai ticis nodarīts kaitējums, bet arī jāizvērtē, kā tiks segti šāda veida prasījumi pret mākslīgā intelekta subjektiem, tas ir, pret ko varēs vērst piedziņu un kas aizstāvēs šādas personas pret tām vērstiem prasījumiem. Turklāt būtu nozīmīgs ir arī pamattiesību attiecināmības jautājums, tas ir, vai šādā gadījumā mākslīgā intelekta subjektiem būtu piešķiramas Latvijas Republikas *Satversmē* nostiprinātās pamattiesības (Latvijas Republikas Satversme, 89. pants un turpmākie).¹¹⁹ Visticamākais, ka šādā gadījumā, līdzīgi kā attiecībā uz juridiskajām personām, pamattiesības tiks attiecinātas ierobežotā apmērā atbilstoši šāda subjekta būtībai.¹²⁰ Turklāt daļu mākslīgā intelekta veikto darbību trešo personu vārdā šādā gadījumā būtu iespējams noregulēt arī kā pilnvaroto pārstāvju rīcību¹²¹ saskaņā ar *Civillikuma* 2289. pantu (un turpmākajiem pantiem par pilnvarojumu).

Piešķirot tiesību subjekta statusu, nozīmīgs ir arī pilsonības regulējums, tā kā tiesībsubjektība pati par sevi nepiešķir subjektam reāli īstenojamās tiesības, ja aiz tā nestāv valsts, kas nodrošina indivīda kā pilsoņa vai nepilsoņa aizsardzību, tiesību un tiesisko interešu īstenošanu. Tādējādi, nostājoties par labu pilnvērtīga un patstāvīga tiesību subjekta statusa piešķiršanai mākslīgā intelekta ierīcēm, jāapsver arī pilsonības piešķiršanas iespējas.

Robotam “Sofija” Saūda Arābijā 2017. gadā ar piešķirts tiesību subjekta statuss¹²², tomēr minētais lēmums vienlaikus nonācis pretrunā ar virkni *sharia* jeb šariāta sistēmā pastāvošā regulējuma, tostarp Saūda Arābijas pilsonības iegūšanas prasībām. Piemēram, Saūda Arābijas pilsonību iespējams iegūt ar dzimšanu (tēvam jābūt Saūda Arābijas pilsonim, jābūt notariāli apliecinātam apliecinājumam par paternitātes atzīšanu vai mātei – ja pilngadības sasniegšanas laikā pēcnācējs ieguvis pastāvīgās uzturēšanās atļauju, tekoši runā arābu valodā), ar laulību vai naturalizācijas ceļā (personai jābūt pilngadīgai, tekoši jāspēj runāt arābu valodā, ir likumīgi ienākumi, 10 gadus uzturējusies Saūda Arābijā), bez sodāmības, ievēro Saūda Arābijas likumus un uzvedības normas.¹²³

Turklāt sievietēm (un tādējādi arī ar šo statusu apveltītam robotam) jāievēro Saūda Arābijā pieņemtie likumi un atbilstošie uzvedības modeļi – pienākums ceļot tikai vīrieša pavadonā pavadībā, hidžāba nēsāšanas pienākums, ierobežojumi ceļošanai, ieņemamajiem amatiem, ģimenes dzīves pienākumi un ierobežojumi, kā arī spēja veikt sabiedriskas funkcijas tikai ar konsultatīvas

¹¹⁸ Civiltiesību noteikumi par robotiku. Eiropas Parlamenta 2017. gada 16. februāra rezolūcija ar ieteikumiem Komisijai par Civiltiesību noteikumiem par robotiku (2015/2103(INL)). *Eiropas Savienības Oficiālais Vēstnesis*. C 252/239

¹¹⁹ Latvijas Republikas Satversme. 15.02.1922. *Latvijas Vēstnesis*, 43, 01.07.1993.

¹²⁰ Latvijas Republikas Satversmes komentāri. VIII nodaļa. Cilvēka pamattiesības. Aut. kolektīvs zin. vad. R. Baloža vadībā. Rīga. *Latvijas Vēstnesis*. (2011.), 31

¹²¹ Pagallo, U. Apples, oranges, robots: four misunderstandings in today's debate on the legal status of AI systems. (15.10.2018.). Pieejams: <https://royalsocietypublishing.org/doi/10.1098/rsta.2018.0168>

¹²² Should robots be citizens? *British Council*. (2021.). Pieejams: <https://www.britishcouncil.org/anyone-anywhere/explore/digital-identities/robots-citizens>

¹²³ The Saudi Arabian Nationality Regulations 1374 H. Resolution No. 4, dated 25/1/1374. Kingdom of Saudi Arabia, with amendments (2021)

sanāksmes (*Shura*) palīdzību u.c. Neievērojot minēto regulējumu un prasības, robotam, kam piešķirta Saūda Arābijas pilsonība un pase, atzīstot šādu subjektu par sievieti, iestātos administratīvā un kriminālbildība.¹²⁴ Šādi, ņemot vērā, ka ar tiesībsubjektību apveltītais robots nav ticis sodīts par Saūda Arābijas likumu un paražu, reliģisko priekšrakstu neievērošanu, var secināt, ka šī statusa piešķiršana ir formāla un ar fiktīva, tas ir, reāli tiesības un to īstenošana ar mākslīgo intelektu apveltītajam robotam netiek nodrošināta.

Mākslīgā intelekta regulēšanas problēmu izpētes centra zinātnieku grupa Krievijā pēc uzņēmuma "Grishin Robotics" pasūtījuma izstrādāja federālā likuma projektu (iniciatīvu) robotikas jomā, atturoties no visaptveroša visu robotikas izmantošanas aspektu regulēšanas, kas ietekmē aktuālākos robotu lietošanas jautājumus.¹²⁵ Minētajā projektā nošķirti divu veidu roboti un noteikts tiem atbilstošais regulējums – roboti kā īpašuma veids un roboti-aģenti kā neatkarīgi civilās aprites dalībnieki, kuriem piešķirts juridisku personu statuss ar īpašu juridiskās personas regulējumu.¹²⁶

Lai gan ierosinātais (tomēr nepieņemtais) likumprojekts paredzēja piemērot īpašu juridiskās personas regulējumu pēc analogijas ar uzņēmumiem un citiem komersantiem kā juridiskām personām, nošķirot šādus divus dažādus robotu tiesiskā statusa veidus, šādos gadījumos skaidri jāparedz atbildīgie subjekti neatļautas darbības rezultātā nodarīto seku kompensēšanai un skaidri jānodala abus robotu un mākslīgā intelekta veidus, kā arī jāpielāgo pārējais tiesiskais regulējums šādam risinājumam tā, lai tiesības un pienākumi būtu reāli īstenojami un piemērojami faktiskajā realitātē, nevis pastāvētu tikai formāli kā prezumpcija.

Vācijā sagatavots likumprojekts ar mākslīgo intelektu aprīkotu automašīnu izmantošanai, paredzot personām tiesības uz sabiedriskajiem ceļiem lietot ceturtnās pakāpes autonomi ar mākslīgā intelekta palīdzību vadāmas automašīnas. Saskaņā ar minēto likumprojektu transportlīdzekļiem ar autonomu braukšanas funkciju vairs nav nepieciešams, lai persona ekspluatācijas laikā vadītu transportlīdzekli, tomēr vienlaikus noteikts pienākums automašīnā atrasties atbildīgai personai, kas nepieciešamības gadījumā varētu pārņemt automašīnas vadību. Paredzēta arī ražotāja atbildība par transportlīdzekļa aizsardzību pret kiberuzbrukumiem, kā arī tehniska rakstura prasības drošības nodrošināšanai (piemēram, pietiekams un drošs interneta savienojums).¹²⁷

2017. gadā vienā no pirmajām tieslietām par mākslīgā intelekta automašīnu nodarītajiem zaudējumiem Amerikas Savienotajās Valstīs "General Motors" pašbraucošā mākslīgā intelekta vadītā automašīna sadūrās ar motociklistu, nespējot atgriezties iepriekšējā ceļa joslā neveiksmīga manevra rezultātā. Motociklists atteicās iesniegt prasību par produktu atbildību un tā vietā pieprasīja zaudējumu atlīdzību neuzmanības dēļ, tomēr pēc pusgada puses noslēdza izlīgumu, motociklistam saņemot kompensāciju un atsakoties no prasības.¹²⁸ Arī Elēnas Herzbergas (*Elaine Herzberg*) lietā tiesa skatīja jautājumu par pašbraucošo automašīnu nodarītā kaitējuma – gājēja nāves – attiecināmību uz automašīnā esošo personu, kas mākslīgā intelekta vadīto automašīnu tikai pieskatīja, atzīstot to

¹²⁴ Atabekov, A., Yastrebov O. (2018.). Legal Status of Artificial Intelligence Across Countries. Legislation on the Move. *European Research Studies Journal*, Volume XXI, Issue 4, 773–782

¹²⁵ Vasilyev, A. A., Ibragimov Zh. I., Gubernatorova E. V. (2019). The Russian draft bill of "the Grishin Law" in terms of improving the legal regulation of relations in the field of robotics: critical analysis. *Journal of Physics: Conference Series*. IOP Publishing

¹²⁶ The initiative for study legal aspects of robotics and artificial intelligence "Robopapravo" (2017). Pieejams: http://robopravo.ru/matierialy_dlia_skachivaniia#ul-id-4-35

¹²⁷ Autonomous Driving (2021). German Research Center for Artificial Intelligence. [skatīts 19.02.2021.] Pieejams: <https://www.dfki.de/en/web/research/competence-centers/autonomous-driving/>; New German draft law on autonomous driving. Simmons. Simmons

¹²⁸ Graf, R., GM Hit With First-Known Suit Over Self-Driving Car Crash. LAW 360. [skatīts 24.01.2018.] Pieejams: <https://www.law360.com/articles/1005140/gm-hit-with-first-known-suit-over-self-driving-car-crash>

par vainīgu personas notriekšanā.¹²⁹ Minētās lietas aktualizē mākslīgā intelekta radīto risku un potenciālās sekas arī sistēmas kļūdu gadījumā.

Kā vienu no jau tuvākajā nākotnē aktuālajiem jautājumiem saistībā ar robotikas jomas tiesisko regulējumu varētu minēt, piemēram, nepieciešamību ievērot personas datu aizsardzības regulējumu gadījumā, ja robots aprīkots ar kamerām, dažādiem sensoriem un informācijas ierakstīšanas ierīcēm.¹³⁰

Papildus nozīmīgs temats saistībā ar mākslīgā intelekta atbildību, kā arī tiesībsubjektību ir jautājums par mākslīgā intelekta radīto izstrādājumu, it īpaši mākslīgā intelekta pašmācības ceļā (angļu val. – *machine learning*) radītā intelektuālā īpašuma piederību, tas ir, kam pieder mākslīgā intelekta radītais intelektuālais īpašums.¹³¹ Gadījumā, ja mākslīgā intelekta programma vai ierīce pieder īpašniekam, kas to radījis un programmējis, kā arī kura rīcībā tā atradusies, arī mākslīgā intelekta radītais īpašums būs īpašnieka īpašumā, ja vien mākslīgā intelekta programmai vai ierīcei nav pašai savas pastāvīgas juridiskās personības. Tomēr problēmas var rasties gadījumā, ja ierīci, kurā ietverta programma, radījis ražotājs, programmu radījusi cita persona, tā pieder un to uztur vai nomā vēl trešā persona, un pušu starpā nav bijusi panākta vienošanās attiecībā uz to, kam pieder šāds mākslīgā intelekta radītais labums (piemēram, mūzikas kompozīcija, attēls, patents u.tml.).¹³²

Secinājumi

Mākslīgais intelekts ir zinātne par programmētām autonomām vai daļēji cilvēka vadāmām programmām, kas ietvertas un nostiprinātas dažādās ierīcēs un mašīnās, kas spēj patstāvīgi pieņemt lēmumus un veikt citus uzdevumus un darbības bez cilvēka tiešas iesaistes. Savukārt, roboti ir plašāks jēdziens, jo šis termins ietver gan ar mākslīgo intelektu apveltītas ierīces un programmas, gan arī tādas, kas nav pilnībā patstāvīgi neatkarīgas no cilvēka un autonomas savās darbībās, bet gan ir cilvēka vadāmas.

Šobrīd lielākajā daļā pasaules valstu, tostarp arī Latvijas Republikā, mākslīgais intelekts un autonomās tehnoloģijas ir uzskatāmi par tiesību objektiem, nevis subjektiem. Tiesībsubjektība saistāma ar tiesību subjektu ieguvušā indivīda spējām būt apveltītam ar patstāvīgi īstenojamām tiesībām un pienākumiem, kā arī spēju atbildēt par savu rīcību un tās potenciālajām sekām. Tādējādi vismaz šobrīd Latvijā nav iespējams ieviest kompleksu, tiesību sistēmā iederīgu mākslīgā intelekta kā tiesību subjekta regulējumu, tā kā šādā gadījumā būtu ne tikai jāpielāgo citi normatīvie akti, tostarp arī saskaņojot jauno regulējumu ar Eiropas Savienības tiesību aktiem, bet arī jārisina jautājums par to, kā nodrošināt mākslīgā intelekta robotu tiesību un pienākumu autonomu īstenošanu, kā arī kas segs to nodarītā kaitējuma kompensāciju un zaudējumu atlīdzību gadījumā, ja sistēmu kļūdu vai nejaušības dēļ notikusi neatļauta darbība, kas trešajām personām vai attiecībā uz to mantu izraisījusi negatīvas sekas.

Atbildību par mākslīgā intelekta rīcību saskaņā ar Latvijas tiesisko regulējumu uzņemas to īpašnieki, personas, kam ir pienākums tos uzraudzīt, veikt apkopi, kā arī citi potenciālie mākslīgā intelekta

¹²⁹ BBC News (16.09.2020.). Uber's self-driving operator charged over fatal crash. Pieejams: <https://www.bbc.com/news/technology-54175359>

¹³⁰ Regulatory challenges of robotics: some guidelines for addressing legal and ethical issues. Leenes Ronald, Palmerini Erica, Koops Bert-Jaap, Bertolini Andrea, Salvini Pericle, Lucivero Federica. *Law, Innovation and Technology*. Volume 23.03.2017.

¹³¹ Kiseleva, Anastasiya. Pieejams: www.4ipcouncil.com/application/files/6815/4876/6908/What_is_artificial_intelligence_and_why_does_it_matter_for_Copyright.pdf

¹³² Liability for Artificial Intelligence and other emerging digital technologies. Report from the Expert Group on Liability and New Technologies – New Technologies Formation. *Justice and Consumers* (2019)

izstrādes, programmēšanas un apkopes procesā iesaistītie subjekti atkarībā no to savstarpējā līgumiskā saistību regulējuma un katras puses rīcības saistību izpildes ietvaros vai attiecībā uz personām nodarītiem zaudējumiem un kaitējumu neatļautas ārpuslīgumiskas darbības (vai bezdarbības) rezultātā, deliktatbildības regulējuma ietvaros.

Robotus un ar mākslīgo intelektu apveltītas programmas un ierīces var radīt paaugstināta kaitējuma risku, tādēļ vairākumā gadījumu, piemēram, attiecībā uz pašbraucošajām jeb autonomi vadītajām automašīnām, kā arī industriālajiem robotiem būtu attiecināms stingrās atbildības regulējums, paredzot vispārīgo īpašnieka atbildību par trešajām personām nodarīto kaitējumu, likumā uzskaitot izņēmumus, kad šī persona būtu atbrīvojama no atbildības (piemēram, ražotāja kļūdu ražošanas procesa ietvaros dēļ paredzot ražotāja atbildību – kā šobrīd attiecībā uz patērētājiem Latvijā noteikts, balstoties uz Eiropas Savienības regulējumu izstrādātajā *Preču un pakalpojumu drošuma likumā*).

Savukārt, lai arī, piemēram, Saūda Arābijā atzīts ar mākslīgo intelektu apveltīta robota tiesību subjekta statuss, domājams, tas izskaidrojams ar citu tiesību izpratni, ar šāda statusa piešķiršanu radot juridisku fikciju, robotam piešķirto statusu nesasaistot ar visu uz cilvēkiem attiecināto tiesību un pienākumu klāstu, tā vietā aprobežojoties vien uz atsevišķu tiesību klāstu.

HR ANALYTICS – EMPOWERING ORGANIZATIONS

Kuriakose Ansho

Turiba University, Latvia

e-mail: anshokuriakose@gmail.com

Abstract

The world of business is fast evolving and as the famous Heraclitus saying goes “Change is the only constant in life”. This applies to all organizations and adapting to the new and consistently re-inventing oneself becomes the life line for survival.

The era we live in is one marked by highly competitive corporate environment, which influences every living being in one way or other through the products/services they offer. These organizations, most of whom have a global scale of operations, are on a constant vigil regarding their internal mechanisms and on the lookout for grabbing the best opportunities. The HR department traditionally considered as a support function has itself in the last decades evolved into the role of a business partner aligning itself with the objectives of the organization. This paradigm shift brings a lot of stress on the Human Resource Management system, which is the vital facilitator in driving the organization’s transitions smoothly. The major factors which accentuate the same are diminishing boundaries of trade between nations, increased competition, growing interdependence of the world's economies, etc. To accommodate for more accuracy in decision making, being a strategic partner, the HR function has to rely on evidence .Human Resource Analytics (HR Analytics) being a data driven approach is a vital tool for organizations in this regard.

The objective of this paper is to study the importance of Human Resource Analytics in managing the human resource of organizations and whether it provides a competitive edge. In addition, the exploratory research made gave insights into the competitive edge derived by organizations and its impact on business goals, increasing interest shown by many organizations in HR Analytics and the various methods used by them such as the evidence based approach for making strategic decisions which in turn has helped them in achieving the set business goals.

Keywords: HR Analytics, Work Force Analytics, Management, HR, Empower, Data, Decision, Business, IT, HR Metrics, Scorecard, Predictive Modelling and Employee Engagement

Introduction

Human resource analytics is a contemporaneous phenomenon of present. The organizations are trying to improve the precision of decisions through data analytics. To improve the efficacy and efficiency in the organization, there is a need to have prescience for future course of activities envisaged. Data related to every aspect of employees in the organization should be well assessed, evaluated and analysed to make appropriate decisions regarding employee’s issues. Analytics orientation will give an edge to an organization on their counterparts and will add value to it. The organization failing to assess previous data related to people have possibility of making wrong decisions on workers affairs. Organization is to combine all organs associated with this and all have specific functions. Each function contributes to attain the objective of organization. It is an essential

part of human life for accomplishment of established goals (Hargrove, 1915). The organon the ancient Greek word is the originator of term organization. This is a purposeful, open system which has both formal and informal structure. This is defined as a set of activities done in order to accomplish set objectives (CRIEPI Report, 2006). According to Barnard (1938), “a formal organization is that kind of cooperation among men that is conscious, deliberate and purposeful”. According to March & Simon (1964), “organisations are assemblages of interacting human beings”. On the other hand, Etzioni (1958) views “an organization as a social unit to seek specific goals” (Dzimhiri, 2009, 11). According to Pareek (1997), evaluation of human resource development functions is not being done; the related component and practices of this are left. The internal working of an organization and its impact on performance of organization is hardly assessed. Singh (2000), has explored that organizations working in India did not believe that investment made in human resources processes have to do with performances. But it was also found a positive correlation between Human resource practices and organizational performances. It shows if human resources will be considered important dimensions definitely it will help in organizational performance. HR analytics add value to the functions of HR department and improve the effectiveness and efficiency of every associated aspects of it. To add value in the organization analytics is a powerful tool that impacts HR practices and policies and improve HR functions. Analytics has interaction with much discipline like computer, engineering, science etc. (Angrave et al. 2016). HR analytics can be defined as to understand relationship between performance of organization and HR practices. In case of effective HR practices it leads to employee satisfaction and provides strong foundation where decisions regarding human capital and business strategy can be performed. Analytics enabled organization bring precision in decision making. It is possible with the use of statistical techniques and experimental approach (Lawler et al. 2004). HR analytics is: “a methodology for understanding and evaluating the causal relationship between HR practices and organizational performance outcomes (such as customer satisfaction, sales or profit), and for providing legitimate and reliable foundations for human capital decisions for the purpose of influencing the business strategy and performance, by applying statistical techniques and experimental approaches based on metrics of efficiency, effectiveness and impact” (Dooren, 2012). HR analytics makes an organization enable to use the wealth of their employees and that will leads to the better decisions which automatically improve the organizational performance, HR analytics empower an organization to streamline strategic business goals with Human resource metrics. The function of HR analytics is to provide information to an organization with valid and vital points which helps in managing people and helping to achieve business goals efficiently, thus empowering it.

Problem statement

The researcher has proposed the study on “Role of HR Analytics in Empowering the Organizations” with respect to various reputed organisations having a global presence. A limited explorative study has been conducted to answer the question Can HR Analytics empower Organizations?

The objectives of the Research were:

- to detect the need of Analytics in the Human Resource System in the competitive milieu;
- to explore the role played by HR Analytics in giving competitive edge to the organization.

Literature review

HR Analytics literature has reviewed in this section and status of HR Analytics checked in context of organization performance. The literature depicts that HR Analytics has mixed impact or reaction to the organizational performance. This has been elaborated in this section of the paper. Current business analytics field are identified that are the issues of machine learning, data mining, social media and cloud which was found by Jalali and Park (2017). In the BA domain it has been visualized that a network analysis of the flow of collaborations among countries exists. Davenport, Harris, and Shapiro (2010), has explored that almost every company values employee engagement. In today's era the purpose of using analytics in companies is to hold itself accountable for the various things which are associated with its staff as they knows happier and healthier employees create better-satisfied guests. Also if they want to perform better and expects better performance from their top management which is their greatest asset and largest expense. They probably do well to favour analytics over their gut instincts. This is also stated by Muscalu E & Serban A (2017) that is became a necessity to align HR and organizational strategies for competitive advantage, more and more organizations considering the HR department a value-added business partner. As argued by Levenson, A (2011), that analytics in the HR function on to this point has been treated as unusual competency, which has to be applied often by various specialists residing in center of excellence than he large mass of generalists who do the bulk of the da-tyo-day work in HR. Aral, Brynjolfsson and Wu (2012) explored that various practices are mutually correlated such as HCM, Performance pay and HR analytics. HR analytics and performance pay as a set of organizational practices that complements HCM. It was elaborated by Momin & Mishra (2015), that to have competitive edge on the competitors, organizations must use the HR analytics for the accuracy in the data and the real time information. Work force planning can be done easily and also helps in analysing every aspect of the HR matrices by using HR Analytics. . It is also found that there is a consensus in regards to the importance for HR analytics in organizations and that the HR analytical skills challenge is the main hindrance to implementation. It is required that HR transforms itself while ensuring that the required skills from higher education sector must be attracted and also capacitate HR practitioners in numeracy and metrics, so that the concept of HR Analytics can be fully incorporate in the all levels of the HR process. Molefe (2013) very well said that the future of the HR analytics is that this field will continue to grow within organizations. The process of HR analytics is very straight forward and the purpose to use it to gain competitive advantage in the Industry. It is the peak time for HR managers to start focusing on business outcomes and must focus to improve employee engagement score or increase participation rates on their initiatives. According to Mondore, et al. (2011), to make HR a strategic function in any organization proper implementation is the key initiative. According to Manuja & Ghosh (2014), the requirement of human resources was viewed as a strategic collaborative partner affecting outcome of the business.

Analytics of raw data to useful information is covered under analytics which also covers the data generation, storage and conversions. It is however critical that HR analytics has an Integrated Approach. It implies pulling in multiple HR processes to tackle strategic issues, e.g. in succession planning using HR analytics, the components of performance evaluation, analysis of input and output from trainings, engagement of the employee in terms of contribution, efficiency, effectiveness etc. should all be factored in a clinical and systematic manner. It has been argued that how analytics can operate in a data driven way but it has the advantage that it can be learn from what marketing went through those early years. It is never be a simple step for some or many HR functions, a data driven approach for decision making has potential for HR to add, which further add more value to business (Fairhurst, 2014). To survive in the long run, Industries need to possess predictive analytics from Human Resource management. The usefulness of predictive analytics is wider and hence application in all related areas of HRM is essential. HRPAs helps organizations in optimizing

business performance as well as employee engagement and satisfaction. HRPAs are a growing and very fast changing technology which has 100% accuracy in decision making for HR (Mishra, et al., 2016). According to Bassi (2011), Elevating the status of the HR profession and it is a source of competitive advantage for organizations that put it to good use which is held by HR analytics. There are various reasons for HR analytics is to improve individual and organizational performance not to prove the worth of HR (Sharma, Mithas & Kankanhalli, 2014), it is also found that the business analytics can help on improve quality of decisions. However, it is not clear if business analytics can be used to improve the acceptance of decision in any way. The insight generation and decision making processes associated with the use of business analytics which is suggested by anecdotal research which often do not involve key stakeholders from functional areas who all will be responsible for implementing those decisions. It was found that it is never being accepted in the organizations on acceptance of HR analytics. To have that acceptance top management need to convince effectively to all in the organization. Ramanathan, Philpott, Duan and Cao (2017) attempted to explain that on the basis of their analysis, they have Tornatzky and Fleischer (TOE) elements in the context of BA that have significant influence on BA adoption. They have come up with these findings that BA Adoption will help and influence environmental performance positively, level of adoption of BA moderates the link between BA adoption and performance, level of integration between IT and business strategies moderates the link between BA adoption and performance, trust in BA systems moderates the link between BA adoption and performance.

The major factor accepting HR analytics in the organization includes in the Analytical skill of an individual. HR Analytics was applied majorly big organizations and training and top management support was the few factors which led to the acceptance of HR Analytics. According to George, L and Kamalanabhan, TJ (2016) the acceptance of HR analytics will be more if the technology adopted for analytics is user friendly. Gardner, McGranahan, and Wolf (2011), in their article have argued that HR analytics increases the value of organization. When human-resources and business leaders work together to address the root causes of problems and to pilot new ways of solving them, HR analytics succeeds at the same moment. The development of an intelligent business analytics platform is helpful to organisation. The main purpose of the platform was to create such software environment where the latest algorithms and architecture developed within industrial or academic research can be incorporated efficiently into real business applications. Two applications were implemented such as ITEMS (Intelligent Travel Time Estimation and Management System) and DecTOP (Decision Table Optimization). There are two related terms HR matrix and HR analytics (Azvine, et al. 2003). Lawler, Levenson and Boudreau (2004) have distinguished 'HR Analytics' as separate from 'HR metrics'. HR metrics are measures of key HRM outcomes, classified as efficiency, effectiveness or impact while HR analytics are not measures but rather represent statistical techniques and experimental approaches that can be used to show the impact of HR activities. Research shows that top performing companies are three times more likely to be advanced users of workforce analytics than lower-performing companies. This indicates that the power of workforce analytics is the core driver of an organisations success (LaValle, et al., 2011). It has been discussed in current scenario that the latest emerging fad is a paradox in itself which is HR analytics. It is predicted that HR analytics will definitely be failed initially but later will definitely add the value to the organization because there is lack of analytics in the HR departments. The theory based academics started their human capital work with a theory they were testing not with a deep understanding of business challenges. Chief human resource officers with a clear business focus are still few and far-between. A journalistic approach to HR analytics will not be able to add value. Remember the "human" in human resources is more important than anything. There must be training to HR people to have an analytical mind-set to achieve goals by using HR analytics. There

are probable results of HR analytics if it will not executed effectively and with proper planning and implementation (Ulrich & Rasmussen, 2015). Pape (2016) in his article have concluded that the popularity of business analytic solutions is expected to continue to grow in industry and academia over the next years. A more systematic understanding of the benefits and costs associated with creating new data items for business analytics is likely to play a role in this development.

Research methodology

A thorough and wide exploratory search of existing literature was directed on an assortment of online databases to deliver an inclusive list of journal articles. After which the companies practising, HR Analytics were identified, and have been presented in the following paper. Google Scholar was also used to select studies that comprised any of the underneath stated key terms. The online databases used were, Emerald Management, Taylor and Francis, and other related articles have been referred to. The key words used for reaching out the included articles for this paper from among the various journals are: “HR Analytics, Workforce Analytics, Human Resource Analytics, HR Metrics, Scorecard, Predictive Modelling, and Employee Engagement”. Emphasis was also made on the various tools generally used in HR Analytics such as Predictive Modelling, LAMP Model, HR Scorecards etc during the research.

Design/Methodology – Prevailing literature was collated to draw inferences regarding the performance of organizations that are employing HR Analytics. The business outcomes using predictive data analytics specifically of people function for evidence based decision making was also analysed.

Findings and discussion

It has been observed that the progression of information Technology (IT) and its extensiveness is the reality of the current times. People in the IT connected world often leave a trail of data. Organisations have realised the fact that, they can use the data to their advantage with the presence of the ever evolving and sophisticated technology. Thus, this particular sentiment has witnessed the rise of analytics being applied in the various organisations. This research paper has analysed such organisations given below, who have been early adopters of the concept of HR Analytics and who have been successful in gaining a competitive edge using the same, thus empowering themselves.

Credit Suisse

Credit Suisse Group AG is a global wealth manager, investment bank and financial services firm founded and based in Switzerland. Headquartered in Zürich, it maintains offices in all major financial centers around the world and is one of the nine global “Bulge Bracket” banks providing services in investment banking, private banking, asset management, and shared services. Credit Suisse is known for its strict bank–client confidentiality and banking secrecy practices. (Credit Suisse, 2021).

The **rate of attrition/employee turnover**, always a major obstacle for any organization was successfully arrested by Credit Suisse by deploying Predictive HR analytics using an algorithm that tells the Boss Who Might Quit. Credit Suisse was able to predict who might quit the company and can be termed as one of the first examples of the now very popular employee churn analytics.

The Various characteristics of employees analysed for the said purpose were salary raises, promotions, life events, manager performance, and team size impact attrition and Using the said

data, analysts at Credit Suisse were able to predict who might exit the company and also the rationale behind such decisions. Result of the analysis was provided anonymously to managers so they could reduce turnover risk and retain their people better. In addition, managers were skilled to retain the high performing employees who had a high risk of leaving the organization. In total, this program saved Credit Suisse approximately \$ 70,000,000 a year.

Here three aspects are worth mentioning: 1) while analysing the employee data, Credit Suisse could identify employees whose morale is low and 2) Train the managers/supervisors to develop better relationships with their team members 3) developing a new culture of growth by internal promotions instilling higher loyalty. Hence Skilling and re-skilling takes place and simultaneously helps to motivate employees who might have not disclosed their discontent in open.

The financial impact of using HR Analytics was found to be a one-point reduction in unwanted attrition rate which saves the bank \$ 75 million to \$ 100 million a year.

Table 1

Inter linkage of HR Parameters and Business Goals

HR Parameters Involved	Business Indices Involved
Employee Turnover Training and Development Employee Relations	Financial Savings Goodwill as an employer of choice

E.ON

E.ON SE is a European electric utility company based in Essen, Germany. It runs one of the world's largest investor-owned electric utility service providers. The company is a component of the Euro Stoxx 50 stock market index, DAX stock index and a member of the Dow Jones Global Titans 50 index (E.ON, 2021).

Absenteeism at work is a term which gives the HR Executives an outlandish feeling. E.ON has been scouting for various strategies to tackle employee absenteeism for long, but the unusual patterns of absenteeism among employees were negating the efforts of the HR Team to generalise the reasons.

With strength of 50000 plus employees world-wide it was always an improbable task without modern tools.

HR Analytics was adopted when absenteeism went well beyond specified bench marks. Based on statistical data derived from employee attendance records, analysts formulated 55 hypotheses, tested 21 of them and validated 11.

The major finding arrived by the analysts studying the evaluated data for quantified set of patterns was that selling back untaken holiday did not increase absenteeism and the main reason was a lack of a long holiday somewhere during the year, or not taking a day or two once in a while during the year. This insight was communicated to line managers to improve holiday approval policies of E.ON enabling the employees to take an intermittent break, revitalise themselves and get back to work invigorated. The parameters involved in HR and Business angles are as below.

Table 2

Inter linkage of HR Parameters and Business Goals

HR Parameters Involved	Business Indices Involved
Employee Absenteeism Leave approval policy Employee Relations.	Financial Savings on account of reducing employee absenteeism. Goodwill as an employer who offers flexibility in work schedules.

Clarks

C. & J. Clark International Ltd, trading as Clarks, is a British-based, international shoe manufacturer and retailer. The company has over 1,000 branded stores and franchises around the world and also sells through third-party distribution. (Clarks, 2021)

Clarks were facing a peculiar situation of employee engagement on above average levels but the Returns to be much lower? These paradoxes lead them to analysing the employee engagement levels within the organization ultimately with the aim of finding out the causal relationship between employee engagement especially at higher levels and financial performance in terms of business volume.

The analytics team deployed, worked with the statistical data of the distribution planning structure of Clarks and did a detailed analysis of around 450 data points of the business performance. Analysis showed that there existed a positive correlation between Employee engagement and the business performance. The relation in quantitative terms was arrived as under:

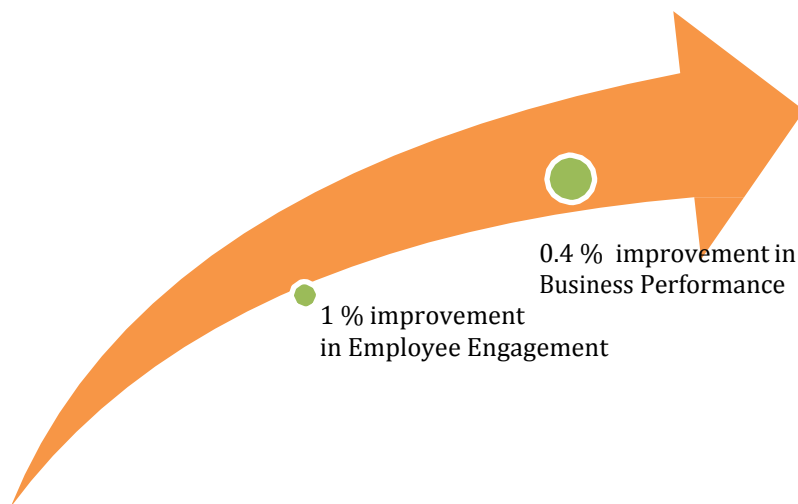

Figure 1. Directly proportional relationship derived after employing HR Analytics

Further elaborate studies were held to arrive at more logical conclusions by identifying 100 features of best performing stores of Clarks and analysing them both quantitatively and qualitatively. The Analysis found that every store had an optimum team size and the length of service a Manager spends in a store is a significant factor directly proportional to the performance of that store in business value. Frequent transfers/switching of Store Managers results in a declined performance of the store.

The insights gained from HR Analytics helped Clarks to make designs for stores which are high performers and also to develop a customised engagement toolkit that can be used by store managers to improve performance.

This has resulted in Clarks out-performing the business volumes to rise above the set targets and benchmarks year after year simultaneously growing the Market Share.

Table 3

Inter linkage of HR parameters and business goals

HR Parameters Involved	Business Indices Involved
Employee Engagement Training and Development Employee Loyalty	Increased Business Volumes Growth in Market Share

Cisco

Cisco Systems, Inc. is an American multinational technology conglomerate headquartered in San Jose, California, in the center of Silicon Valley. Cisco develops, manufactures and sells networking hardware, software, telecommunications equipment and other high-technology services and products. Through its numerous acquired subsidiaries, such as OpenDNS, Webex, Jabber and Jasper, Cisco specializes in specific tech markets, such as the Internet of Things (IoT), domain security and energy management. Cisco is incorporated in California. (Cisco, 2021)

Cisco was on the lookout for expanding its geographical presence, but identifying the locations where there is ready availability of skilled resources in a cost effective manner combined with other factors like rental rates of office space, less competition from similar organizations etc were the limiting factors.

To overcome the challenge Cisco resorted to HR Analytics using customised software which used demographic data where in the various parameters such as availability of talented graduates with required skill sets from reputed universities, cost effective office spaces, absence of major competitors etc. to arrive at evidence based decisions. Cisco was able to identify such locations which met the set criteria and open new offices which helped them expand, fulfilling their business goals without compromising on the envisioned circumstances. The parameters involved in HR and Business angles are as below.

Table 4

Inter linkage of HR parameters and business goals

HR Parameters Involved	Business Indices Involved
Recruitment Availability of Talent Pool	Financial Savings due to less competition, recruitment costs, lower employee benefits and Cost effective office spaces

Microsoft

Microsoft Corporation is an American multinational technology company with headquarters in Redmond, Washington. It develops, manufactures, licenses, supports, and sells computer software, consumer electronics, personal computers, and related services. Its best known software products are the Microsoft Windows line of operating systems, the Microsoft Office suite, and the Internet Explorer and Edge web browsers. Its flagship hardware products are the Xbox video game consoles and the Microsoft Surface line up of touch screen personal computers. Microsoft is ranked No. 21 in the 2020 Fortune 500 rankings of the largest United States corporations by total revenue. (Microsoft, 2021)

The Australian subsidiary of Microsoft was confronted with a challenge in 2018: Front-Line Managers who drive the sales felt that they have deviated from managing their teams to Managing

the process which in turn impedes the high value activities they needed to perform, ie, enabling sales development by fostering more customer centric relationships. (Worrall, 2019) As the organization was going through a phase of transformation from computing to cloud based technology which in turn changed the sales model from licensing to subscription, it became inevitable to comprehend the functioning of a sales teams in-depth. Time Management of the Front-line Managers of sales teams thus became the most important criteria to be analysed based on which necessary adjustments can be made to develop a sprightly team to augment sales.

Management deployed Microsoft's own Workplace Analytics (WpA) product, an analytical tool that analyzes metadata from daily work to categorize a set of powerful, customizable, and objective metrics that describe how work gets done. Behavioural analytics done by Workplace Analytics divulged specific inefficient patterns of behaviour such as meetings scheduled with an inaccurate or inappropriate list of attendees, redundant meetings covering the same or similar agenda items, and an overabundance of time spent preparing for those meetings. The two significant statistical data evolved as follows.

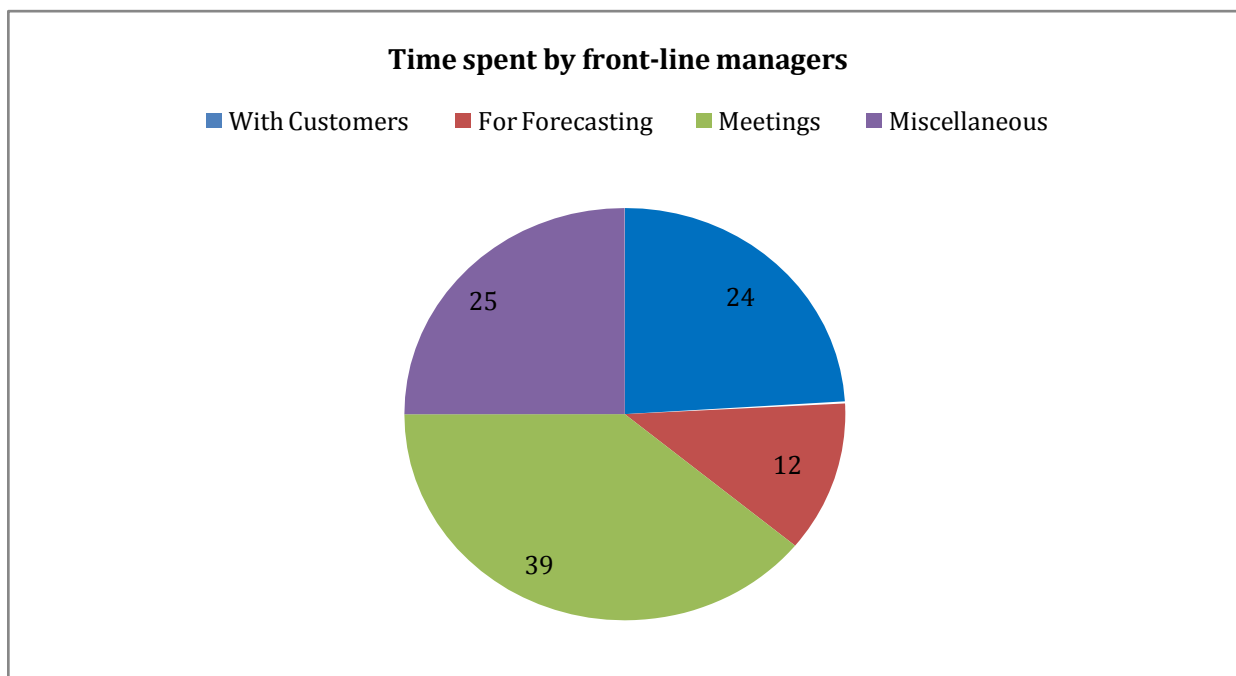

Figure 2. Time spent by front-line managers before stream lining operations

Based on the above data necessary changes were incorporated and the Front-Line Managers were able to re-allocate their time for coaching and mentoring their teams and also on Customer centric activities. The increased re-allocation of time on high value activities which generated better business outcomes were as below:

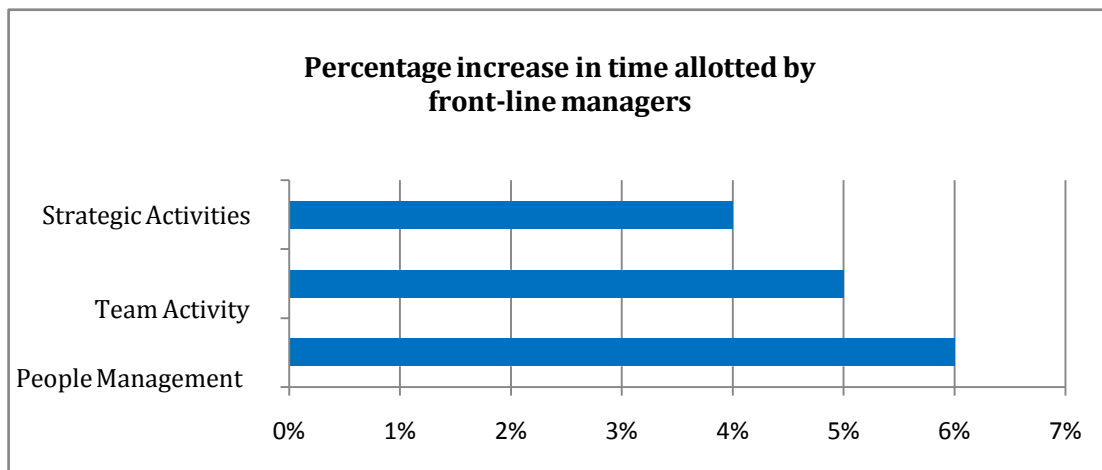

Figure 3. Increase in time spent by front-line managers after stream lining operations

The above process was appreciated by the Management of Microsoft as the time saved empowered the Front-Line Managers to implement their leadership skills, transcend their knowledge and coach their teams to better sales outcomes. The model is iterative in nature and is continually followed.

Table 5

Inter linkage of HR parameters and business goals

HR Parameters Involved	Business Indices Involved
Coaching and Mentoring Time Management Employee Development	Better Sales Outcomes More streamlined Operations Improvement of Organizational Culture

Royal Dutch Shell

Royal Dutch Shell, commonly known as Shell, is a British–Dutch multinational oil and gas company headquartered in The Hague, Netherlands and incorporated in the United Kingdom as a public limited company (PLC). It is one of the oil and gas "supermajors" and the fifth-largest company in the world measured by 2020 revenues (and the largest based in Europe). In the 2020 ForbeT Global 2000, Royal Dutch Shell was ranked as the 21st-largest public company in the world. (Royal Dutch Shell, 2021)

The classical example of data mining which eventually turned out to be 'Gold Mining' is attributed to Shell. The company had vast pools of un-analysed data within their data bases. One particular segment the company took note was the 'innovative ideas' segment which emanated from around 1400 employees over a period of many years.

Shell devised a unique approach to make use of the data by creating tailor made Video Games developed by experts in various domains like data scientists, psychologists and neuro scientists. The outcomes of the video games played by the employees were designed in an effective manner to measure their potential. The outputs from the games were collated and analysed using home-grown HR Analytics software with comparisons of real-world scenarios. This simulation helped in identifying employees who gave the best ideas which has a high success rate. Further analysis of such employees helped Shell in classifying three major traits such as social intelligence, implicit learning and industriousness. This also helps in the recruitment decisions also.

Shell till date is continually concentrating on Ideas/Suggestions from employees and incorporate them to progress their business outcomes. The benefits derived from these aspects are as follows,

Table 6

Inter linkage of HR parameters and business goals

HR Parameters Involved	Business Indices Involved
Recruitment Employee Participation	Better Business Outcomes

The above findings from the six case studies indicates that applying HR Analytics gives better business outcomes to the organizations which in turn also provides a competitive edge by adopting evidence based decision making. Certain scenarios depicted also provide ample scope for adopting the analytical approach using the HR parameters that have a positive relationship with business goals of an organization, which may not appear on surface. This study is also in conformity with the previous researches in this topic. The subtle characteristics of an organization can also be quantified and analysed was identified in this study. The below given graph which is part of a new market research report predicts that the HR analytics market is expected to grow from USD 1.9 billion in 2019 to USD 3.6 billion by 2024, at a Compound Annual Growth Rate (CAGR) of 13.7 % during the forecast period.

Figure 4. The potential growth of HR Analytics (Markets and Markets Analysis, 2019)

The above figures act as harbinger of recognising the need and embracing HR analytics in the days to come.

Conclusions

HR analytics is an area vast expanding and Decision making being the most significant aspect regarding the success of any organization needs much probing and critical observation of past events to make an accurate decision. HR analytics is a tool to make evidence based decisions specifically related to people function of the organisation. This study has been done to comprehend the HR analytics and explore its relation with the performance of organisation in a highly competitive

environment. It revealed that adopting HR Analytics improves the performance of organizations by empowering them with evidence based decision making along with providing a competitive edge. The companies who have adopted the concept of HR analytics have made significant business gains and have systematically progressed from traditional reporting to analytics. The process also involves descriptive, predictive and prescriptive analysis of data. The study also helped to realise non- uniformity in applying HR analytics and with the help of this findings future course of action can be decided and appropriate model can be proposed to explore various dimensions of HR analytics. The existing literature shows that analytics is in line with data and business. There is also a major shift in the focus to exploit the opportunities available and to see off the threats before encountering them. However more elaborate studies are required to explore HR analytics and how it affects the performance of an organisation, as the concept has a long way to go in order to play a significant role in strategy development and policy making. There are future opportunities for conducting research on HR analytics in many organisations in domains such as IT, Telecom, Manufacturing, Banking, Hospitality so on. In these studies the impact of HR analytics may be done on organisations having a global footprint and how analytics has aided the business outcomes. Scale of the study may be big or small depends on nature of the study. Big sample size can be used in future studies so that findings of the study can be generalized.

Limitations of Research – conducting study on the basis of secondary sources has limitations such as: The data can be vague which cannot be used to draw any conclusion and Author of the paper has lack of control over data quality used for this study.

References

- Angrave, D., Charlwood, A., Kirkpatrick, I., Lawrence, M., & Stuart, M. (2016). HR and analytics: why HR is set to fail the big data challenge. *Human Resource Management Journal*, 26(1), 1–11
- Aral, S., Brynjolfsson, E., & Wu, L. (2012). Three-way complementarities: Performance pay, human resource analytics, and information technology. *Management Science*, 58(5), 913–931
- Azvine, B., Nauck, D., & Ho, C. (2003). Intelligent business analytics – a tool to build decision- support systems for e Businesses. *BT Technology Journal*, Vol 21 (4), 65–71
- Barnard, C. (1938). *The Functions of the Executive*, Harvard University Press, Massachusetts, 1–4
- Bassi, L. (2011). Raging debates in HR analytics. *People and Strategy*, 34(2), 14
- Cisco (2021). Cisco company webpage. Retrieved on 21.12.2020 from: <https://www.cisco.com/c/en/us/index.html>
- Clarks (2021). Clarks company webpage. Retrieved on 21.12.2020 from: <https://www.clarks.in>
- Credit Suisse (2021). Credit Suisse company webpage. Retrieved on 21.12.2020 from: <https://www.credit-suisse.com/in/en.html>
- CRIEPI Report (2016). Management and Organizational Strategies of Utility Companies – Experiences and Lessons in Foreign Utility Companies. Retrieved on 21.12.2020 from: <https://criepi.denken.or.jp/en/publications/annual/index.html>
- Davenport, T. H., Harris, J., & Shapiro, J. (2010). Competing on talent analytics. *Harvard Business Review*, 88 (10), 52–58
- Dooren, J. (2012). HR Analytics in Practice, Master Thesis. Retrieved on 2.10.2020 from: <http://arno.uvt.nl/show.cgi?fid=127276>
- Dzimbiri, L. B. (2009). Organisation and Management Theories: an African Focus: Integrating Structure, People, Processes and the Environment for Human Happiness. Retrieved on 01.06.2020 from: https://cuvillier.de/uploads/preview/public_file/2597/9783867278348.pdf
- E.ON.(2021).E.ON company webpage. Retrieved on 21.12.2020 from: <https://www.eon.com/en.html>
- Etzioni, A. (1958). Industrial Sociology: The Study of Economic Organizations. Retrieved on 26.09.2020 from: <http://researchgate.net/313973752>
- Fairhurst, P. (2014). Big data and HR analytics. *IES Perspectives on HR*, 2014, 7–13
- Gardner, N., McGranahan, D., & Wolf, W. (2011). Question for your HR chief: Are we using our ‘people data’ to create value?. *McKinsey Quarterly*, 2, 117–121
- George, L & Kamalanabhan, TJ. (2016). A Study on the Acceptance of HR Analytics in Organisations *International Journal of Innovative Research & Development*, 5(2), 1–5

- Hargrove, C. (1915). Organisation. *Charity Organisation Review*, 37 (217), new series, 30–36. Retrieved on 2.10.2020 from: <http://www.jstor.org/stable/43789467>
- HR Analytics Case Studies with Business Impact. Retrieved on 25.10.2020 from: <https://www.analyticsinhr.com/blog/hr-analytics-case-studies>
- HR Analytics Market by Component, Application Area (Workforce Management, Recruitment, and Employee Development), Organization Size, Deployment Type, Vertical (BFSI, Manufacturing, and IT and Telecom), and Region - Global Forecast to 2024. (2019). Retrieved on 21.12.2020 from: <https://www.marketsandmarkets.com/Market-Reports/hr-analytics-market-94472004.html>
- HR Open Source Case Studies (2017). Retrieved on 2.10.2020 from: <https://hros.co/case-studies>
- Jalali, S. M. J., & Park, H. W. (2017). State of the art in business analytics: themes and collaborations. Retrieved on 30.10.2020 from: <https://search.proquest.com/openview/44231e00f2ac386145e10f64d1ce5d0d/1?pq-riqsite=gscholar&cbl=54128>
- Steve, L, Lesser, E, Shockley, R, Hopkins, M & Kruschwitz, N. (2011). Big Data Analytics and the path from Insights to Value. *MIT Sloan Management Review*, 52(2), 1–14
- Lawler, E. E., Levenson, A. R., & Boudreau, J. W. (2004). HR metrics and analytics: Use and impact. *People and Strategy*, 27(4), 27
- Levenson, A. (2011). Using targeted analytics to improve talent decisions. *People and Strategy*, 34(2), 34
- Manuja, S. & Ghosh, O. (2014). Strategic Workforce Planning- Impact of HR Metrics and Business Analytics Article of human resources. Retrieved on 2.10.2020 from: <http://www.mbaskool.com/business-articles/humanresource/10149-strategic-workforce-planning-impact-of-hr-metrics-and-business-analytics.html>
- March, G., Simon, H. (1964). *Organisations*. New York: Wiley
- Microsoft (2021). Microsoft company webpage. Retrieved on 21.12.2020 from: <https://www.microsoft.com>
- Mishra, S. N., Lama, D. R., & Pal, Y. (2016). Human Resource Predictive Analytics (HRPA) for HR Management in Organizations. *International Journal of Scientific & Technology Research*, 5(5), 1–5
- Molefe, M. (2013). From data to insights: HR analytics in organisations. Retrieved on 26.09.2020. from: <http://researchgate.net/publication/314207081>
- Momin, W. Y. M., & Mishra, K. (2015). HR Analytics as a Strategic Workforce Planning. *IJAR*, 1(4), 258–260
- Mondore, S., Douthitt, S., & Carson, M. (2011). Maximizing the impact and effectiveness of HR analytics to drive business outcomes. *People and Strategy*, 34(2), 20
- Muscalu, E., & Serban, A. (2014). HR Analytics for Strategic Human Resource Management *Proceedings of the International Management Conference*, 8(1), 939–943. faculty of Management, Academy of Economic Studies, Bucharest, Romania
- Pape, T. (2016). Prioritising data items for business analytics: Framework and application to human resources. *European Journal of Operational Research*, 252, 687–698
- Pareek, U. (1997). Evaluating Human Resource Development, Jaipur: Jaipur Research Foundation
- Ramanathan, R., Philpott E., Duan Y., & Cao, G. (2017). Adoption of business analytics and impact on performance: a qualitative study in retail. *Production Planning & Control*, 28(S), 11–12, 985– 998
- Royal Dutch Shell (2021). Royal Dutch Shell company webpage. Retrieved on 21.12.2020 from: <https://www.shell.com>
- Sharma, R., Mithas S., & Kankanhalli, A. (2014). Transforming decision-making processes: a research agenda for understanding the impact of business analytics on organisations. *European Journal of Information Systems*, 3, 433–441
- Singh, K. (2000). Effect of Human Resources Management (HRM) Practices on Firm Performance in India. *Indian Journal of Industrial Relations*, 36(1), 1–23. Retrieved on 21.12.2020 from: <http://www.jstor.org/stable/27767694>
- Ulrich, D., & Rasmussen, T. (2015). Learning from practice: how HR analytics avoids being a management fad. *Organizational Dynamics*, 44, 236–242
- Worrall, S. (2019). Case study: Data-driven insights help sales managers spend more time empowering teams to succeed. Retrieved on 21.12.2020 from: <https://insights.office.com/sales-excellence/case-study-data-driven-insights-help-sales-managers-spend-more-time-empowering-their-teams-to-succeed/>

ACCELERATED DIGITALIZATION PROCESS AS A RESPONSE OF HRM TO THE COVID-19 CRISIS IN SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES: THE CASE OF LATVIA

Kristina Nesterova

Turība University, Latvia

E-mail: kristinanesterova2707@gmail.com

ABSTRACT

Digitalization has become a catchword and is discussed as something modern organisations should master in order to remain competitive. The advancement of digitalization affects companies internally at all levels, as new knowledge and approaches of operating require adaptation.

Digitalization and the use of technology have led to more consequences for Human Resource Management (HRM) role, abilities, and skills. Moreover, HRM is more influenced by digitalization than simply by facilitating everyday tasks.

In 2020, many companies all over the world have been forced to accelerate digital transition or simply shut down due to the Covid-19 crisis.

This article describes the main challenges HRM is facing during the current pandemic outbreak of Covid-19 in Latvian small and medium-sized enterprises (SMEs) from the perspective of digitalization. The aim of this article is to determine the impact of Covid-19 crisis on Latvian SMEs from the HRM perspective and how digitalization has interfered with it. For this purpose, the author used a qualitative research method in order to find out which problems Latvian SMEs faced, and in what ways they were able to adapt to it; how digital processes have been handled, and what HRM functions have been challenged the most.

Nowadays, HRM needs to find ways to perform its functions in order to ensure employee's work-life balance, maintain business continuity as well as stay competitive under changing conditions caused by Covid-19 crisis.

Keywords: Covid-19, human resource management, SMEs, digitalization

Introduction

In 2020, the Covid-19 pandemic has led to a significant loss of human life as well as economic damages worldwide. Due to the Covid-19 crisis, many companies were forced to accelerate digital transition and to adapt to the extraordinary change or simply close their businesses, in many cases permanently.

The unexpected global crisis has brought a new reality with a high demand for remote work which can be done at any time and place. For the continuity of work, it is important, as many employees have been forced to adapt to new ways of working and to obtain new knowledge and skills. For employees, this change led to personal life and work to be more combined and interconnected than it was before.

Human Resource Management (HRM) played a big role during this digital transition process such as: teaching and assisting employees to use digital platforms in order to perform their job duties off the reel as well as supporting companies' management in business continuity planning¹³³.

This article focuses on the main challenges Human Resource Management (HRM) has faced due to the *Covid-19* crisis in Latvian small and medium-sized enterprises (SMEs). According to the official data, around 99.8 % of the companies in Latvia are in the category of small and medium-sized enterprises (European Commission, 2019).

The aim of this article is to determine the impact of *Covid-19* crisis on Latvian SMEs from the HRM perspective and how digitalization has interfered with it.

The research question: What challenges did HRM face due to *Covid-19* crisis in Latvian SMEs and how did they deal with them?

Tendencies during the *Covid-19* pandemic in Latvia

The *Covid-19* pandemic in Latvia is a part of the continuing global pandemic of coronavirus (*Covid-19*) caused by SARS-CoV-2. The virus was brought to Latvia in March 2020 along with people travelling from abroad.

Due to declared emergency situation in Latvia, the business sector faced difficulties and significant declines. Business confidence indicators characterize general situation in the sector, and they are acquired by carrying out business surveys in industry, construction, retail trade and services sector. If the indicator is above zero, business environment is positive, if it is below zero – business environment is negative (CSBL, 2020).

Data of business tendency survey carried out by the Central Statistical Bureau of Latvia shows that in December 2020 due to *Covid-19* restrictions, business confidence indicators dropped in construction (-22.5) and industry (-6.2), as well as in retail trade (-11.7) and services sector (-20) there was a significant drop. These results show negative impact of *Covid-19* restrictions on most of the business sectors in Latvia (CSBL, 2021).

Moreover, In December 2020 there were 80.5 thousand of unemployed people in Latvia, which is 16.8 thousand more than in the respective period of the previous year. One of the reasons for such an increase (21 %) within one year was *Covid-19* pandemic (CSBL, 2020).

According to results of the Labour Force Survey (2020), in summer 2020 (2020), 15.5 % (117.1 thousand) of employees worked remotely in Latvia. Out of the total number of employees, only 20.9 % had an option to work remotely, when 79.1 % did not. Additionally, % of employees having an option to work remotely did not use it (CSBL, 2020).

Out of the total numbers, around 50.0 % of professionals, 39.6 % of managers and 30.4 % of technicians and associate professionals worked remotely during the pandemic. The largest share of employees working remotely (31.2 %) were in age group 15–34 years (CSBL, 2020).

The work was carried out remotely by 64.2 % of employees working in financial and insurance activities, slightly less (61.3 %) – in information and communication services and 44.5 % – in education (CSBL, 2020).

¹³³ Business continuity planning – the process of creating systems of prevention and recovery to deal with potential threats to a company

One of the most important aspects which still requires additional attention is how companies maintained employee well-being while working remotely from the perspective of human resource management. HR practitioners are responsible for organizational culture as well as HR policies developed intentionally for remote work, and should have solutions for the softer digital transition and work-life-balance for employees.

Theoretical foundation of digitalization and the role of human resource management in IT

Nowadays, technological development is shifting the frontier between the work tasks performed manually by employees and those performed by computers, this shift is called digital transformation. These transformations, if managed wisely, could lead to a new age of good work, good jobs and improved quality of life for all, however if managed poorly, pose the risk of widening skills gaps, greater inequality and broader polarization (WEF, 2018). A good example of such a transformation are mobile apps which help to integrate new hires quicker into the working processes without involving a mentor. This helps to save costs that are related to employee's training and to standardize the educational processes within the company (Vulpen, 2018).

Some experts suggest that the technological advancement will lead to significant changes in the workplace such as the collapse of the traditional employment relationship and the widespread use of virtual reality (VR) instead of actual physical movement and the replacement of humans with artificial intelligence (AI) and robotics. Frey & Osborne (2017) in their study state that around 47 % of total employment is in the high-risk of jobs being automated over the next decade or two. Today, we are experiencing a dramatic increase in the use of AI and robotics to automate simple, manual tasks such as factory work and many back-office duties; and to make complex decisions, such as medical diagnostics, quickly and more accurately via predictive algorithms (Parry & Battista, 2019).

The impact of technology on the future of work is quite clear, however, the role and functions of the future human resource management (HRM) is still a subject for discussion.

Perhaps the role of HRM in the process of automation could be significant, such as determining the tasks that could be automated. More significant, however, is the task of the HRM feature to address the effect of job losses as a consequence of automation (Frey & Osbourne, 2017). HR should be also responsible for employee's re-trainings in order to replace or improve 'outdated' skills so that they can adjust faster to the changing work reality. The evidence suggests that the type of knowledge, skills, and abilities required by organisations will change (Parry & Battista, 2019). For instance, the necessity for routine cognitive and manual skills is declining, while the non-routine cognitive and manual skills are in demand (Autor, et al., 2003). According to Wegman, et al. (2018), companies will look for employees with increased skill variety, autonomy, and interdependence, as well as increased cognitive, creative, technical and social skills, in order to perform the remaining tasks that are not automated (Makridakis, 2017).

Another term to define in this article is 'Digital HR' itself. Digital HR is a process optimization in which new technologies are leveraged to make HR more efficient (Vulpen, 2018). Today, most of the HR tasks can be digitized. It helps companies and particularly HR managers to have a better control over the employees and new hires due to the modern Customer Relationship Management (CRM) systems and other sorts of applications, saves time on performing the routing tasks and during the selection process, saves costs and increases the overall quality of the HRM's performance (Santander, 2014).

In the modern world, HR specialists in cooperation with IT specialists have the power to change the entire employee experience at work. Moreover, HRM's essential task today is to support companies to modify their business processes from traditional into digital form by re-training employees, change organization culture interconnected with digitalization, and remaining work-life balance to maintain employee health (especially mental), motivation, and productivity.

The impact of *Covid-19* pandemic on HRM

In 2020, the largest health and economic crisis in recent history pressured companies around the world into unusual measures to protect their employees and maintain business processes. Both companies and customers were forced to switch to digital models in a short period of time. According to McKinsey (2021), due to the *Covid-19* pandemic, the companies were divided into three categories: those who had already scaled digital technologies before the crisis, those who were still scaling faced a reality check, and those for whom 2020 was a wake-up call to get familiar with digital technologies.

Many employees globally were required to have a set of skills to use technologies in order to perform their jobs remotely and at the same time efficiently. On the other hand, managers and team leaders were required to gain the skills in order to motivate and manage their employees (Sheppard, 2020).

For HRM, the extraordinary change, meant to deal with the increasing stress of their workforce caused by remote working while professional and personal life boundaries have blurred (Giurge & Bohns, 2020). According to Akkermans and Richardson (2020), *Covid-19* also impacted profoundly on the employment, and caused career shock for some people. Indeed, the pandemic situation has shaped unusual demanding conditions for HRM.

The research of around 11 thousand employees from nine EU countries established that remote work was not favourable for all employees. Particularly, team performance was reduced as well as sharing knowledge suffered while working from home (Van der Lippe & Lippényi, 2019). The remote work reduces boundaries between work and employee's personal life causing stress and resulting in burnout (Peasley, et al., 2020). Therefore, it is HR's function to handle those issues and correspondingly arrange flexible work for employees.

The *Covid-19* pandemic has centered the mental health of people in organizations as priorities (Spence, 2020) as employee's wellbeing has impact on their motivation and performance outcomes (Taris & Schaufeli, 2015).

Recently, Microsoft analysed data on its newly remote workforce and the results showed that workdays prolonged as the employees working from home signed into work earlier and signed off later, than it was before the pandemic, as they assigned time in the meantime for personal issues (Singer-Velush, et al., 2020). Moreover, working at night and weekends increased, which shows a significant disruption of work-life balance (Singer-Velush, et al., 2020).

Due to the pandemic, there was also a shift towards online meetings and virtual events, and many HR managers were trying to maintain the flexibility and collaboration by redesigning job duties as well as work processes (Narayandas, et al., 2020).

However, HR's workload and performance should be evaluated as well by the company's management. For this reason, managers have used digital data and online dashboards with the intention of assessing such performance indicators as: calls made, hours logged in, number of customers served,

number of sales and tickets closed, (Narayandas, et al., 2020). The *Covid-19* pandemic has accelerated the need to ensure that companies have the necessary technology: for their employees to do their jobs remotely; for HRM to perform their duties digitally and for the companies' management to maintain business continuity also with the means of digitalization.

Research methods

The research was started by collecting and reviewing the secondary data in order to create a theoretical background of the study.

The aim of this article is to determine the impact of *Covid-19* crisis on Latvian SMEs from the HRM perspective and how digitalization has interfered with it. For this purpose, the qualitative research method was considered as appropriate. According to Corbin & Strauss (2008), qualitative research method helps to discover rather than test variables. The author conducted 9 face-to-face semi-structured interviews with people working closely with HRM in Latvian SME's. The languages of the interviews were English and Russian, however, the questions were translated to Latvian and sent to the interviewees electronically before the start of the interviews. The interviews were conducted between January and February 2021.

Data collection process

The following criteria were elaborated to choose participants for the interview (see Figure 1):

1. Company's size, location	• An interviewee should work for small or medium-sized enterprises (less than 250 employees); • The company should be based in Latvia.
2. Pandemic resistance	• During the Covid-19 pandemic, the company remained active and kept maintaining its business continuity
3. Work experience in HRM	• An interviewee should have working experience (preferably over 10 years) in the field of HRM or working closely with it

Figure 1. The criteria for choosing participants for the interview

In general, 16 HR managers and people working closely with HRM were invited to take part in the interview for this research, and only 9 of them agreed to be interviewed. The author contacted all of them personally via email. After receiving a positive response, the author send the interview questions in Latvian electronically and asked for a convenient day and time to have a face-to-face interview.

Due to the *Covid-19* pandemic, all interviews were conducted virtually using such platforms as: Zoom and Skype. Each interview took approximately 40 minutes and were recorded after receiving the interviewees' permission, in order to conduct an accurate analysis.

After conducting the interviews, the process of transcript of records took place, in order to analyse the data and develop final conclusions based of the research' results.

Interviewees' description

All of the participants run or work for small and medium-sized enterprises in Latvia. The companies operate in the following industries: education (11 % of the total number of the interviewees), fintech¹³⁴ (11 %), consulting (11 %), commerce (33 %), finance (11 %), social media (11 %) and telecommunication (11 %).

Out of the total number 78% of participants were females, 22 %-males. 67 % of the interviewees can be called experts, as they have over 10 years of working experience in HRM field, 11 % have more than 5 years of experience in HRM and 22 % less than 5 years. 33 % run their own companies and carry the functions of HR themselves. 67 % of participants have a degree in HRM or a relevant area.

Due to a request of confidentiality, the author did not disclose any personal information of the participants. In order not to create a misleading impression, the author used the order of the numbers in the interviewees' list (for example is 'Interviewee #').

Interview guide

While reviewing relevant scientific journals and business literature, the author shaped the interview guide. During the interviews, 21 open-ended questions on specific topics were asked followed up with questions about the interviewees' experiences as well as opinions. The interviews were scheduled according to the interviewees' preferences.

The interview process was divided into 7 parts: Introductory (3 questions about interviewee's background and role in a company); Digitalization in general (3 questions); Combination of Digitalization and HRM (3 questions); Impact of *Covid-19* pandemic on company's processes and changes caused by it (4 questions); company's response to the pandemic crisis from HRM perspective (2 questions); main challenges HRM faced due to the pandemic and how they dealt with them (4 questions); Future development (2 questions).

Generally, the interviews' questions cover five main themes, what helps to collect reliable primary data.

In order to analyse the obtained data, the author identified and labelled subjects and issues of the interviews' content. Additionally, similar subjects, issues and conflicting points of view were sorted out relatively in order to develop the following part of the research 'results and discussions'.

Results and discussion

The questions of the interview covered such topics as: Digitalization and its impact on HRM; main challenges faced by HRM due to the *Covid-19* pandemic and changes caused by the pandemic in Latvian SMEs.

All the interviewed experts and specialists in HRM field indicated and agreed upon three significant points regarding the *Covid-19* pandemic and future of Latvian SMEs:

- Investment in digitalization is one of the smartest ways to maintain business continuity;
- Company's adaptability and flexibility are as important skills as technical;
- Most of Latvian SMEs had almost no experience in crisis management and therefore were not prepared for such a challenge as *Covid-19* pandemic.

¹³⁴ Fintech refers to the integration of technology into offerings by financial services companies in order to improve their use and delivery to consumers

Due to the *Covid-19* crisis, many Latvian SMEs faced such challenges as financial problems or operations closure through not having the right approach, appropriate skills, technologies and resources.

According to the interviewees, in March 2020, when Latvia declared state of emergency over *Covid-19* for the first time, many businesses were shut down temporary, instead of starting to adapt to the new reality. It was expected to hold on until the virus went away from the country.

The quickest to adapt and maintain business continuity were start-up companies or those who were successfully integrating digitalization before the *Covid-19* crisis.

The interviewed experts and specialists in HRM claimed that there were 5 main challenges due to the *Covid-19* crisis in Latvian SMEs (see Figure 2).

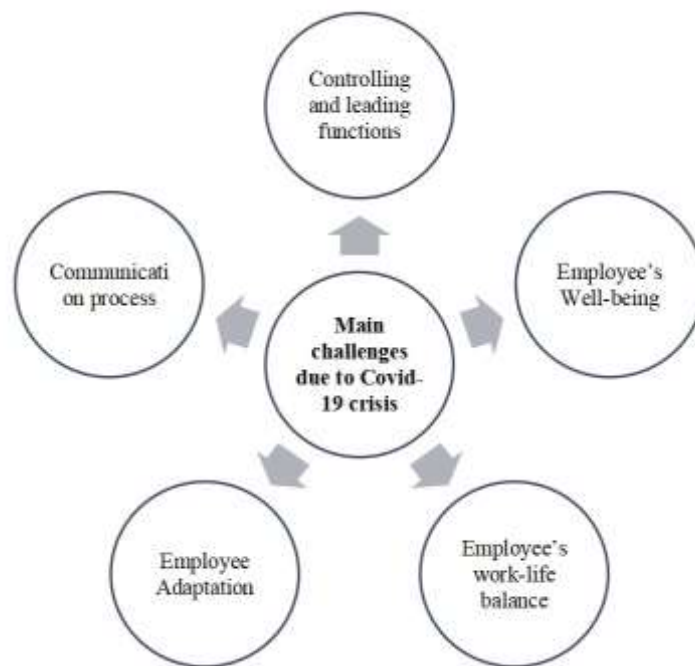

Figure 2. The main challenges due to the Covid-19 crisis in Latvian SMEs

Controlling and leading functions of management

Due to the *Covid-19* crisis, HRM in many Latvian SMEs has taken over some functions of management. A big challenge here was that HR specialists had to solve issues of managing employees and monitoring their job performance remotely. The control function of management in many Latvian SMEs has simply lacked experience. In pre-pandemic times, some Latvian SMEs still had controlling processes done on paper. This old-fashioned approach was considered as ineffective. However, HR professionals in many Latvian organisations did not have a solution for new approaches of controlling and leading functions.

Furthermore, HRM in some Latvian companies have already introduced a new remote labor Safety and Health requirements to help workforce to follow the safety regulations.

Most of the attention of HRM was focused on other aspects rather than controlling function, such as: communication process, employee adaptation and well-being. Additionally, HRM was responsible for an unusual number of dismissals as well as stress and panic management within the personnel.

Communication process

Usually employees see remote work as one of the job's advantages, and for companies it is beneficial as well. When the attitude toward remote work is mutual it creates a win-win situation¹³⁵.

Nevertheless, remote work has one big disadvantage: isolation or lack of socialization.

The interviewed experts and specialists in HRM claimed that while working remotely, the communication process between employees took place via e-mails or chat apps. Before, working all together in the same premises, employees could physically approach each other and solve many small issues on the spot, what helped to save time.

Due to *Covid-19* pandemic, many meetings took place online, as a result, they did not fulfil their missions fully. In-person meetings allow for clearer communication in a way of being able to read facial expressions, body language, as well as inflection. In fact, this type of meetings often end up being more positive, and considered more credible than online. Additionally, in-person interactions are at the very core of relationship building, both personally and professionally (Speed Networking, 2018).

According to some HRM experts and specialists, in post-*Covid-19* times, even if some positions remain fully remotely, in-person meetings should be still organised occasionally in order to increase employee's motivation toward work and maintain good relationships with colleagues.

Employee adaptation process

Another major challenge for HRM, due to *Covid-19* pandemic, was employee's adaptation to the new reality of remote work as well as digital tools and processes. It required additional trainings and skills upgrade for the employees.

Many organizations had experience with flexible working schedules, remote work and digitalization even before the pandemic. The example of such industries in Latvia are: IT, Fintech, consulting, etc. For those SMEs and their employees the adaptation process was relatively easy. The interviewed experts and specialists in HRM claimed that many employees had expressed their desire to continue having the same working preferences (flexible working schedule, remote work) after the pandemic as well. Therefore, HRM should review the organisational culture and adapt it accordingly as well as help the workforce to arrange the space and schedules for working remotely taking into consideration the individual differences and conditions to maintain work-life balance.

The process of employee's adaptation was difficult in industries such as: education; restaurant; auto parts and equipment; leisure facilities; healthcare, etc. The main reason for such an assumption is that a big number of employees in these industries in Latvia are in the age category of middle-aged adults (between 40 and 60 years old). Digital transportation and new reality adaptation simply take more time and wider training for these employees. Especially, if before they performed their work tasks on the office computer, having all necessary software set-up automatically. Additionally, in case if employees needed help at the workplace, their supervisor or colleagues were around.

Another issue which created a difficulty in the employee's adaptation was inability to provide employees with a flexible working schedule. Many employees working remotely from home, had their family members who started work or studies at the same time, maybe even in the same room, which created additional obstacles and stress.

¹³⁵ A win-win situation – one that is good for everyone who is involved

Well-being of the employees

The interviewed experts and specialists in HRM stated that working remotely from home increased psychological pressure, stress and anxiety for the employees. Performing work from the place which employees called 'home', where they could rest when coming from work, became a big challenge. Especially, if other family members also worked remotely and the children did their study virtually.

It is evident that employee well-being is showing a positive association with many of the HR functions such as motivation, employee engagement, job satisfaction performance etc. These elements are very critical for the success of any organization (Krishantha, 2018).

Employee's work-life balance

As a response to the lock-down, employees were forced to perform their duties remotely from home. The issue here was that working remotely from home means significant distractions such as household chores or children care. Many employees did not have necessary office equipment (monitors, printers, scanners, etc), furniture (desks, office chairs) or decent internet connection.

These obstacles resulted in poor employee's performance and interference in work-life balance. While working at the office, usually employees were able to concentrate on their work and be productive for the whole working day (6–8 hours per day). As a concentration on work tasks at home was a challenge, many employees overworked their regular hours. Moreover, if there was an option, many employees worked during nights and weekends. The line between work and life simply disappeared for many employees in Latvia. Additionally, from the employees perspective, it felt like there was more work to do comparing with a regular working day before the pandemic. Therefore, some organisations reduced online meetings to minimum. This solution gave employees more time for their personal life.

Conclusions

According to the results of the qualitative research, the importance of digital transformation has increased dramatically during the *Covid-19* pandemic in Latvian SMEs. Integration of digital tools made business activities possible. The *Covid-19* pandemic accelerated digitalization of business processes in Latvian SMEs.

Many employees had expressed their desire to continue working remotely and having flexible schedule after the pandemic. Currently, modern companies in cooperation with HRM have one common goal: to develop a hybrid organisational culture, which creates a digital 'office' and allows the personnel working remotely.

Many Latvian SMEs were not prepared to perform remotely neither from management nor HRM perspectives. However, it is difficult to imagine entering a new 'post-pandemic' period using the old 'pre-pandemic' approach for future business activities.

Additionally, the *Covid-19* pandemic had a negative impact on companies' operations, unemployment and employee's well-being in the Latvian SMEs. However, in some cases the impact was positive, as the companies have become more advanced in using digital tools, as well as improved the crisis management skills.

References

- Akkermans, J., Richardson, J., & Kraimer, M. (2020). *The Covid-19 crisis as a career shock: Implications for careers and vocational behavior*. Journal of Vocational Behavior (119)
- Central Statistical Bureau of Latvia (2020). *Employees working remotely*, Retrieved January 16, 2021, from Socio-economic indicators under the impact of Covid-19: <https://www.csb.gov.lv/en/statistics/covid19/Employees-working-remotely>
- Central Statistical Bureau of Latvia (2020). *In the 2nd quarter of 2020, 64.1 % of the population of Latvia were employed*, Retrieved January 16, 2021, from Press Release: <https://www.csb.gov.lv/en/statistics/statistics-by-theme/social-conditions/unemployment/search-in-theme/2729-employment-2nd-quarter-2020>
- Central Statistical Bureau of Latvia (2021). *Business confidence indicators in December*, Retrieved January 16, 2021, from Socio-economic indicators under the impact of Covid-19: <https://www.csb.gov.lv/en/Statistics/Covid19/Business-confidence-indicators-in-December>
- Corbin, J., & Strauss, A. (2008). *Basics of Qualitative Research: Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory* (3 ed.). Sage Publications, Inc.
- Craven M., Liu, L., Wilson, M., Mysore, M. (2021). *Covid-19: Implications for business*, Retrieved February 11, 2021, from McKinsey & Company: <https://www.mckinsey.com/business-functions/risk/our-insights/Covid-19-implications-for-business>
- David Autor, D., Levy, F., Murnane R., J. (2003). *The skill content of recent technological change: An empirical exploration*, quarterly journal of economics (118)
- European Commission (2019). SBA Fact Sheet Latvia, SMEs – Basic Figures
- Freya, C. B., Osborne M. A. (2017). *The future of employment: How susceptible are jobs to computerisation?*, ScienceDirect, (114), pp. 254–280
- Giurge, L. M., & Bohns, V. K. (2020). *3 Tips to Avoid WFH Burnout*, Harvard Business Review. Retrieved January 11, 2021, from 3 Tips to Avoid WFH Burnout: <https://hbr.org/2020/04/3-tips-to-avoid-wfh-burnout>
- Krishantha, P.D.D.M. (2018). *Employee wellbeing – effectiveness on motivation and organizational performance*, International journal of advancements in research & technology, (7)
- Makridakis S. (2017). *The forthcoming Artificial Intelligence (AI) revolution: Its impact on society and firms*. Futures, pp. 46–60
- Narayandas, D., Hebbar, V., & Liangliang, L. (2020). *Lessons from Chinese Companies' Response to Covid-19*. Retrieved January 13, 2021 from Harvard Business Review: <https://hbr.org/2020/06/lessons-from-chinese-companies-response-to-Covid-19>
- Parry, E., & Battista, V. (2019). *The impact of emerging technologies on work: a review of the evidence and implications for the human resource function*, Emerald Open Research, 1(5)
- Peasley, M. C., Hochstein, B., Britton, B. P., Srivastava, R. V., & Stewart, G. T. (2020). *Can't leave it at home? The effects of personal stress on burnout and salesperson performance*. Journal of Business Research (117), 61–70
- Santander UK. (2014). *The benefits of digital HR*. Retrieved from www.santanderco.uk: <https://www.santanderco.uk/insight-and-events/news/benefits-digital-hr>
- Sheppard, B. (2020). *A guide to thriving in the post-COVID-19 workplace*. Retrieved January 30, 2021, from World Economic Forum: <https://www.weforum.org/agenda/2020/05/workers-thrive-Covid-19-skills/>
- Singer-Velush, N., Sherman, K., & Anderson, E. (2020). *Microsoft Analyzed Data on Its Newly Remote Workforce*. Retrieved January 11, 2021 from Harvard Business Review: <https://hbr.org/2020/07/microsoft-analyzed-data-on-its-newly-remote-workforce>
- Speed Networking (2018). *Steve Jobs on the Importance of Face-to-Face Meetings (Even in the Age of iPhones)*
- Spence, P. (2020). *How Covid-19 reshapes the mental health needs of workers*. Retrieved January 11, 2021, from Ernst & Young: https://www.ey.com/en_gl/health/how-Covid-19-reshapes-the-mental-health-needs-of-workers
- Taris, T. W. & Schaufeli, W. B. (2015). *Individual well-being and performance at work a conceptual and theoretical overview*, Retrieved January 16, 2021, from Research Gate: https://www.researchgate.net/publication/311642936_Individual_well-being_and_performance_at_work_A_conceptual_and_theoretical_overview
- Van der Lippe, T., Lippényi, Z. (2019). *Co-workers working from home and individual and team performance*. New Technology, Work and Employment, 35(1), 65–79
- Vulpen, E. V. (2018). *9 Digital HR Terms Every HR Professional Must Know*. Retrieved January 13, 2021 from Academy to Innovate HR (AIHR): www.digitalhrtech.com: <https://www.digitalhrtech.com/9-digital-hr-terms-every-hr-professional-must-know/>
- Wegman L. A., Hoffman B. J., Carter N.T. (2016). *Placing job characteristics in context: cross-temporal meta-analysis of changes in job characteristics since 1975*, 44(1): 353–380
- World Economic Forum (2018). *The Future of Jobs Report 2018*. Cologny/Geneva: Centre for the New Economy and Society, 3–17

SMART CONTRACTS AND MORAL VALUES IN PUBLIC PRIVATE PARTNERSHIP

VIDIE LĪGUMI UN MORĀLĀS VĒRTĪBAS PUBLISKAJĀ PRIVĀTAJĀ PARTNERĪBĀ

Nikolajs Ozoliņš

Biznesa augstskola Turība, Latvija

e-pasts: nikolajs.ozolins@turiba.lv

Ivita Kīsnica

Biznesa augstskola Turība, Latvija

E-pasts: ivita.kisnica@turiba.lv

Abstract

Problems of production, access, and control of information will be at the heart of moral challenges surrounding the use of smart contracts. Scientific sources are of the opinion that, of course, moral values are more important. However, in life, everything happens the other way around. We strive to possess material values, often sacrificing non-material ones. The aim of article is to prepare guidelines for smart contracts and moral values in public private partnership. In 2021 we live in a consumer society in which material values are paramount. We live in a world whose values are determined by fashion and advertising. And no matter what arguments you give, you will have to come to terms with the fact that this is so.

Smart technologies for public private partnerships are being increasingly applied to all types of service delivery, but they are becoming particularly relevant to urban development and moral values.

Keywords: partnerships, smart-contracts, ethic, moral values

Ievads

Viedie līgumi (*smart-contracts*) publiskajā privātajā partnerībā priekš pilsētas tehnoloģiskiem jauninājumiem – tehnoloģiju novatoriska izmantošana pilsētu attīstības problēmu risināšanai – ir kļuvuši arvien populārāki ar viedās pilsētas apzīmējumu (*smart city*). Mūsdienās izpratne par šo sociotehnisko procesu ir ierobežota, un tāpēc šis raksts izstrādā pamatu, pamatojoties uz literatūru par tiesību un tehnoloģiskajām inovācijām.

Mākslīgā intelekta (AI) tehniskos un ekonomiskos ieguvumus līdzsvaro juridiskais, sociālais un ētiskais jautājums. Ir grūti konceptuāli uztvert un empīriski izmērīt gan ieguvumus, gan negatīvos aspektus (Barbosa, et al., 2021).

Šī sistēma identificē četras perspektīvas – tehnoloģisko, juridisko, partnerības un ētisko perspektīvu, lai izveidotu komplekso pārskatu par pilsētu tehnoloģiskajām inovācijām un to ietekmi uz morāles vērtībām. 2017. gadā Rātenava Institūts (*Rathenau Instituut*) pēc Eiropas Padomes Parlamentārās asamblejas (PACE) pieprasījuma izdeva ziņojumu “Cilvēktiesības robotu laikmetā”. Ziņojumā apspriesta robotikas potenciāli negatīvā ietekme uz dažādām ar cilvēktiesībām saistītām jomām, tostarp privātuma aizsardzību, cilvēka cieņu, īpašumtiesībām, drošību un atbildību, vārda brīvību,

diskriminācijas aizliegumu, piekļuvi tiesību aizsardzībai un piekļuvi taisnīgai tiesai. Ziņojumā ieteikts ieviest divas jaunas cilvēktiesības: tiesības netikt mērītam, analizētam un trenētam (saistībā ar iespējamu ļaunprātīgu mākslīga intelekta izmantošanu, datu vākšanu un lietu internetu) un tiesības uz jēgpilnu cilvēcisku saskarsmi (saistībā ar iespējamu apzinātu vai neapzinātu ļaunprātīgu aprūpes robotu lietojumu) (Mežinska, 2017).

Tehnikas attīstības rezultātā aizvien vieglāk ir piekļūt internetā pieejamajiem darbiem, to saturs ir aizvien bagātāks un vilinošāks, un katrs grib tos apskatīt, paklausīties, padalīties ar draugiem un radiem, izmantojot jauno tehnoloģiju sniegtās iespējas. Šāda darbu izmantošana rada šodien plaši pazīstamo parādību – bez autora atļaujas veiktu autordarbu ievietošanu un pārvietošanu interneta vidē jeb tā saukto “failu apmaiņu” (Veikša, 2014).

Teorētiskais pamatojums

Viedās (SMART) tehnoloģijas, piemēram, mobilo tālrunu lietojumprogrammas, sensori vai viedās kartes piedāvā iespējas uzlabot vietējo pārvaldi un palielināt teritoriju savienojamību, iekļaušanos un efektivitāti. Pilsētas visā pasaulē arvien vairāk izmanto SMART un mobilās tehnoloģijas sabiedrisko pakalpojumu vadībā. Tomēr viņi saskaras ar problēmām, pielāgojot valsts pārvaldību šai īpaši mainīgajai videi un izvēloties vispiemērotākos tehnoloģisko inovāciju produktus un mehānismus.

Turklāt vietējām pašvaldībām bieži trūkst tehniskā nodrošinājuma iespēju un finanšu resursu sarežģītas SMART tehnoloģijas ieviešanai projektiem. Tajā pašā laikā tehnoloģiju un pakalpojumu sniedzēji izstrādā novatoriskus risinājumus mūsdienu pilsētas izaicinājumiem, un tiem ir tehniskā un finansiālās iespējas pārvērst jauninājumus produktos, kas kalpo pilsētās (Uraia, 2015).

Publiskās privātās partnerības (turpmāk tekstā – PPP) tiesisko attiecību pamatā ir publiskās un privātās partnerības līgums (turpmāk tekstā – PPP līgums) ar savām kvalificējošām pazīmēm. Tiesību norma kalpo kā specifisko tiesisko attiecību regulators, līgumā ietvertā norma ir saistoša ne tikai līguma dalībniekiem, bet arī citām personām.

Tiesību zinātnē PPP līguma izpētei kā tiesību regulatoram ir veltīts maz uzmanības. Tomēr PPP līguma noslēgšanas, interpretācijas, piemērošanas problēmas ir aktuālas ne tikai tiesību zinātnē, bet arī ekonomikā – investīciju piesaistē un risku pārdalē, politikā – interešu pārstāvniecībā un pētot starptautiskās politiskās attiecības, socioloģijā – analizējot sabiedriskās attiecības.

No tā izriet, ka, slēdzot PPP līgumu, piešķirot koncesiju vai deleģējot atsevišķus uzdevumus privāto tiesību subjektiem, publiskā persona joprojām paliek gan tiesiski, gan materiāli (it sevišķi zaudējumu atlīdzības gadījumos) atbildīga par to, kā pilnvarotais privāto tiesību subjekts pilda tam deleģēto uzdevumu vai izmanto sabiedrībai nozīmīgus objektus.

Publiskā un privātā partnerība ir jauna tiesiska kategorija, kuras pirmsākumi meklējami 20. gs. sākumā (Ozoliņš, 2014).

Viedie līgumi – veic savus uzdevumus, balstoties uz algoritmiem – problēmas risinājuma noteikumiem un instrukcijām. Algoritmus var iedalīt divās kategorijās: deterministiski algoritmi, kas kontrolē determinētu līgumu pušu paredzamo uzvedību, un mākslīga intelekta vai stohastiski algoritmi, kas spēj mācīties (Uraia, 2015).

Viedā pilsēta – PPP līgumi, tostarp viedo (SMART) tehnoloģiju izmantošana, var būt dažādās jomās: liela mēroga infrastruktūras projektiem ar SMART komponentu (piemēram, transporta projekts ar vadības programmatūru un/vai līdzdalības lietojumprogrammu), SMART City projekti piemēram,

sensoru tīkla uzstādīšana vai *Open* izstrāde – Datu politika, bet attiecas arī uz mazākiem projektiem, kuru rezultāts ir, piemēram, 2007 – viedtālrunu lietojumprogrammu izstrāde, lai uzlabotu nodokļu iekasēšanu (Uraia, 2015). Pilsētas visā pasaulē arvien vairāk iekļauj SMART sastāvdaļas plašā sabiedrisko pakalpojumu klāstā: no ūdens un atkritumu apsaimniekošanas, sabiedriskā transporta līdz pašvaldības ieņēmumu iekasēšanai. Attīstoties SMART projektiem, vietējā valdība var būt partneris ar lielu servisu pakalpojumu sniedzējiem, kā arī ar maziem un vidējiem vietējiem uzņēmumiem vai jaunuzņēmumiem vai iesaistīties tehniskā partnerībā ar vietējām universitātēm vai pētniecības centriem.

Morāles vērtības – ētiski izvērtējama ietekme, ko tās atstāj uz sabiedrību, tās turklāt maina pašas ētikas pamatkategorijas – mūsu izpratni par rīcībspēju un atbildību – un mūsu vērtību sistēmas.

Viens no būtiskiem izaicinājumiem attiecībā uz morāli atbildīgu un ētiski kvalificētu digitālo tehnoloģiju attīstību ir tas, kā atbalstīt dizainerus un izstrādātājus šo tehnoloģiju ražošanā, it īpaši konceptualizējot viņu redzējumu par to, kāda būs tehnoloģija, kā tā nāks par labu lietotājiem un izvairīties no kaitējuma nodarīšanas. Tomēr tradicionālie programmatūras projektēšanas un izstrādes dzīves cikli nepārprotami neatbalsta ētisku jautājumu pārdomu (Barbosa, 2021).

Ētikas jēdziens ir vēl apstrīdētāks un atklātāks nekā mākslīgais intelekts. Ikdienā šis jēdziens apzīmē jautājumus par pareizu vai nepareizu, par labu vai sliktu. Šai ikdienas izpratnei par ētikas principiem ir skaidrs pamatojums un akadēmiskais pamats. Tā ir filozofiskās ētikas tēma. Atbildot uz jautājumu, kāpēc konkrētu darbību var uzskatīt par labu vai sliktu, vai kuri procesi ļautu atbildēt uz šādu jautājumu, ir filozofisko ētikas teoriju loma. Tie ietver klasiskās teorijas, piemēram, tikumības ētika, kas nosaka ētiku, kad kvalitāte bieži vien balstās uz individuālā uzņēmuma raksturošanu. Citas bieži lietotās ētikas teorijas ietver deontoloģiju, kas koncentrējas uz aģenta pienākumiem vai teleoloģiju, kas izsakās par darbības sekām un rezultātiem, lai noteiktu tās ētisko statusu (Stahl, 2021). Papildus šiem labi iedibinātajiem tradicionālajiem ētikas teorijas pamatiem ir jaunākas teorijas, kā, piemēram, specifiskas ētikas teorijas, kuru mērķis ir pētīt tehnoloģiskās lietojumprogrammas, piemēram, datoru ētika, informācijas ētika vai atklājoša ētika.

Virzībā uz lietotāju tiesību taisnīgu īstenošanu attiecībā uz sadarbību un pārnēsāmību būtu jāietver novērtējums par iespēju noteikt taisnīgus līgumu nosacījumus, lai atvieglotu datu apmaiņu ar mērķi novērst nelīdzsvarotību tirgus ietekmē, jo īpaši izmantojot datu sadarbību un pārnēsāmību. Sadalītās virsgrāmatas tehnoloģiju, tostarp blokķēžu, un jo īpaši viedo līgumu, civiltiesību un komerciesību aspektu pienācīgā regulējumā būtu jāietver:

- pasākumi, ar ko nodrošina pienācīgu tiesisko regulējumu digitālo pakalpojumu izstrādei un ieviešanai, izmantojot sadalītās virsgrāmatas tehnoloģijas, tostarp blokķēdes, un jo īpaši viedajiem līgumiem;
- pasākumi, ar kuriem nodrošina, ka viedie līgumi ietver mehānismus, kas var apturēt to izpildi, jo īpaši ņemot vērā vājākās puses bažas un garantējot kreditoru tiesības maksātnespējas un pārstrukturēšanas gadījumos (Eiroparlaments).

Metodes

Pētījuma ietvaros tika analizēti ārvalstu pētījumi un projekti video tehnoloģiju jomā. Ilgtspējīgu viedo pilsētu pamatprasībās jaunattīstības valstīs ir tiesības uz publiskiem objektiem. Piemēram, Indijas viedajām pilsētām ir izveidots indekss ar nosaukumu – Ilgtspējīgās attīstības indekss (*Sustainable City Development Index – SSCDI*). Indeksa izveidošanai ir izmantota hierarhiska metode ar vairākiem rādītāju slāņiem, kas atspoguļo tādu dimensiju raksturojumu kā sociālā, ekonomiskā, vides, kultūras un dzīvesveida. Šo indeksu izmanto, lai novērtētu trīs gadījumu izpēti pilsētu

sniegumu, pamatojoties uz dažādiem rādītājiem. Šī SSCDI sistēma nodrošina jaunattīstības valstīm konceptuālu ainavu ilgtspējīgas pilsētu attīstības plānošanai un sniegumu novērtēšanai (Bhattacharya, et al., 2020).

Eiropas Komisija piedāvā septiņus būtiskākos punktus uzticama mākslīgā intelekta izveidē.

Uzticamam mākslīgajam intelektam būtu jāatbilst visiem piemērojamajiem normatīvajiem aktiem un vairākām prasībām. Pamatprasības, kuru individuālo piemērošanu paredzēts pārbaudīt pēc īpašiem pārbaudes sarakstiem, ir šādas:

- **cilvēka subjektivitāte un virsvadība:** mākslīgā intelekta sistēmām jāļauj sabiedrībā vaļā taisnīgumam, atbalstot cilvēka subjektivitāti un pamattiesības, bet nesamazinot, ierobežojot vai apejot cilvēka patstāvību;
- **tehniskā noturība un drošums:** uzticamam mākslīgajam intelektam vajadzīgi algoritmi, lai uz to varētu paļauties un lai tas būtu tik drošs un tehniski noturīgs, ka visos mākslīgā intelekta sistēmu dzīves cikla posmos spētu tikt galā ar kļūmēm vai nekonsekvencēm;
- **privātums un datu pārvaldīšana:** iedzīvotājiem jāspēj pilnībā kontrolēt savus datus, savukārt viņu dati netiks izmantoti pret viņiem pašiem vai viņu diskriminēšanai;
- **pārredzamība:** jāgādā, lai mākslīgā intelekta sistēmas būtu trasējamas;
- **dažādība, nediskriminēšana un taisnīgums:** mākslīgā intelekta sistēmām jāreķinās ar visām cilvēka spējām, prasmēm un prasībām un jānodrošina pieklūstamība;
- **sabiedrības un vides labklājība:** mākslīgā intelekta sistēmas jāizmanto tam, lai veicinātu pozitīvas sociālās pārmaiņas, ilgtspēju un ekoloģisko atbildību;
- **atbildīgums:** jāievieš mehānismi, kas nodrošinātu un prasītu uzņemties atbildību par mākslīgā intelekta sistēmām un to rezultātiem (Eiropas komisija).

Rezultāti

Viedo pilsētu sarežģītais un savstarpēji atkarīgais raksturs rada ievērojamas politiskas, tehniskas un sociālekonomiskas problēmas dizaineriem, integrētājiem un organizācijām, kas iesaistītas šo jauno vienību administrēšanā. Arvien vairāk pētījumu koncentrējas uz drošību, privātumu un riskiem viedajās pilsētās, uzsverot draudus, kas saistīti ar informācijas drošību, un problēmas, kas saistītas ar viedās pilsētas infrastruktūru personas datu pārvaldībā un apstrādē. Šis pētījums analizē daudzas no šīm problēmām, piedāvā vērtīgu attiecīgās galvenās literatūras sintēzi un izstrādā viedas pilsētas mijiedarbības sistēmu. Pētījums ir organizēts ap vairākām viedo pilsētu izpētes galvenajām tēmām: mobilo ierīču un pakalpojumu privātums un drošība; viedās pilsētas infrastruktūra, energosistēmas, veselības aprūpe, ietvarstruktūras, algoritmi un protokoli, lai uzlabotu drošību un privātumu, operatīvie draudi viedajām pilsētām, viedo pakalpojumu izmantošana un pieņemšana iedzīvotājiem, bloķēdes un sociālo mediju izmantošana. Šis visaptverošais pārskats sniedz noderīgu perspektīvu daudziem galvenajiem jautājumiem un piedāvā galveno virzienu turpmākajiem pētījumiem. Šī pētījuma rezultāti var sniegt informatīvu pētījumu sistēmu un atskaites punktu akadēmiķiem un praktiķiem.

Tehnoloģijās balstīts ētiskais ietvars un ar to saistītie ētiskie principi un vērtības ietver tādas disciplīnas kā cilvēka cieņa; autonomijas vērtība; privātuma vērtība; nekaitēšanas princips; atbildības princips; laba darīšanas vērtība; taisnīguma vērtība; diskusija.

Ņemot vērā PPP projektu ilgtermiņa raksturu, nepieciešama saprātīga strīdu iespējamība attiecībā uz viedo līgumu saistībām un risku sadali. Tāpēc līgumos jāiekļauj saskaņotie strīdu izšķiršanas mehānismi, kuru mērķis ir samazināt juridisku konfliktu risku tehniskiem jautājumiem vai atšķirībām līguma interpretācijā. Pareizai strīdu izšķiršanas sistēmai vajadzētu būt ātram atrisinājumam, kas

savukārt samazina izmaksas abām pusēm un samazina negatīvo publicitāti. Strīdu izšķiršanas pieejas ietver: elektroniskās pārrunas starp pusēm, strīdu izšķiršanas padomes ieviešana, nosakot ārēju ekspertu, mediju, šķīrējtiesu vai vēršoties tiesā.

Alternatīvi strīdu izšķiršanas procesi var ietvert starpniecību un trešo personu arbitražu, kas pēc noteikta laika ļāva abām pusēm labticīgi censties atrisināt strīdu pašiem. Līguma pārvaldības plānā būtu jānosaka, kurām risināšanas pieejām ir priekšroka, lai projektu turpinātu (Uraia, 2018).

Arī Latvijā ir vairāki gadījumi, kuros jau šobrīd ir saskatāma viedo līgumu izmantošana pilsētu infrastruktūras attīstības iepirkumos. Piemēram, viens šāds gadījums ir Ogres novadā iepirkts robots centrālajai bibliotēkai un tūrisma pakalpojumiem, kas izmaksāja 17 850 eiro. Robotam būs jāspēj uzrunāt bibliotēkas ēkā ienākošos apmeklētājus un veidot vienkāršus dialogus latviešu un angļu valodā. Robotam būs jāspēj atpazīt cilvēku emocijas, garastāvokli, atšķirt pieaugušu cilvēku no bērna. Robota uzdevums būs sniegt audio un varbūt arī video informāciju par bibliotēku, Ogres novadu – runāt iepriekš determinētus tekstus, kā arī reaģēt uz apmeklētāja jautājumiem, komentāriem vai kustībām. Robotam jāspēj analizēt saņemtās atbildes no apmeklētājiem, sniegt papildu informāciju, iespēju robežās veidot dialogu (LETA, 2020).

Cits piemērs ir Jūrmalas pilsēta, kas jau līdz 2020. gadam Videonovērošanas informācijas sistēmā (120 kameras) ir investējusi lielus finanšu resursus. Ieviešanas izmaksas: 400 000 – 420 000 EUR un uzturēšanas izmaksas gadā: 60 000–63 000 EUR. Nereti iedzīvotāji un tūristi sūdzas, ka, iebraucot Jūrmalā no Talsu puses bieži nepamana, ka ir maksas zonā, un rezultātā jāmaksā 50 eiro sods pēc mēneša.

Viena no nākotnes ideoloģijām meklē atbildi arī uz jautājumu: “Kā sasaistīt gudro pilsētu ar siltuma, ūdens, elektrības patēriņu un pārstāvniecību enerģijas demokrātiju?” (*Energy democracy*)

Tehnoloģijas mūsu dzīvē ienāk aizvien straujāk, līdz ar to PPP viediem līgumiem ir jākalpo cilvēku vajadzībām. Ir jānosaka infrastruktūras viediem risinājumiem ētikas standarti, kas pasargās pilsētu iedzīvotājus no pārmērīgas viņu brīvības ierobežošanas. Parādās jaunas pašvaldību/valsts īpašuma un kolektīvās privātīpašuma formas, bieži vien kooperatīvu veidā, un tās ir kalpojušas sabiedrības interesēm. Ražošanas līdzekļi ir socializējami un demokratizējami.

Analizējot nākotnes pilsētu attīstības modeļus, ir pamanāma kopēja iezīme, ka lielās pilsētās ir aktuāla efektīva telpu, ielu izmantošanas laika segregācija, laika sadale ekonomiskās efektivitātes uzlabošanai. Ir ieteicams palielināt infrastruktūras izmantošanu nakts stundās (22.00–6.00). Rajonu izmanto dažādas personu kategorijas. Bet ir nepieciešams Tiesisko attiecību regulators, kas ļaus mainīt darba laiku un tā elastīgu izmantošanu, *Darba likuma* grozījumu, darba drošības noteikumu pilnveidošana attiecībā uz nepilnu laiku nakts stundās. Piemēram, mazais un vidējais bizness piešķir pilsētas rajonam sociālo vērtību ārpus ierastā (9.00–17.00) darba laika, sākot no 19.00 līdz 00.00. Tie biroju īpašnieki, kas uzskatīs, ka telpām jāstāv tukšām, varēs nopirkt laiku no citiem biroju īpašniekiem. Nopirkt tiesības no, piemēram, bibliotēkas, kuras darba laiks – 00:00–24.00.

Reālās dzīves elementi, ne virtuālās, svarīgākais pienesums ir emocionālā inteliģence to dalībniekiem, kas tiek attīstīta sadarbības laikā. Pašnodarbinātie (*freelancers*) būs atrisinājums nodarbinātības problēmai, iespējams, ka darbs būs morāles vērtība, līdzīgi, kā tas ir kristīgajā reliģijā, protestantismā šobrīd. Darbs citu personu vai tehnoloģiju labā ļaus saglabāt personas identitāti (Report: Beyond Utility 2.0 to Energy Democracy).

Lielie dati ir 21. gadsimta zelts, jo tie nosaka kārtību un uz tiem balsta lēmumus gan privātajās mārketinga kompānijās, gan valsts pārvaldē un turpmākajā PPP attīstībā. Piemēram, automobīlis, kam ir dažādi sensori, braucot tieši un netieši iegūst datus, kompānija, kas tos iegūst, tirgo anonimizētus

datu pēc pieprasījuma, kas ir ļoti nepieciešami viedo līgumu apkalpojošo platformu darbības kontrolei un plānošanai. Dati no apkārtējās vides kļūst par noteicošo faktoru.

Problēmu viedā risināšana, izmantojot lielos datus, ko veidos gan viedo lietu dati, gan publisko pakalpojumu (e-pakalpojumu) izmantošanas dati.

Sastrēgumi un preču kustība – viena no mūžīgām problēmām pilsētu infrastruktūrai, tiks atrisināta, bet pastāv reāls risks, lai tehnoloģija nav kaitīga pilsētas iedzīvotājiem. Var apgalvot droši, ka tehnoloģijas būs tās, kas noteiks morālās vērtības virtuālajā vidē. Iespējams, kādu laiku sabiedriskās organizācijas spēš noturēt savas pozīcijas, bet zaudēs mākslīgā intelekta algoritmiem.

Secinājumi

Viedo pilsētu pasaules piemēru analīze skaidri parāda, ka ir jāiekļauj viedās pilsētas mērķi un ierobežojumi PPP viedo līgumu operētājsistēmās, lai nodrošinātu labākus rezultātus un sniegumu gan biznesam, gan publiskai administrācijai vienlaikus. PPP modeli tiek izskatīts biznesa gadījums un uzņēmums, kas mums dod datus un ir ieinteresēts izmantot modeli, lai gan uzlabotu piegādes izmaksas, gan sasniegtu viedo pilsētu un vides mērķi.

Mēs vairāk ticam tehnoloģijai un paši nedomājam līdzī savām darbībām. Mākslīgais intelekts mazāk kļūdās, un vairums kļūdu tiek fiksētas un labotas.

Viedo ierīču, viedo pilsētu un viedo līgumu laikmetā PPP viediem līgumiem ir jākalpo cilvēku vajadzībām. Viediem risinājumiem ir jānosaka ētikas standarti, kas pasargās pilsētu iedzīvotājus no pārmērīgas viņu brīvības ierobežošanas.

References

- Bhattacharya, T. R., McLellan, B., Tezuka, T., Bhattacharya, A. (2020). Sustainable smart city development framework for developing countries. *Urban Research & Practice*. Jun, 2020, Vol. 13 Issue 2, pp. 180–212, 33 p.
- Barbosa, S. D. J., Barbosa, G. D., Barbosa, G. D. J., Souza, S. C., Leitão, C. F. (2021). A Semiotics-based epistemic tool to reason about ethical issues in digital technology design and development. FAccT '21: Proceedings of the 2021 ACM Conference on Fairness, Accountability, and Transparency. March, 2021, 363–374. Pieejams: <https://doi.org/10.1145/3442188.3445900>
- Chang, V. (2021). An ethical framework for big data and smart cities. *Technological Forecasting & Social Change*, 165 (2021) 120559
- Cerulli, R., Dameri, R. P., Sciomachen, A. (2017). Operations management in distribution networks within a smart city framework IMA, *Journal of Management Mathematics*, doi: 10.1093/imaman/dpw024, No. 132, 84084–Fisciano (SA), Italy
- Dameri, R. P. (2014). Comparing smart and digital cities: initiatives and strategies in Amsterdam and Genoa. Are they digital and/or smart? Smart City. How to Create Public and Economic Value with High Technology in Urban Space (R. P. Dameri & C. Rosenthal-Sabroux eds). Switzerland: Springer International Publishing, 45–56
- Ismagilova, E., Hughes, L., Rana, NP. (2020). Security, Privacy and Risks Within Smart Cities: Literature Review and Development of a Smart City Interaction Framework. Information systems frontiers : a journal of research and innovation [Inf Syst Front] 2020, Jul 21, 1–22
- Meijer, A. Thaens, M. (2018). Urban Technological Innovation: Developing and Testing a Sociotechnical Framework for Studying Smart City Projects. *Urban Affairs Review*. Mar2018, Vol. 54 Issue 2, 363–387, 25
DOI: 10.1177/1078087416670274 Accession Number:128033812 Database: Academic Search Ultimate
- Načisčionis, J., Skraстіņa, U. (2011). The evaluation of an economically most advantageous tender in the public procurement, *Acta Prosperitatis*, Vol. 2, 70–79. 10 p., Database: Academic Search Ultimate
- Ozoliņš, J., Vēveris, A., Benga, E. (2015). *The role of EU funds in diversification of rural economy in Latvia research for rural development*, Volume 2
- Ozoliņš, N. (2014). The development of Legal regulation for of the public private partnership in 2014.–2020. planning period. By: Ozoliņš, N. XV International Scientific Conference: 10 Years in the European Union – Achievements, Problems & Expectations. 5/29/2014, Issue 15, 405–417, 13. Database: Business Source Ultimate
- Stahl, B. C., Andreou, A., Brey, P., Hatzakis, T., Kirichenko, A., Macnish, K., Laulh'e Shaelou, S., Patel, A., Ryan, M., Wright, D. (2021). Artificial intelligence for human flourishing – Beyond principles for machine learning. *Journal of Business Research*, 124 (2021), 374–388

Uraia (2018). "Citizenship Series" that took place in Brussels, Belgium on 30 and 31st May 2018 hosted by the Brussels Capital Region and its Informatics Center (CIRB)

Veikša, I. (2014). Search for balance between the rights of authors and whole society in the information society era. *XV International Scientific Conference: 10 Years in the European Union – Achievements, Problems & Expectations*. 5/29/2014, Issue 15, 588–602, 15 p. Language: Latvian, Database: Business Source Ultimate

White Paper On Artificial Intelligence – A European approach to excellence and trust Brussels, 19.2.2020 COM (2020), 65. Pieejams: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/commission-white-paper-artificial-intelligence-feb2020_en.pdf

Eiropas komisija (2019) Mākslīgais intelekts: Komisija turpina darbu ar ētikas vadlīnijām. [skatīts 22.03.2021.] Pieejams: https://ec.europa.eu/latvia/news/m%C4%81ksl%C4%ABgais-intelekts-komisija-turpina-darbu-ar-%C4%93tikas-vadl%C4%ABnij%C4%81m_lv

LETA (2020). Jaunajā Ogres bibliotēkā apmeklētājus apsveiks cilvēkveidīgs robots. Cik pašvaldībai maksās tā iegāde? [skatīts 12.03.2021.] Pieejams: <https://www.la.lv/jaunaja-ogres-biblioteka-apmekletajus-apsveiks-cilvekveidigs-robots-cik-pasvaldibai-maksas-ta-iegade>

Mākslīgais intelekts un ētika. [skatīts 12.03.2021.] Pieejams: https://ec.europa.eu/latvia/news/m%C4%81ksl%C4%ABgais-intelekts-komisija-turpina-darbu-ar-%C4%93tikas-vadl%C4%ABnij%C4%81m_lv

Mežinska, S. (2017). COMEST ziņojums par robotikas ētiku. [skatīts 12.03.2021.] Pieejams: https://unesco.lv/lv/zinatne/pieejams-unesco-zinojums-par-robotikas-etiku-latviesu-valoda/?fbclid=IwAR1NvFH9ZyaZ7XYgVpz2-oCf8Eohm8_LL4rrP5dY82Xx3JtTk4B0kM-8tys

Public And Social Ownership. [skatīts 21.03.2021.] Pieejams: <https://energy-democracy.net/>

Report: Beyond Utility 2.0 To Energy Democracy. [skatīts 12.03.2021.] Pieejams: <https://ilsr.org/Report-Energy-Democracy/>

Public-Private Partnerships for the Urban Environment Options and Issues. [skatīts 21.03.2021.] Pieejams: https://www.ucl.ac.uk/dpu-projects/drivers_urb_change/urb_infrastructure/pdf_public_private_services/UNDP_PPPUE_Joint%20Venture_1.pdf

CONSUMER TREND ANALYSIS: PANDEMIC IMPACT ON BRAND LOYALTY IN THE TELECOMMUNICATION INDUSTRY

Kamaldeep Singh

Turiba University, Latvia

E-mail: Kampreet0001@gmail.com

Abstract

Brand loyalty is a crucial factor for every reputed organization to sustain in a competitive business environment. It has been the most focused topic of research study over the last four decades. The current pandemic situation due to the Covid19 outbreak has affected the entire business world besides influencing customer perceptions. This critical situation is responsible for various changes in business characteristics as well as brand image. The current pandemic situation has also impacted the service sector especially the telecom industry significantly. This paper aims to analyse the fact how telecom companies and their "brand loyalty" have been impacted by the current pandemic situation. Previous research studies and literature has been reviewed to highlight the most essential factors and variables of brand loyalty besides giving example of how the telecom industry assisted during this challenging situation. This study undertaken applies the survey method as the primary research method and the data collected have been appropriately illustrated through multiple tables and graphical visualization and the T-test has supported the research to analyse the result efficiently.

Keywords: Brand Loyalty, customer perception, pandemic situation, telecom industry

Introduction

The Marketing segment first became interested in academic research on brand loyalty through Copeland's work in 1923, by considering that "brand loyalty" only exists in behaviour level. From that time, brand loyalty was assessed through analysing few factors like probability of purchase, percentage of total purchase, and sequence of purchase (Kabiraj & Shanmugan, 2011). The ideology was based on, functionality, price, and quality in promoting products as well as services, with anticipation that the customer's intention of purchase will repeat if these factors remain as per the customer's expectations. However, a different level of trusted loyalty emerged in the 1950s, as brand loyalty became a progressively popular field of research.

A variety of research has recommended that attitudinal aspects of "brand loyalty" are just as significant as behavioural factors. When it became clear that brands often had a functional component along with emotion, marketing strategies moved to concentrate on value creation and relationships (Iglesias, et al., 2011). The author notes that there are two parts to this event, brand loyalty, with the intention of repurchasing the brand, while brand loyalists have some emotional connection and/or assurance to the brand they need (Wel, et al., 2011).

It has in this manner become normal for both the market experts as well as researchers to regard marks as having both a rational and a passionate segment. This has thus added to making more intricate environmental factors for scholars. As more research regarding the matter was finished, a few drivers of the construct that is "brand loyalty" textured, and right up 'til the present time

researchers are as yet not in complete arrangement concerning what segments to apply when estimating brand loyalty. He clarified that commitment was critical to mark dedication and affected a few elements, like trust, perceived quality, and value (Maheshwari et al. 2014).

They considered the brand experience to be another important factor, pointing out that it indirectly affects brand loyalty through “brand personality”. The two indicators that the authors have identified over the last decade and a wide range of factors that influence the academic acceptations of brand loyalty contribute greatly. Nonetheless, they also can lead to confusion, as it can be difficult for both academics and marketers to determine what factors to utilize at the time of measuring consumer loyalty for a particular brand (Maheshwari, et al., 2014).

Currently, the competition among business organizations is very high. It is too much challenging for them to balance a competitive advantage. Lately, there has been a rapidly changing nature of consumer’s need puts a lot of pressure on businesses. However, previous research suggests that the relationship between brand image and customer loyalty has a major impact. Multiple research shows that the customer loyalty becomes higher when customers know the product very well. If customers are happy with the brand, they will remain loyal to this product (Abbas, et al., 2021).

The conception of brand loyalty is acknowledged as a significant part in the marketing literature for at least forty years, and many scholars accepts that “brand loyalty” is a real benefit, such as “positive word of mouth” lower marketing costs, business profitability and can create more market share and competitive advancement in the market (Maheshwari, et al., 2014). All these benefits actually demonstrate the helpful impact that a brand's loyalty can have on a company and these benefits are: “brand loyalty can be defined as the customer’s unconditional commitment and a strong relationship with the brand, which is not likely to be affected under normal circumstances” (Khan & Mahmood, 2012).

This study is aimed to analyse the impact of pandemic situation on brand loyalty in the telecommunication sector and answering the questions “is there any impact of pandemic on brand loyalty in telecom industry?”

Literature review

Brands play a very essential role in buyer markets. They establish an interrelationship between the company and consumers. Brand loyalty is a customer's inclination to buy a specific item or service from the start or over and over in a competitive market. The broadly useful of this examination is to explore the elements prompting brand loyalty in the service industry. This research concludes brand trust; perceived quality, and Customer satisfaction collectively lead to brand loyalty. This research undertaken the regression analysis of these variables which proved that there is a strong relationship between these variables and “brand loyalty”. This study also confirmed that brand communication and brand name and are the two useful elements of brand trust that ultimately lead to “brand loyalty” (Anjum, et al., 2013).

Brand personality is an essential marketing tool to increase the brand image. The brand personality assessment has been proven to be the finest way for a brand to establish a long-term relationship with its consumers and thus encourage brand perceptions and associations. However, the desired dimensions of the brand personality may be sensitive to the service, product, or culture. Focusing on the mobile telecommunications industry, this research explored the key dimensions of personality that affect a brand's image. The research results showed that honesty, competence, and elegance are the premises of the basic image of the brand (Fetscherin & Heinrich, 2015).

When a business offers intangible things where quality measurement is problematic even post-delivery of service, consumers sometimes considers some other factor for the measuring the quality instead of the main product (eg; physical evidence, front-line empathy, involvement, and problem solving capability,). The brand image suggests an important indicator of performance for many service providers, as it increases brand appreciation and therefore brand value. Therefore, the overall quality assessment is more appropriate in providing service with higher image. This research has shown that brand image impacts perceived quality (Niros, et al., 2017).

Perceived Quality is considered as a key indicator of customer behaviour especially in the service sector. This study is also consistent with previous research, as the perceived quality is an essential driver of brand loyalty, passivity, and therefore customer loyalty and WOM. However, customer satisfaction is an important tool that leads to positive consumer behaviour. This result shows that perceived quality is not sufficient to sustain customer loyalty in telecom sector. This is achieved only through the brand loyalty that can be developed through satisfying consumers. Customer satisfaction in the service sector depends on prices as well as many other costs to customers. Consequently, the cost and price of access to the service may not match the quality, which causes rejection and dissatisfaction (Howat & Assaker, 2013).

Constant research, development, and innovation have enabled telecommunications and the Internet to reach the majority of people. This telecommunications network is used today for many applications. A wide range of services, such as education, health care, financial participation, and disaster management everything is managed with the help of the telecom- industry. In the crisis situations during, coronavirus outbreak telecommunication networks were used to provide assistance to the needy, the administration, and the coordinators managed the disaster better. Arogya Setu for smartphones and feature phones are two crucial examples that were enforced to potentially help in this difficult situation (Jhunjhunwala, 2020).

Dapi and Phiri (2015) showed in their study that there is a significant positive correlation between socially responsible activities and the financial performance of companies. The results suggest that the company's positive response to the implementation of CSR initiatives will affect the company's loyalty. In this research a significant number of customers have stated that they will remain loyal to the brand, this can have a positive financial impact on the product, driving to a higher product utilization rate, which is likely to have a positive impact on profit margins. This is in line with the argument that all companies are interested in maximizing profits while operating. It is independent of an area in which the business is to be established and even establishes structures to manage and enforce CSR guidelines in an organization.

In their study, Bhavya and Sambhav (2020) argued that mobile communication occupies an important position in the event of an epidemic, and technology plays an important role in carrying out each of the most important tasks of people. Thanks to the technical assistance provided through mobile communications, people can live a normal life. Telecommunications, education, employment, money transfer, payment of bills, purchase of food and medicine, sports, etc. This opens the door to a digital world where many important services are available. The technology is also used to help treat patients in the recent pandemic diseases. researchers and scientists and no longer have geographical boundaries, and the world uses all the latest technologies for human health and safety and telecommunication plays a crucial role to bind them all in a single string.

Availability is the ability to have the product available on-site and available to the customer at desired quantity (Gonçalves, et al., 2009). However, making the product available to the customer at the right time stems from the company's high efficiency company, assuming that customer expectations are met at the lowest available cost (Fleury & Silva, 1997).

When the lack of availability of the product is positively perceived, this influences the “purchase intentions” through consumer participation. However, when the lack of product availability is perceived negatively, this influences purchase intentions viability perceived, regardless of consumer involvement (Steinhart, et al., 2013).

For Grubor, et al. (2017): “shortages of stock lead to a feeling of dissatisfaction, which can later have a negative effect on the performance of the retail”. Furthermore, for Fleury and Silva (1997): “product availability is the most important dimension in the customer's perception”.

Supply and Distribution is intensive when products are placed in a huge number of stores to fulfil the demand of the market, the more products are made available, consumers reduce their sacrifice in search of purchasing the product, increasing their satisfaction, quality perceived and, consequently, loyalty to the stretcher (Yoo, et al., 2000).

Theoretical framework

Perceived risk

“Perceived Risk” is a basic concept of consumer behavior, meaning that consumers do not understand the nature and extent of the expected loss in purchasing and using a product prior to making a purchase. Thus, a consumer's judgment to change, delay, or reject a purchase is highly dependent on the “perceived risk”, which varies with the amount, the level of uncertainty about the product's characteristics, and the level of consumer confidence. (Kotler & Keller, 2012).

Presumptive risk in this regard has six elements: “financial risk”, which refers to the possibility that a buying will result in a “loss of money” or other properties. “Performance risk” refers to the likelihood that a transaction will fail due to the purchased product. “Social risk” refers to the likelihood that a purchased product will not be approved by family or friends. “Psychological risk” refers to the possibility that a product creates a mismatch between self- esteem. Physical risk refers to the possibility that a purchased product could harm the consumer's body, while the temporary risk is the likelihood that time will be wasted buying or servicing the product. Overall, the perceived risk reflects the cumulative impact of these many factors (Kotler & Keller, 2012).

Brand image

Lee, et al. (2014) identified that the “brand image” influences the consumer's perception of the number of brands created, influences, and evaluates the processes as a result of the intellectual aspects of the consumer's consciousness. Thus, the brand image is a single structure consisting of the concepts of all the associations associated with the brand.

Keller (1993) explained the brand image as dimension brand awareness, is defined as the insights about a brand, and reflected by the associations related to that brand, made in the consumer's memory.

In the same sense Chen and He (2003), “Brand awareness” takes an impressive in decision- making process of consumer for 2 major reasons. First of all, it's important to think about the brand when thinking about buying consumer products. Increasing brand awareness means increasing the possibility that the brand name should be set in consumer's mind. Second, brand awareness influences consumer's decision-making process, the formation of associations, and the sustainability of a brand image.

In this context, considering the large number of brands on the market, consumers make their purchasing decisions largely depending on the brand image and not only the product itself. In this way, the brand image has an influence in the consumer's purchase decision and in the quality perceived by them.

Perceived quality

Aaker (1991) stated "Perceived quality" can be defined as the consumer's perception of the overall superiority or quality of a product/service over expected expectations. In this context it is necessary to mention the statement of Zeithaml (1988); quality can be defined as excellence. During expansion, the consumer can be defined as the consumer's estimate of the total superiority of the product. According to the author, the perceived quality differs from (1) objective or actual quality, (2) the highest level of abstraction, not the characteristics of the product, (3) the total cost, which in some cases resembles (4) generally accepted from the consumer's side.

Individual product experiences, unique requirements, and consumption conditions can influence the subjective perception of quality by the consumer. A high-quality long-term brand experience means that consumers are aware of the differences and benefits of the brand (Yoo, et al., 2000). Again, as per the explanation of Zeithaml (1988) "perceived quality" is a part of brand value. This will induce a quality consumer to choose a particular brand from other competing brands. Consequently, the quality of the brand improves as consumers understand the quality of the brand.

According to the studies by Yee and Mansori (2016), in a research carried out in Malaysia, with a sample of 265 people, the results clearly showed that the perceived quality was the factor that had the greatest impact on consumer satisfaction and also demonstrated a relationship with brand loyalty. The findings revealed that the perception of quality has a significant role in influencing consumers to be loyal customers to the brand. Still, the perceived quality established a significantly positive relationship with the degree of consumer satisfaction.

Consumer satisfaction

Ramiz, et al. (2014) described "consumer satisfaction" as an evaluation after consumption of a product or service in terms of positive, neutral or negative attitudes, which result from a favourable match between consumers' anticipations and experiences with an organization or its products or services.

Customer satisfaction is a basic determinant of the past, contemporary and future performance of a company, influenced by perceived quality and customer value (Park & Park, 2006). Satisfaction is a major factor in a major part of consumer education and management interests, as satisfaction plays an important role in shaping customer loyalty, as satisfaction after purchase is usually positive and customer loyalty (Yee & Mansori, 2016).

In addition, customer satisfaction is one of the factors that gives rise to brand loyalty. Considering that all the key factors relating to brand loyalty affect the judgment of the consumer in relation to the repurchase of a product, it can be concluded that loyalty is affected directly by consumer satisfaction and estimates of intention to repurchase products are influenced by satisfaction (Yee & Mansori, 2016).

When customers are happy and satisfied with the products of a particular brand, then they also tell others to buy them. A satisfied customer is more likely buying the product of the same brand, which

leads to repeat purchases and increases loyalty from the consumer to the brand (Ramiz, et al., 2014).

Consumer loyalty

Brand loyalty is qualitatively dissimilar from the other main dimensions of the company's value brand, as it is more closely linked to the user experience. Brand loyalty does not it can exist without previous experience of purchase and use (Aaker, 1991).

In this sense, if multiple brands are assessed in a product category, the loyalty level is automatically increased due to the high likelihood of a particular brand. In the exceptional case where a customer only purchases a product or brand, this behavior cannot be viewed as an expression of true loyalty, as there are no other serious alternatives (Amine, 1998).

Therefore, customer loyalty is formed by attitudinal approaches and behaviours represented by the intention to repurchase or purchase additional products/services from the same brand, intention to suggest the brand to others, to demonstrate such loyalty to the brand, and resistance to switching to another competitor. Hence, increased sales and increased price potential are the results of brand loyalty. In other sense, brand loyalty can depend on the extent to which a customer repeats a purchase. Brand loyalty is influenced by many factors, and it is a complicated process (Ramiz, et al., 2014).

In the same sense, "customer loyalty" can be explained as a deep commitment to repurchase a favourite product, item or service constantly in the upcoming days, despite situational impacts and marketing endeavour, which have the possibility to cause switching behaviour (Marakanon & Panjakajornsak, 2017).

Aaker (2012) establishes that the association with the brand is nothing more than the connection, direct or indirect, carried out in the customer's remembrance with respect to the brand, and the attributes of the product and consumer's profits are associations that have obvious significance, because show the reason for buying the product and thus provide the basis for brand loyalty.

Research gap

In his research, Veloutsou (2015) verified whether satisfaction positively affects loyalty to brand, which had 189 respondents from a non-probabilistic sampling. In the same sense, a survey will be carried out with customers of major Indian telecom company has confirmed the hypothesis that customer satisfaction is positively and significantly correlated with and consumer loyalty.

This work presents itself as an exploratory research aiming to examine the impact of pandemic on the brand loyalty of customers within the telecom sector in India. Causal in order to comprehend which variables are the root causes (independent variables) and what are the effects (dependent variables) of a phenomenon. The analysed data are primary, determined with the application of questionnaires (Malhotra, 2011).

Research methods

In this study the survey method is utilized as a data collection technique since this study aimed to know the attitudes of the consumers about brand loyalty and how it was managed in pandemic situations for their favourite telecom companies. To respond to the inquiries of this examination, the information was gathered as a feature of an online survey completed with 66 consumers of different telecom companies, with the assistance of google forms. The questionnaire utilized for the

survey comprised of close-ended questions. The options were given to the respondents according to Likert's five-point scale. All the accumulated data have been analysed statistically through SPSS.

Discussion and analysis

Frequency Analysis

Before the current situation, my mobile usage

Valid	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
High Usage	10	15.2	15.2	15.2
Low Usage	2	3.0	3.0	18.2
Medium Usage	54	81.8	81.8	100.0
Total	66	100.0	100.0	

81.8 percent people agreed that before this situation their mobile usage was medium.

I expect my expenditure on phone bills to change as a result of the pandemic

Valid	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Decrease	4	6.1	6.1	6.1
Definitely Increase	20	30.3	30.3	36.4
Might Increase	16	24.2	24.2	60.6
Stay same	26	39.4	39.4	100.0
Total	66	100.0	100.0	

30.3 percent of the consumer said that they expected their mobile expenditure to be increased for the pandemic and other 39.4 percent said would remain same.

I am satisfied with the quality of service in the ongoing pandemic

Valid	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Neutral	20	30.3	30.3	30.3
Not Satisfied	14	21.2	21.2	51.5
Satisfied	22	33.3	33.3	84.8
Very Satisfied	6	9.1	9.1	93.9
very Unsatisfied	4	6.1	6.1	100.0
Total	66	100.0	100.0	

Majority of the respondents are satisfied with the quality of service during the pandemic situation.

I feel that the other service providers are making more efforts to offer high-quality service

Valid	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Definitely Yes	18	2	7.3	2
No	28	4	2.4	4
Yes	20	3	0.3	3
Total	66	1	00.0	1

Majority of the respondents believe that they don't think other service providers are giving more effort to provide quality service.

**I consider the performance of telecom service providers in the time
of the pandemic for future subscriptions**

Valid	Frequency	Percent	Valid Percent	Cumulative Percent
Definitely No	2	3.0	3.0	3.0
Definitely Yes	18	27.3	27.3	30.3
No	20	30.3	30.3	60.6
Yes	26	39.4	39.4	100.0
Total	66	100.0	100.0	

A huge number of consumers consider the performance of their service provider for the future subscription.

T-Test Analysis

		Levene's Test for Equality Of Variances		t-test for Equality of Means						
		F	Sig.	T	df	Sig. (2- tailed)	Mean Difference	Std. Error Difference	95% Confidence Interval of the Difference	
									Lower	Upper
Brand Loyalty	Equal variances	.536	.465	2.774	385	.006	4.14837	1.49563	1.20775	7.08900
	Equal variances not assumed			2.718	226.616	.007	4.14837	1.52638	1.14066	7.15609

The above table indicates that the males had a mean of 73.08 and females had a mean of 68.93 and the means differ significantly at the $p < .05$ level. The value of F- test was .536 which was significant at 0.465 indicating that the variance of the two groups was equal. Therefore T-test assuming equal variance was applied. The T value for equal variances assumed was 2.774 which were significant at .006 indicating significant difference in the behaviour of male and female in context to “brand loyalty” of telecom companies.

Discussion

This research aimed to verify the impact of pandemic on brand loyalty in the telecom sector on the basis of variables like perceived risk, brand image, perceived quality and consumer satisfaction with customer loyalty in this sense, the research model verified with the use of quantitative analysis confirmed the hypotheses proposed, the relationships being statistically significant.

Brand image indirectly influence customer loyalty consumer; perceived quality, influenced by the brand image and availability of the product indirectly influences consumer loyalty. Consumer satisfaction proceeded by the perceived quality positively influences loyalty, and the perceived risk relates negatively to consumer loyalty.

According to the results, companies must emphasize in their products the qualities perceived risks, perceived risk, customer satisfaction, brand image and availability product to increase customer confidence and increase loyalty.

To effectively influence loyalty, it is important for professionals to understand which aspects of marketing contribute most to customer perceptions and trust. This research studied the relationship between consumer perception variables, specifically, with respect to coffee brands.

Conclusions

The current pandemic situation had left its effects on every business and the telecom industry is not the exceptional one. However, this study had shown a good effort to show how brand loyalty has been impacted during this critical situation. Above discussed multiple research studies clear that maintaining a good brand image and fulfilling customer's expectation in every situation can lead to generating impressive brand loyalty where CSR is an essential part of main the brand image in front of people. On the other hand, telecom service is an integrated part of daily life, which means keeping uninterrupted service on to the customer in this pandemic situation is necessary to portray an impressive image of telecom brand. The survey result shows that most of the people are satisfied with their favourite telecom brand as they supported their customer in this crisis however, consumer's uses and expectations have been changed progressively. The study also recommends the different brands to involved in multiple CSR activities to keep maintain brand loyalty more efficiently.

References

- Aaker, D. A. and Equity, M. B. (1991). *Capitalizing on the Value of a Brand Name*. New York, 28(1), 35–37.
- Abbas, U., Islam, K.A., Hussain, S., Baqir, M. and Muhammad, N. (2021). *Impact Of Brand Image On Customer Loyaltywith The Mediating Role Of Customer Satisfaction And Brand Awareness*. *International Journal of Marketing Research Innovation*, 5(1), 1–15
- Amine, A. (1998). Consumers' true brand loyalty: the central role of commitment. *Journal of strategic marketing*, 6(4), 305–319
- Anjum, N., Rizwan, M., Khaleeq, M. and Rasheed, H.M.W. (2013). Influence ofbrand loyalty in telecommunication sector in Pakistan. *Journal of Public Administration and Governance*, 3(3), 188–202
- Bhavya, R. and Sambhav, S. (2020). Role of Mobile Communication with Emerging Technology in Covid-19. *International Journal of Advanced Trends in Computer Science and Engineering*, 9(3)
- Chen, R. and He, F. (2003). Examination ofbrand knowledge, perceived risk and consumers' intention to adopt an online retailer. *Total Quality Management & Business Excellence*, 14(6), 677–693
- Cox, D. F. (1967). *Risk taking and information handling in consumer behavior*
- Dapi, B. and Phiri, M. A. (2015). The impact of corporate social responsibility on brand loyalty. *Journal of Governance and Regulation*, 4(4), 8–16
- Fetscherin, M. and Heinrich, D. (2015). Consumer brand relationships research: A bibliometric citation meta-analysis. *Journal of Business Research*, 68(2), 380–390
- Fleury, PF, and Silva, CRLD (1997). Evaluation ofthe physical distribution service: the relationship between the industry consumer goods and wholesale and retail trade. *Management and Production*, 4 (2), 204–218
- Gonçalves, C., Gonçalves, CA, Ladeira, MB, and Souki, GQ (2009). Measuring the quality of services logistics and behavioral intentions of retailers: an empirical study in the soft drink industry. *Magazine Reach*, 16 (3), 404–425
- Grubor, A., Milicevic, N., and Djokic, N. (2017). The impact of commercial satisfaction on consumer reactions to out of stock situations. *Brazilian Journal of Business Management*, 19 (66), 520–537
- Howat, G. and Assaker, G. (2013). The hierarchical effects of perceived quality on perceived value, satisfaction, and loyalty: Empirical results from public, outdoor aquatic centres in Australia. *Sport Management Review*, 16(3), 268–284
- Iglesias, O., Singh, J. J. and Batista-Foguet, J. M. (2011). The role of brand experience and affective commitment in determining brand loyalty. *Journal of brand Management*, 18(8), 570–582. <http://dx.doi.org/10.1057/bm.2010.58>
- Jhunjhunwala, A. (2020). Role of telecom network to manage Covid-19 in India: Aarogya setu. *Transactions of the Indian National Academy of Engineering*, 5, 157–161
- Kabiraj, S. and Shanmugan, J. (2011). Development of a conceptual framework for brand loyalty: A Euro-Mediterranean perspective. *Journal of Brand Management*, 18(4), 285–299

- Kabiraj, S., and Shanmugan, J. (2011). Development of a Conceptual Framework for Brand Loyalty: A Euro-Mediterranean Perspective. *Journal of Brand Management*, 18(4/5), 285–299. <http://dx.doi.org/10.1057/bm.2010.42>
- Keller, K. L. (1993). Conceptualizing, measuring, and managing customer-based brand equity. *Journal of marketing*, 57(1), 1–22
- Keller, K. L. and Kotler, P. (2012). Branding in B2B firms. In *Handbook of business-to-business marketing*. Edward Elgar Publishing
- Khan, M. A. and Mahmood, Z. (2012). Impact of Brand Loyalty Factors on Brand Equity. *International Journal of Academic Research*, 4(1)
- Lee, J. L., James, J. D. and Kim, Y. K. (2014). A reconceptualization of brand image. *International Journal of Business Administration*, 5(4), 1
- Maheshwari, V., Lodoros, G. and Jacobsen, S. (2014). *Determinants of brand loyalty: A study of the experience-commitment-loyalty constructs*
- Malhotra, NK (2011). *Marketing research: focus on decision*. São Paulo: Pearson Prentice Hall
- Marakanon, L. and Panjakajornsak, V. (2017). Perceived quality, perceived risk and customer trust affecting customer loyalty of environmentally friendly electronics products. *Kasetsart Journal of Social Sciences*, 38(1), 24–30
- Niros, M., Pollalis, Y. and Niros, A. (2017). *Effective marketing of mobile telecom services through brand personality: Empirical evidence from Greece*
- Park, I. S. and Park, S. K. (2006). A study on effect of perceived quality and customer value to customer satisfaction. *The Journal of Distribution Science*, 4(2), 65–80
- Ramiz, M., Qasim, M., Rizwan, M., Aslam, F. and Khurshid, A. (2014). The comparative analysis of the factors effecting brand loyalty towards Samsung products. *Journal of Sociological Research*, 5(1), 327–349
- Steinhart, Y., Mazursky, D., and Kamins, MA (2013). The process by which product availability triggers purchase. *Marketing letters*, 24 (3), 217–228
- Veloutsou, C. (2015). Brand evaluation, satisfaction and trust as predictors of brand loyalty: the mediator-moderator effect of brand relationships. *Journal of Consumer Marketing*
- Wel, C.A.B.C., Alam, S. S., and Nor, S. M. (2011). Factors Affecting Brand Loyalty: An Empirical Study in Malaysia. *Australian Journal of Basic and Applied Sciences*, 5(12), 777–783
- Yee, CY, and Mansori, S. (2016). Factor that influences consumers' brand loyalty towards cosmetic products. *Journal of Marketing Management And Consumer Behavior*, 1 (1), 12–29
- Yoo, B., Donthu, N., and Lee, S. (2000). An examination of selected marketing mix elements and brand equity. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 28 (2), 195–211
- Zeithaml, V. A. (1988). Consumer perceptions of price, quality, and value: a means-end model and synthesis of evidence. *Journal of marketing*, 52(3), 2–22

COMMUNICATION MODELS IN EXPERIENTIAL MARKETING

KOMUNIKĀCIJAS MODEĻI PIEREDZES MĀRKETINGĀ

Natālija Sotikova

Biznesa augstskola *Turība, Latvija*

e-pasts: *nsotikova@inbox.lv*

Abstract

Today global information communication society is experiencing transformation, new communication structures and processes are being formed. Therefore, thanks to the developments of online communication, traditional and digital marketing often transform into experiential marketing; its main characteristic is that users share their experience about products and brands. In that way, positive experience stimulates attraction of new customers without the necessity of continuous advertising activities. Thus, it is important to understand which communication models exist in experiential marketing, their specificity, and the role of communication in these models.

The aim of the research has been to analyse and compare communication models in experiential marketing developed by different authors in order to identify the role of communication, particularly in creating consumer experience. Comparative analysis of theories has been used as a research method.

It has been concluded that specific communication models in experiential marketing did not exist, however there were a number of experiential marketing models that emphasized the role of communication to some extent. However, the range of such models has also been evaluated as rather narrow. It has been concluded that the role of communication in experiential marketing was not thoroughly studied.

Keywords: communication, communication model, experiential marketing

Ievads

Mūsdienu pasaulē norisinās globāla informācijas komunikācijas sabiedrības transformācija, parādās jaunas komunikatīvās struktūras un procesi. Par būtisku mūsdienu komunikācijas īpašību kļūst abu komunikatoru aktīva iesaistīšanās komunikācijas procesā, līdzmijiedarbojoties un kopā veidojot saturu un vērtību, padarot pat masveida komunikāciju zināmā mērā interaktīvu, dinamisku (Deuze, 2007). Informācijas procesu globalizācija ietekmē gan masveida, gan starpkultūru un personisko komunikāciju (Mayer-Schonberger & Hurley, 2000). Tātad ievērojama loma pieder informācijas procesu strukturālām izmaiņām, informācijas tehnoloģiju attīstībai un arī cilvēku ikdienas dzīves pārmaiņām saistībā ar to. Līdz ar tiešsaistes komunikācijas attīstību tradicionālais vai digitālais mārketings bieži vien pārtop par pārdzīvojumu un pieredzes mārketingu, kura galvenā īpatnība ir tāda, ka ar iegūto pieredzi par produktu vai zīmolu dalās paši lietotāji, kuri ir lojāli zīmolam. Pozitīvas pieredzes gadījumā šādi tiek sekmēta jaunu klientu iegūšana bez nepieciešamības nepārtraukti izmantot reklāmu. Tas apliecina pieredzes mārketinga aktualitāti, jo, mainoties mārketinga koncepcijām un modeļiem, no “īpašību un priekšrocību” koncepcijas mārketings pārtop par pārdzīvojumu, pieredzes mārketingu. Mūsdienās uzņēmumi cenšas piedāvāt saviem klientiem vislabāko pieredzi mijiedarbībai ar zīmolu. Tās mērķis ir diferencēt zīmolu un tā

produktus no citiem uzņēmumiem un kreatīvi izklaidēt klientus (Rohatgi, 2011). Uz pieredzi balstīta mārketinga stratēģija var kļūt par zīmola svarīgāko konkurētspējīgās priekšrocības pamatu (Verhoef, et al., 2009). Tāpēc svarīgi apzināties, kādi komunikācijas modeļi pastāv pieredzes mārketingā, kādas ir to īpatnības un kādi komunikācijas veidi un saturs ir piedāvāti šajos modeļos.

Pētījuma mērķis ir analizēt un salīdzināt dažādu autoru aprakstītos pieredzes mārketinga komunikācijas modeļus, lai identificētu struktūru un komunikāciju kā elementu, tās veidus un saturu tieši pārdzīvojumu un iespaidu radīšanā patērētājiem. Kā pētniecības metode izmantota teoriju salīdzinošā analīze.

Komunikācija un tās modelēšana patērētāju pieredzes veidošanai

Komunikācija ir plašs un daudzpusīgs koncepts, kas saistīts ar mijiedarbības, informācijas apmaiņas, sadarbības procesiem cilvēka ikdienā. Komunikācijas pētīšanas procesā pastāv divas galvenās tendences. Saskaņā ar pirmo no tām komunikācija tiek aplūkota "lielākoties kā pats par sevi saprotams, acīmredzams un faktisks fenomens" (Клягин, 2006: 45). Šāda pieeja ir raksturīga lielākajai daļai komunikācijai veltīto fundamentālo filozofijas darbu. Otrā tendence fokusējas uz komunikācijas pētīšanu caur komunikācijas modeļu prizmu, tās struktūras un elementu analīzi. Komunikācija, pirmkārt, ir cilvēka struktūra, kas veido viņa individualitātes pamatu. Mūsdienās komunikācijas kā svarīga sabiedrību apvienojoša elementa un kā informācijas nodošanas un zināšanu izplatīšanas kanāla izpratne zaudē savu aktualitāti. Par šobrīd aktuālu un piemērotu kļūst plašāka izpratne par komunikāciju kā procesu, kurā tiek simboliski veidota un pārveidota mūsu identitāte un kas būtiski ietekmē visas cilvēka dzīves jomas (Мальковская, 2008; Тухватулина, 2006). Komunikācija tika pētīta dažādu zinātņu ietvaros, piemēram, bioloģijā, psiholoģijā, socioloģijā, mārketingā, tomēr šī pētījuma ietvaros vislielāko interesi izraisa tieši komunikācija pieredzes mārketingā. Izpētot dažādas teorētiskās pieejas (retoriskā, semiotiskā, fenomenoloģiskā, kibernetiskā, sociāli psiholoģiskā, sociāli kultūras un kritiskā), var secināt, ka pieredzes mārketinga un komunikācija tajā visciešāk saistāmi ar fenomenoloģisko pieeju, saskaņā ar kuru komunikācija tiek skatīta kā citādas pieredzes izjušana, dialoga izveide, fokusējoties uz patiesu, uzticības un cieņas pilnu cilvēku attiecību izveidi.

Literatūrā sastopamas daudzveidīgas komunikācijas modeļu klasifikācijas (Robson, & Robinson, 2013). Pastāv daudzi komunikācijas sistēmu modeļi, un tiem visiem ir kaut kas līdzīgs. Taču vispirms ir jāaplūko pats modeļa jēdziens. Modelis reprezentē atsevišķas modelējamā objekta īpašības un ir realitātes nosacītais attēlojums, un, protams, tas nav tas pats, kas realitāte. Pētniekam modelis palīdz labāk organizēt savas domas par realitāti un noskaidrot to pētīšanas mehānismus. H. Šihls norāda, ka modelis ir reālā objekta vienkāršota versija (Schichl, 2004). Savukārt U. Narula atzīmēja, ka modelis ir īsteno parādību abstrakta reprezentācija, kuram piemīt tādas funkcijas kā elementu un procesu organizēšana sakārtotā veidā, jaunu faktu atklāšana, kā arī pētīšanas, prognozēšanas un mērīšanas īstenošana (Narula, 2006). Tātad modeļi ir lietderīgi dažādu objektu, priekšmetu, procesu izziņai. Piemēram, DeAmrosio uzsver, ka modeļi ir kļuvuši par būtisku instrumentu visās disciplīnās un cilvēka dzīves jomās (D'Ambrosio, 2009).

Komunikācijas modeli var definēt kā komunikācijas procesa idealizēto sistēmisko reprezentāciju, kas palīdz faktisko un daudzveidīgo komunikācijas sistēmu interpretēšanai, sarežģīto komunikācijas situāciju sakārtošanai un strukturēšanai, komunikācijas hipotētisko ideju un attiecību izziņai (Al-Fedaghi, 2008). Izmantojot komunikācijas modeli, var iegūt fenomena interpretāciju, pielietojot konkrētas struktūras, kuras savieno komunikācijas elementus un raksturo to attiecības (Popescu, et al., 2015). Respektīvi, komunikācijas modelis abstrakti un idealizēti atspoguļo komunikācijas procesu, elementus un to kopsakarības.

Mūsdienu mārketinga koncepciju ietvaros, tai skaitā pieredzes mārketingā, piešķir arvien lielāku nozīmi komunikācijai ar mērķauditorijām, kuru veiksmīga organizēšana, saglabāšana un pārvaldīšana sekmē komunikatora mērķu un uzdevumu sasniegšanu gan konkrēti mārketinga jomā, gan vispārīgi uzņēmējdarbības jomā. Pētnieku (Fill & Jamieson, 2006; Killan & McManus, 2015) atziņas par komunikācijas pārorientēšanu mūsdienu mārketingā ilustrē parēju uz interaktīvu, uz patērētāju vērstu komunikāciju. Šāds komunikācijas veids ir aktuāls arī pieredzes mārketingā.

Kopā ar kolēģiem B. Šmits atklāja, ka pieredzes mārketinga pielietošana palīdz zīmolu virzīšanai, jo patērētāji ņem vērā pieredzi, izvēloties kādu konkrētu zīmolu, uzņēmumu, produktu (Brakus, et al, 2009; Zarantonello & Schmitt, 2010) Zīmoli izmanto "pieredzes mārketinga" terminu tam, lai akcentētu fokusu uz attiecību veidošanu ar patērētājiem un emocionālo iespaidu veidošanu (Zarantonello & Schmitt, 2013). Zīmoli vēlas sasniegt lietotājus vai potenciālos lietotājus no atbilstošas mērķauditorijas ar savu specifisko ziņojumu, kurš sekmē mūžilga klienta statusa iegūšanu bez nepieciešamības nepārtraukti izmantot reklāmu (Blakeman, 2018).

Pieredzes mārketingš izraisa ne tikai pētnieku, bet arī praktiķu lielu interesi. Neraugoties uz to, ka daudzi pētījumi ir veltīti šai tēmai, pastāv apmēram 200 pieredzes mārketinga definīcijas (Meier, 2010). Pašlaik nav izstrādāta vienota pieredzes mārketinga definīcija, kā arī pastāv zināms terminu sajaukums (*experience, experiential*) (Same & Larimo, 2012). Līdz ar to ir nepieciešams paskaidrot, kas šī darba ietvaros tiek izprasts ar terminu pieredzes mārketingš. Pieredzes mārketingš parasti tiek plaši definēts kā jebkāda veida uz klientu vērsta mārketinga aktivitāte, kas rada saikni ar patērētāju. Pamatojoties uz šo plašo viedokli, pieredzi var panākt ar produktu, iepakojumu, komunikāciju, mijiedarbību veikalā, pārdošanas attiecībām, pasākumiem u.c. Šāda pieredze var rasties gan tiešsaistes, gan bezsaistes aktivitāšu rezultātā (Schmitt, 2011). Šmits raksta par to, ka pieredzes mārketinga teorija balstās uz fenomenoloģiskās pieejas komunikāciju (Schmitt, 2011). Pētnieks iepazīstināja ar pieredzes mārketingu, balstītu uz piecām pieejām, kā arī dēvētu par "stratēģiskiem empīriskiem modeļiem", tās ir: "sajūtas," "jūtas," "pārdomas," "darbība" un "atbilstība" (Schmitt, 1999; 2011). Tālākajos pētījumos autori piekrīt šim pētniekam, ka mārketingš ataino saikni starp klientu un zīmolu. Tas veido emocionālo saikni un noved pie klientu uzvedības izmaiņām īstermiņā (Robertson, 2007). Vairāki autori (Baron, Harris & Hilton, 2009; Smilansky, 2017) savās definīcijās uzsver komunikācijas būtisku lomu pieredzes radīšanā, piemēram, Smilanska pieredzes mārketingu saista ar divvirzienu komunikāciju (Smilansky, 2017). Pētnieks (You-Ming, 2010) uz pieredzes mārketingu skatās kā uz komunikācijas metodi.

Viena no galvenajām pieredzes mārketinga īpašībām ir fokuss uz patēriņu kā uz holistisku pieredzi. Grupa pētnieku (Verhoef, et al., 2009) apgalvo, ka klientu pieredze ir holistiska pēc savas dabas un ietver klienta kognitīvo, afektīvo, emocionālo, sociālo un fizisko atbildi pārdevējam. Šo pieredzi veido ne tikai tie elementi, kurus pārdevējs spēj kontrolēt (piemēram, pakalpojuma sniegšana, tirdzniecības atmosfēra, sortiments, cena), bet arī elementi, kurus pārdevējs nevar ietekmēt (piemēram, citu cilvēku ietekme, iepirkšanās mērķis). Tā kā pieredzes mārketinga pamatā ir divvirzienu komunikācija starp zīmolu un patērētāju, svarīgi izprast, kādus komunikācijas veidus un saturu izmanto uzņēmumi savos ziņojumos patērētājiem. Pastāv dažādi modeļi pieredzes mārketingā, tāpēc nepieciešams aplūkot dažādu autoru pieejas pieredzes mārketinga modeļiem, kas zināmā mērā atklāj komunikācijas lomu tieši pārdzīvojumu un iespaidu radīšanā patērētājiem.

Pētījuma metodoloģija

Ar pieredzes mārketingu saistīto pētījumu meklēšana rāda, ka, sākot ar 1998. gadu *google academy* datubāzē desmit gadu laikā (1998–2008) ir publicēti 63 200 pētījumu, savukārt nākamajos divpadsmit

gados šo publikāciju skaits ir dubultojies, proti, sastāda 136 000 pētījumu (2008–2020). Tātad pieredzes mārketinga ir aktuāls mūsdienās. Pētījumam tika izvēlēti to autoru darbi, kuros tiek analizēta pieredzes mārketinga teorija un kuros pētnieki papildināja vai modificēja teorētiskās atziņas, kā arī tika piedāvāti pieredzes veidošanas modeļi. Tika analizēti promocijas darbi datubāzē *Proquest*, publikācijas no datubāzes *ScienceDirect* un citām datubāzēm, kā arī vairāku autoru izdotās grāmatas, piemēram, viena no pieredzes mārketinga pamatlicējiem B. Šmita, kurš, sākot ar 1998. gadu, publicēja vairāk nekā 10 teorētiskus pētījumus gan individuāli, gan sadarbībā ar citiem autoriem. Tika apskatīti un analizēti Hola uztveres/pieredzes/atmiņas modelis (Hall, 2002), B. Šmita, L. Rodžersa un K. Vrotsosa SIDA modelis (Schmitt, et al., 2004), R. Lagievska un B. Zekanas modelis (Lagiewski & Zekan, 2006), Dž. Džentiles modelis (Gentile, Spiller & Noci, 2007), S. Sāmes un J. Larimo pieredzes mārketinga modelis (Same & Larimo, 2012), Š. Smilanskas (Smilansky, 2017) pieredzes mārketinga praktiskais komunikācijas modelis. Tieši šo autoru darbi ir devuši lielāko ieguldījumu pieredzes mārketinga modeļu izstrādē, un viņu izstrādātie modeļi tika ņemti par pamatu daudzu pētnieku darbos.

Šī pētījuma mērķis ir analizēt un salīdzināt dažādu autoru aprakstītos pieredzes mārketinga komunikācijas modeļus, lai identificētu struktūru un komunikāciju kā elementu, tās veidus un saturu tieši pārdzīvojumu un iespaidu radīšanā patērētājiem. Kā pētniecības metode izmantota teoriju salīdzinošā analīze. Modeļos tika analizēti to struktūra, īpaša uzmanība tika pievērsta interaktivitātes esamībai, komunikācijas veidiem un saturam pieredzes radīšanā patērētājiem.

Pētījuma rezultāti

Viens no pieredzes mārketinga pamatlicējiem Kolumbijas Universitātes profesors B. Šmits piedāvā pieredzes mārketinga modeli, izmantojot stratēģiskos empīriskos moduļus, un nosauca to par pieredzes režģi (Schmitt, 1999).

1. tabula

Pieredzes mārketinga moduļi (autores veidots attēls, izmantojot Schmitt, 1999)

Elements	Apraksts
Sajūtas	Māņu pieredze: iedarbojas uz cilvēka orgāniem – redze, dzirde, garša, smarža, lai veidotu sensoros pārdzīvojumus.
Jūtas	Emocionālā pieredze: ar mērķi veidot afektīvos pārdzīvojumus. No nedaudz pozitīvām noskaņām pret zīmolu līdz spēcīgām emocijām, priekam un lepnumam.
Pārdomas	Radoša kognitīvā pieredze: vēršas pie cilvēka intelekta ar mērķi radīt pārdzīvojumu, ar mērķi izveidot problēmu risināšanas pieredzi, kurā klients iesaistās radoši.
Darbība	Fiziskā pieredze: iedarbojas uz cilvēka uzvedību, tai skaitā saistībā ar citiem indivīdiem. Rāda alternatīvo dzīvesveidu; racionāla pieeja uzvedības pārmaiņām.
Atbilstība	Sociālās identitātes pieredze: satur visas četras iepriekšminētās. Liek patērētājam tiekties uz ideālu, apvienoties ar citiem cilvēkiem, citām kultūrām, pašpilnveidoties un attīstīties.

Izmantojot šos moduļus, pētnieki un praktiķi var iegūt nepieciešamo informāciju stratēģiskai empīriskai modelēšanai, uztveres shēmas uzbūvei, dažādu zīmolu empīriskās koncepcijas izstrādei un komunikācijas modelēšanai konkrētajās mērķa grupās.

Balstoties uz Šmita piedāvāto režģi, lai izprastu pieredzes mārketinga logiku un to, kā tas ietekmē neaizmirstamas klienta pieredzes veidošanos, Dž. Lanjērs un R. Hemptons veica plašu pētījumu, kura ietvaros tika apskatīti 10 pieredzes konteksti (tai skaitā izklaides/tematiskie parki, koncerti, kruīzi, festivāli, muzeji, nacionālie parki, izrādes, kūrorti, sporta pasākumi, zooloģiskie dārzi) un

kurā tika iegūti kvalitatīvi dati gan no ražotājiem, gan no patērētājiem (Lanier & Hampton, 2016). Šmita piedāvāto piecu pieredzes moduļu empīrisko pētījumu uz viedtālrunu industrijas piemēra veikuši autori (Maghnati, et al., 2012), noskaidrojot, ka pastāv spēcīga pozitīva korelācija starp norādītajiem moduļiem un pieredzes vērtību. Arī autoru (Wang & Lin, 2010) pētījums pierādījis pozitīvo kopsakarību starp pieredzes mārketingu un pieredzes vērtību, uzsverot, ka efektīvs pieredzes mārketingš palīdz ģenerēt pozitīvo pieredzes vērtību.

B. Šmita modelis fokusējas uz problēmām, ar kurām var saskarties uzņēmums, kurš nolēmis izmantot pieredzes mārketingu. Šīs problēmas ir saistītas ar mārketinga aktivitāšu, tostarp komunikācijas, intensitāti, aptveri, dziļumu, saikni, korporatīvo zīmolvēdi, jaunu produktu un zīmolu vadību, globālo zīmolvēdi u.tml.

Pieredzes režģis (skat. 2. tabulu) parāda, ka patērētāju pārdzīvojumi ir taktiskie līdzekļi, kas izmantojami, lai veidotu sajūtas, jūtas, pārdomas, darbību un atbilstību pieredzes mārketinga ietvaros, un iekļauj komunikāciju, vizuālo un verbālo identitāti, produktu, kopīgo zīmolvēdi un vidi, elektroniskos medijus un cilvēkus.

2. tabula

B. Šmita komunikācijas modelis pieredzes mārketingā (Schmitt, 1999)

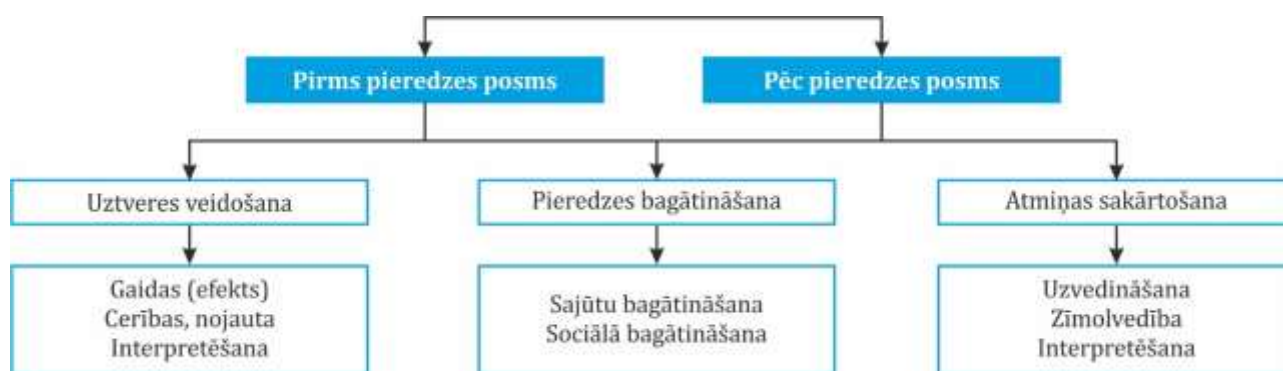
SEM	Komunikācija	Vizuālā un verbālā identitāte	Produkti	Kopīgā zīmolvēdi (co-branding)	Vide	Elektroniskie mediji (mājas lapa)	Cilvēki
Sajūtas	Bagātināšana	Pret	Vienkāršošanu				
Jūtas		Savienošana		Intensifikācija pret difūziju			
Pārdomas							
Darbība	Paplašināšana pret sašaurināšanu					Sadališana	
Atbilstība							

Tātad Šmita modelī komunikācija ir viens no patērētāju pārdzīvojumu veidošanas elementiem, ar kuras palīdzību tiek radīta patērētāju pieredze. Kā komunikācijas veidus Šmits piedāvā reklāmas materiālus, kompānijas iekšējo un ārējo dokumentāciju (žurnāli, brošūras, katalogi, gada pārskati u.c.), kā arī dažādas sabiedrisko attiecību kampaņas.

Uzmanības vērts ir B. F. Hala uztveres/pieredzes/atmiņas modelis. Primāri Hala (Hall, 2002) modelis bija izstrādāts kā reklāmas stratēģijas veidošanas modelis, bet tas atklāj, ka mārketinga komunikācija pieredzes radīšanai norisinās vairākos posmos, katrā no tiem tai ir savi uzdevumi (skat. 1. attēlu).

Pētnieks (Hall, 2002) uzskata, ka "racionālie" kognitīvie procesi nav primārie pirkšanas uzvedības sekmētāji, caur kuriem darbojas reklāma. Faktiski tie ir sarežģīto procesu (uztveres, pieredzes un atmiņas) rezultāti, ko galvenokārt ietekmē emocijas un jūtas. Viņš raksta, ka kolektīvā pārliecība par to, ka cilvēki esot racionālas, domājošas būtnes, novedusi līdz aklai ticībai, ka pārliecību sistēmas ir cieši saistītas ar objektīvu patiesību vai realitāti.

Autors uzskata, ka patērētāja reakcijas uz reklāmu balstās uz trim pamatelementiem, proti, uztvere, pieredze un atmiņa.

1. attēls. **B. F. Hols uztveres/pieredzes/atmiņas modelis** (Hall, 2002)

Galvenās šī modeļa raksturlieknes ir:

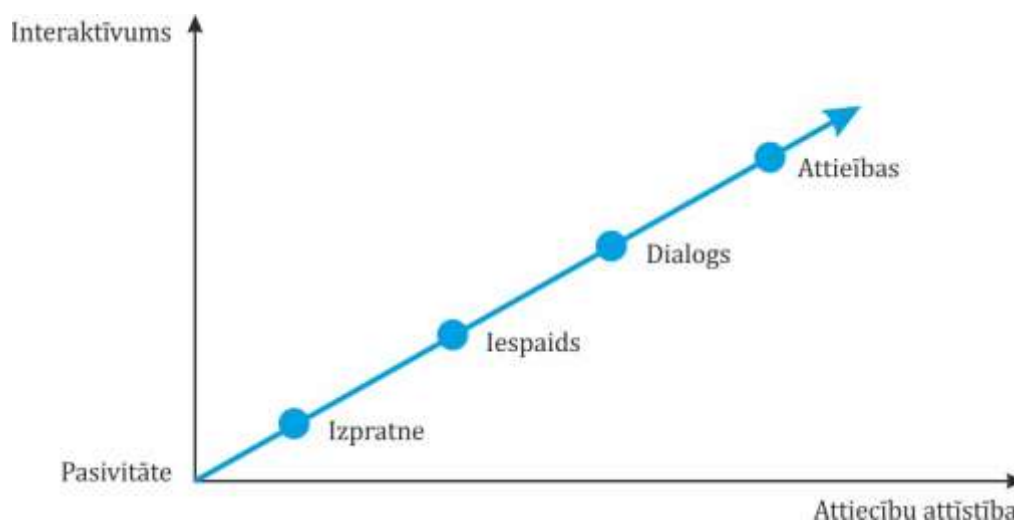
- būtiski samazināta izpratnes loma: emocijas, jūtas, afekts un pieredze dominē pāri izpratnei visos procesa posmos;
- uztvere ir atkarīgais mainīgais šajā modelī, ko ietekmē reklāma un pieredze, kā arī patērētāja prioritātes/pieredze;
- vairāki atgriezeniskās saites loki savieno reklāmu un uztveri katrā procesa posmā (Hall, 2002).

1. attēlā parādīti šī modeļa trīs posmi un plūsma. Dīvos no šiem posmiem reklāma darbojas tieši – tie ir pirms-pieredzes un pēc-pieredzes. Katrā no šiem posmiem pastāv trīs kritiskās reklāmas funkcijas. Pirms-pieredzes posmā reklāmas galvenā funkcija ir veidot uztveri. Tai ir trīs efekti uz patērētāju. Pirmais efekts ir stimulēt patērētājiem vēlmi redzēt zīmolu, veicināt tā gaidīšanu. Otrkārt, pirms-pieredze veido priekšnojautu. Pirms-pieredzes reklāma var nodrošināt ar loģisko pamatojumu (racionālo motīvu) tai priekšnojautai, ko tā veido.

Nākamais pamatposms procesā ir pieredzes bagātināšana. Papildus sensorās pieredzes bagātināšanai, ko pierādīja eksperimentāli, Hols pievienoja vēl vienu elementu, ko eksperimentāli nepierādīja, bet tas ir konceptuāli vienkāršs papildinājums. Tas ir sociālās pieredzes elements, kas ir pamats pakalpojumu sniegšanai. Pēc-pieredzes posmam piemīt atmiņas organizēšanas pamatfunkcija. Pirmais un galvenais, tas nodrošina verbālus, vizuālus un dzirdes (skaņas) mājienu, kas palīdz auditorijai atcerēties reklāmu, zīmolu vai produktu (Hall, 2002).

Neskatoties uz to, ka Hols modelim ir nosliece uz mārketinga komunikācijas (tai skaitā reklāmas) psiholoģisko aspektu, tas parāda, ka pieredzes radīšana nav saistīta tikai ar pašu patēriņa brīdi, tā veidojas arī pirms faktiskā patēriņa un pēc tā, aktivizējot arī cilvēka atmiņu. Šis modelis tika izveidots, lai paskaidrotu reklāmas komunikācijas ietekmi, un tādēļ tas ir tieši saistīts ar pieredzes mārketinga komunikāciju. Tas pilnā mērā sakrīt ar citu pētnieku (Tynan & McKechnie, 2009) viedokli par holistisko pieeju un pieredzes veidošanu patērētājiem. Tā kā reklāmai jāveido emocionāla saikne starp biznesu kā zīmolu un lēmuma pieņēmēja dziļākām raizēm un bailēm, šis modelis sasaucas ar pieredzes mārketinga idejām un holistisko pieeju tam.

Turpinot savu pētījumu pieredzes mārketinga jomā, B. Šmits, šoreiz sadarbojoties ar kolēģiem (Schmitt, et al., 2004), piedāvāja SIDA modeli – izpratne, iesaids, dialogs un attiecības (skat. 2. attēlu), kurā komunikācijai, proti, dialogam, ir liela nozīme.

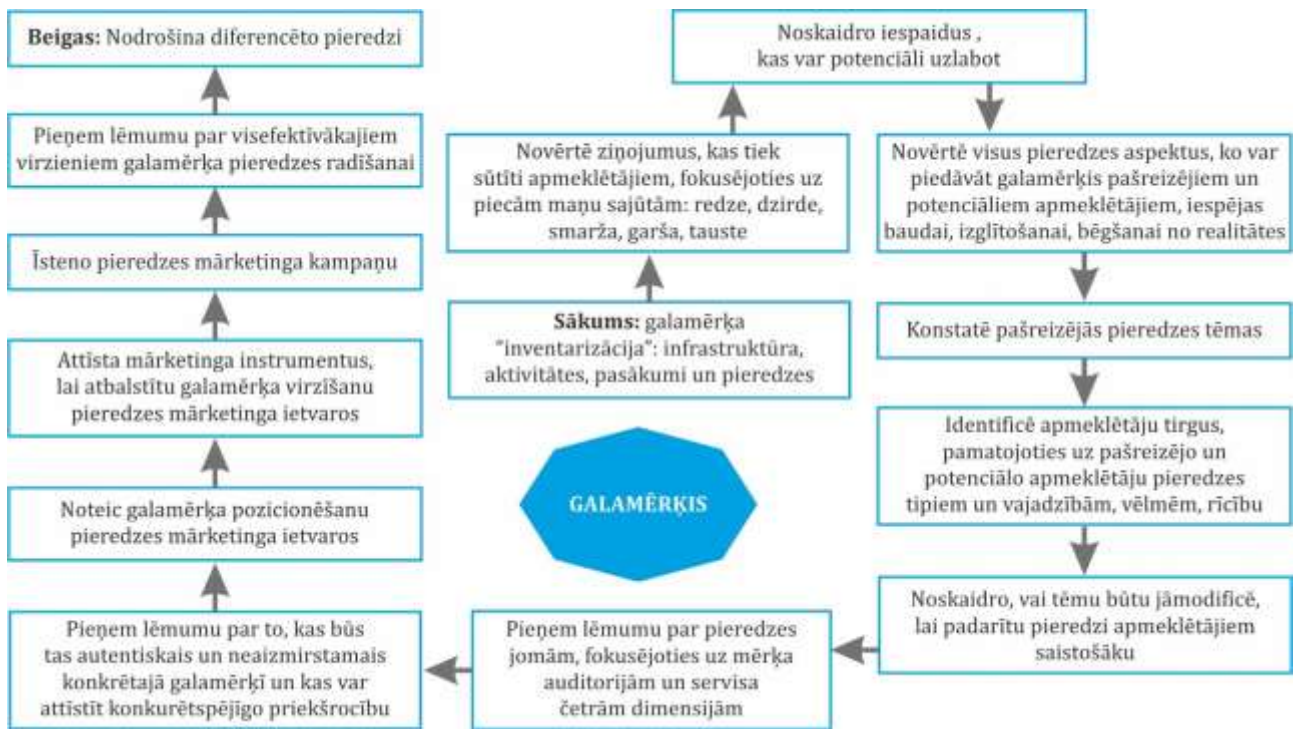
2. attēls. B. Šmita, L. Rodžersa un K. Vrotsosas SIDA modelis
(Schmitt, Rogers & Vrostos, 2004: 110)

Saskaņā ar šo modeli, izmantojot pieredzes mārketingu, ir svarīgi saprast savu mērķauditoriju un, balstoties uz šīs izpratnes, izveidot noteiktu iespaidu. Savukārt, izmantojot šo iespaidu, ir jāiesaistās dialogā ar auditoriju un ar šī dialoga palīdzību jāveido attiecības, turpmāk attīstot biznesu un radot vēl spēcīgākus iespaidus. No otras pozīcijas, šis modelis ilustrē patērētāja un zīmola mijiedarbību, jo parāda, ka patērētājiem vispirms ir noteikta izpratne par zīmolu. Patērētāju iegūstamie iespādi rosina viņus precīzāk formulēt savas vēlmes un vajadzības. Tālāk, piedaloties dialogā (te acīmredzami akcentēta komunikācijas loma un piedāvāti dažādi dialoga veidi), patērētāji atklāj un izprot pašu vēlmes un vajadzības, ko agrāk nebija sapratuši. Beidzot viņi tiek iesaistīti attiecībās ar zīmolu, kas nodrošina uzņēmumam (zīmolam) priekšrocības, piemēram, klientu lojalitāti.

Izpratne šajā modelī paredz zināšanas, ko uzņēmums iegūst pasīvā formā, vienpusēji vācot datus. Izpratnes posmā ir svarīgi uzzināt, ko patērētāji zina par komunikatoru (uzņēmumu, iestādi u.tml.). Jo vairāk informācijas par patērētāju informētības līmeni un viņu uztveri ir uzņēmuma rīcībā, jo veiksmīgāk var izmantot pieredzes radīšanu konkrētu mērķu sasniegšanai, proti, auditorijas iesaistīšanai un savstarpējo attiecību veidošanai. Otrais posms paredz informācijas sniegšanu un pieredzes radīšanu. Sakarā ar šo elementu ir svarīgi rūpīgi pārdomāt, kā patērētāji var iegūt informāciju, izmēģināt preci/pakalpojumu, izjust zīmolu tā, lai tas kļūtu par atmiņā paliekošu un loģiski saistītu pasākumu. Galvenais ir padarīt preci vai pakalpojumu vērtīgāku patērētāju acīs, ievirzot viņus neaizmirstamā pieredzē, radot unikālus iespaidus. Šie iespādi veidojas dialogā starp patērētājiem un uzņēmuma personālu, to izstrādes pamatā galvenokārt ir informācija par patērētāju grupām. Iespādiem jāklūst par savdabīgu saikni starp parastu izpratni un mērķtiecīgu, jēgpilnu dialogu. Jauni atklājumi tehnoloģiju jomā nodrošina daudzveidīgas radošā dialoga izveides iespējas. Pieredzes mārketingā uzņēmumi cenšas veidot dialogu, kurš būtu izklaidējošs, neaizmirstams, mijiedarbību veicinošs, atlīdzinošs, un padara attiecības starp patērētājiem un uzņēmumiem, kā arī uzņēmumu iekšienē un patērētāju grupu starpā dziļākas un jēgpilnas (Schmitt, et al., 2004). Pētnieki (Schmitt, et al., 2004) norāda, ka dialoga mērķis ir vienmēr vienāds: izveidot atgriezenisko saiti ar patērētājiem, noskaidrot, ko viņi vēlas, ko vērtē, kam tic un ko meklē. Divvirzienu rakstura dēļ dialogs palīdz patērētājiem arī izprast savas personiskās vēlmes, kas vēl nav izteiktas vārdos, iespējams, tādēļ ka prece/pakalpojums vēl neeksistē, un tiks izstrādāts nākotnē. Pēdējais SIDA modeļa līmenis ir attiecības, konkrēti zīmola un patērētāju savstarpējās attiecības. Attiecības veidojas no dialoga un no savstarpējās izpratnes, kas veidojas tā rezultātā. Ar attiecībām saprot mijiedarbību starp zīmolu un patērētājiem, kas padara precei, pakalpojumam vai pašam zīmolam

pilnīgāku formu. Attiecību veidošanai ar patērētājiem ir būtiski nodrošināt arī kvalitatīvu atgriezenisko saiti, turklāt tā palīdz attīstīt preces vai zīmolus jaunos virzienos (Schmitt, et al., 2004).

Viens no modeļiem, kas izstrādāts konkrēti vienai jomai, proti, tūrismam, ir R. Lagievskā un B. Zekanas (Lagiewski, & Zekan, 2006) modelis, kurš izveidots uz autoru Dž. Ričija un G. Krauča (Ritchie, & Crouch, 2003) modeļa pamata (skat. 3. attēlu).

3. attēls. R. Lagievskā un B. Zekanas pieredzes mārketinga modelis
(Lagiewski & Zekan, 2006)

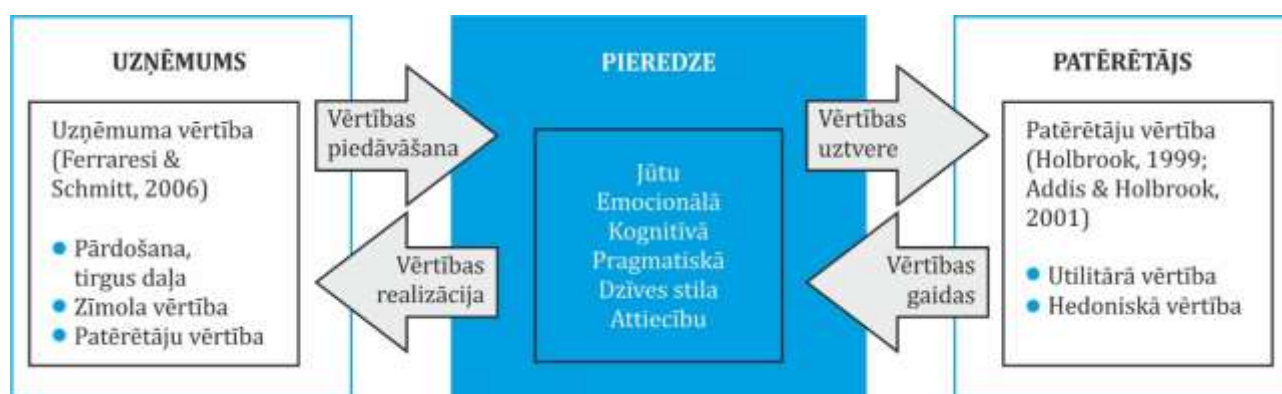
Kā var redzēt 3. attēlā, pētnieku (Lagiewski & Zekan, 2006) modelis ir veidots kā lēmumu pieņemšanas algoritms saistībā ar pieredzes mārketinga atziņu izmantošanu galamērķa mārketingā. Šis algoritms sākas ar mārketinga pētījumu, pāriet pie unikālā tirdzniecības piedāvājuma izveidošanas un pozicionēšanas un beidzas ar pieredzes mārketinga kampaņas īstenošanu un tās rezultātu analīzi, kas faktiski atbilst jebkuras mārketinga kampaņas plānošanas un realizācijas standarta secībai, bet ar akcentu uz pieredzes elementiem (sajūtas, pieredzes tipi, pieredzes jomas u.tml.). Šī modeļa autori nepiešķir komunikācijai pietiekošu uzmanību, tā tiek paredzēta, īstenojot mārketinga kampaņu, bet kā atsevišķs modeļa elements tā netiek akcentēta. Tomēr šo modeli var pielietot kā praktisku rīku pieredzes mārketinga taktiskai plānošanai.

Pētnieki (Gentile, Spiller & Noci, 2007, 397), izstrādājot šo modeli, fokusējās uz patērētāja pieredzes definēšanu: "patērētāja pieredze rodas no mijiedarbības starp patērētāju un produktu situāciju kopas, uzņēmumu, organizācijas daļu, izprovocējot patērētāja reakciju. Šī pieredze ir ļoti personīga un paredz patērētāja iesaistīšanos dažādos līmeņos (racionālajā, emocionālajā, māņu, fiziskajā un garīgajā)." Pētnieki (Gentile, et al., 2007) arī definēja patērētāju pieredzes dimensijas (skat. 3. tabulu).

Daudzdimensiju patērētāju pieredzes elementi (Gentile, Spiller & Noci, 2007)

Elements	Apraksts
Sajūtu elements	Redze, dzirde, garša, smarža, tauste, estētiskā bauda, skaistums
Emociju elements	Afektīvās attiecības ar uzņēmumu
Kognitīvs elements	Radošums, problēmu risināšana, pieņemumu atkārtošana
Pragmatisks elements	Lietošana un pēcpārdošanas serviss
Dzīves stila elements	Vērtību un pārlicību pārņemšana, pieņemot dzīves stilu un uzvedību
Attiecību elements	Attiecības ar citiem cilvēkiem un ideālo Es, kooperācija, kopīgs patēriņš, sociālā identitāte

Analizējot 3. tabulā apkopoto informāciju, jāsecina, ka pētnieku (Gentile, et al., 2007) norādītie elementi lielā mērā saskan ar Šmita (Schmitt, 1999; 2010) piedāvāto pieredzi veidojošo elementu koncepciju, bet ir pievienots viens jauns elements – pragmatisks.

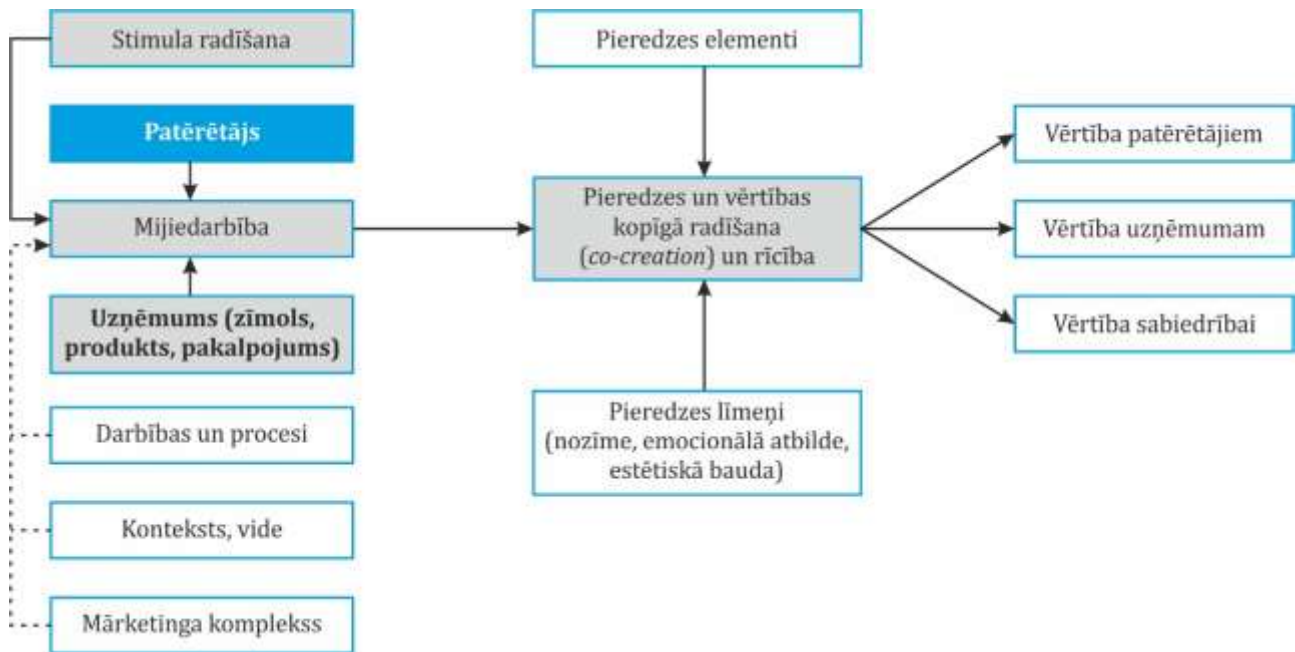

4. attēls. DŽ. Džentiles daudzdimensiju patērētāju pieredzes modelis
(Gentile, et al., 2007)

Šo autoru piedāvātais modelis (skat. 4. attēlu) netika testēts vai empīriski pierādīts. Par vērtīgu pienesumu pieredzes mārketinga teorijā jāatzīmē arī tas, ka šie autori pētīja, kā pareiza vides sakārtošana var palīdzēt radīt vēlamo patērētāju pieredzi un pieredzes vērtību.

Patērētāja pieredze veidojas no mijiedarbības starp patērētāju un produktu, uzņēmumu vai tā daļu, izraisot reakciju. Pieredzes novērtējums ir atkarīgs no pasūtītāja gaidu un uzņēmuma radīto stimulu salīdzinājuma, kas rodas no mijiedarbības un uzņēmuma piedāvājuma dažādos saskarsmes brīžos un punktos.

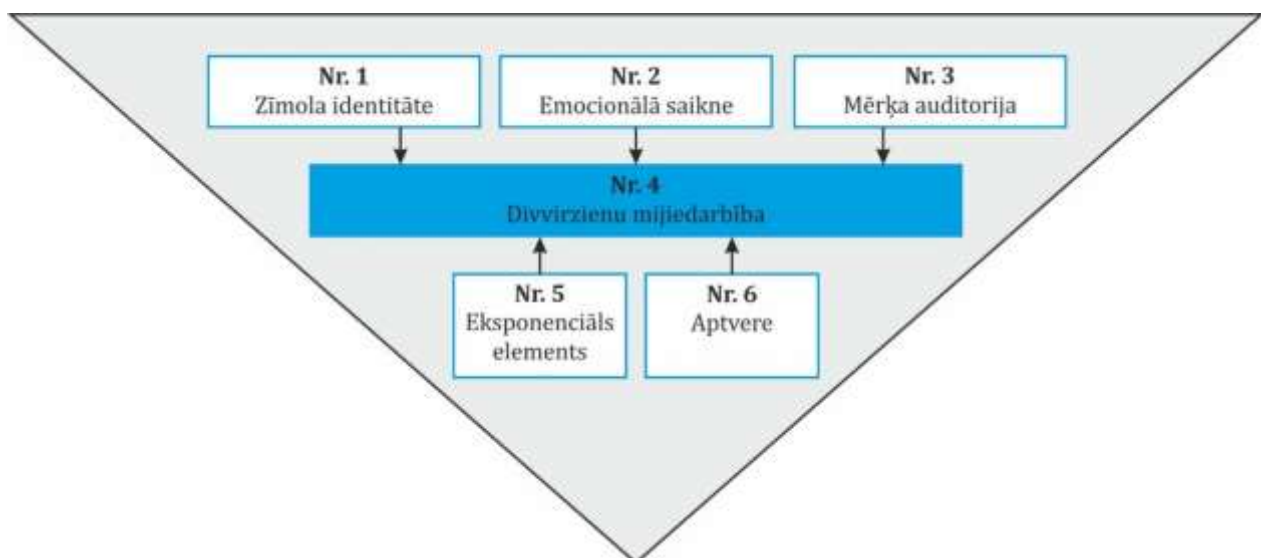
Pētnieki Sāme un Larimo (Same & Larimo, 2012) centās pierādīt atšķirību starp *experience* un *experiential* mārketingu, norādot, ka vienam ir stratēģiska orientācija, bet otram – taktiska. 5. attēlā ir parādīts pieredzes mārketinga modelis, ko piedāvāja šie autori. Pētnieki parāda pieredzes mārketinga modeli kā mijiedarbību starp patērētāju un uzņēmumu (zīmolu, produktu, pakalpojumu), kas izpaužas visās darbībās un aktivitātēs saistībā ar patēriņu, piemēram, fiziskās aktivitātes, uztveres un kognitīvie procesi (skat. 5. attēlu). Tie ir atkarīgi gan no konteksta un vides, kurā notiek patēriņš, gan no mārketinga kompleksa elementiem, gan paša patērētāja īpašībām (Same & Larimo, 2012).

5. attēls. S. Sāmes un J. Larimo pieredzes mārketinga modelis (Same & Larimo, 2012: 484)

Autori (Same & Larimo, 2012) atzīmē, ka šī modeļa stūrakmeņi ir stimula radīšana, mijiedarbība starp patērētāju un uzņēmumu, kopīgā pieredzes un vērtības radīšana, kā arī vērtība. Turklāt viņa atsaucās uz citiem pētniekiem (Tynan & McKenchie, 2009), kas nosaka, ka vērtība var būt radīta emocionālā, kognitīvā, rīcības, attiecību un sajūtu jomā. Modelī tiek izcelta uzņēmuma (zīmola) un patērētāja mijiedarbība pieredzes un vērtības kopīgā radīšanā, kas nepārprotami paredz komunikāciju starp abām pusēm. Kā var redzēt 5. attēlā, savā modeli autori (Same & Larimo, 2012) neaplūko komunikāciju atsevišķi, tomēr viņi atbalsta savu modeli ar mārketinga definīciju, kas liek uzsvāru uz komunikācijas lomu: mārketinga ir aktivitāšu, institūtu un procesu kopa, ko izmanto patērētājiem (u.c. mērķauditorijām) vērtīgu piedāvājumu radīšanai, komunikācijai, piegādei un apmaiņai. Tātad šajā modelī ir paredzēts, ka komunikācijai ir zināma loma pieredzes mārketingā, tomēr tā netiek sīki izskaidrota un atainota modelī.

Š. Smilanska piedāvājusi pieredzes mārketinga praktisko komunikācijas modeli, ko viņa nosaukusi par BETTER modeli (skat. 6. attēlu) (Smilansky, 2017).

6. attēls. Š. Smilansky BETTER pieredzes mārketinga komunikācijas modelis (Smilansky, 2017)

Pieredzes mārketinga iesaista mērķa tirgu caur papildus vērtību veidojošo komunikāciju. Pieredzes mārketinga kampaņas reālā laikā ietver divvirzienu komunikāciju starp zīmolu un mērķauditoriju, veidojot “dzīvu” mijiedarbības pieredzi ar zīmolu. Citu mārketinga komunikācijas pieeju izmantošana pastiprina pieredzes mārketinga galvenās idejas ietekmi vai efektu (Smilansky, 2017).

Š. Smilanskas piedāvātais modelis fokusējas uz aizraujošas pieredzes radīšanu patērētājiem, kas balstās uz zīmola identitātes, emocionālās saiknes radīšanu starp patērētāju un zīmolu, ņemot vērā mērķauditorijas īpašības (Smilansky, 2017) (skat. 4. tabulu).

4. tabula

Š. Smilanskas BETTER modeļa elementi (autores veidota, izmantojot Smilansky, 2017)

Elements	Apraksts
Zīmola identitāte	Trīs zīmola vērtības, kas veido zīmola identitāti (cilvēkam līdzīgas īpašības)
Emocionālā saikne	Iesaista vairākus maņu orgānus un/vai ir autentiska, pozitīvi sasaistīta un personīgi nozīmīga
Mērķauditorija	Kas viņiem patīk, kas ir viņu dzīves stils, viņu gaidas, viņu brīvais laiks
Divvirzienu mijiedarbība	Dzīva zīmola pieredze (“aci-pret-aci”, attālināti), kas apvieno visus trīs augstāk norādītos elementus
Eksponenciāls elements	Aktivizējošs mehānisms, kas rosina dalībniekus nodot viņu pieredzi
Aptvere	Divvirzienu mijiedarbība, mutvārdu ieteikumi un izvērsti kanāli

Pēc šīs autores domām, pieredzes mārketingā patērētājiem vērtīga pieredze ir uz maņu orgāniem fokusēta un interaktīva, idejas ir patērētājiem saistošas, un to izplatību lielā mērā nodrošina mutvārdu ieteikumi un plaša auditorijas aptvere. Š. Smilanska uzsver arī komunikācijas lomu, jo norāda, ka modeļa savienojošs elements ir divvirzienu mijiedarbība, un tās neatņemamais elements ir komunikācija (Smilansky, 2017).

Divvirzienu komunikācijas būtiska īpašība ir atgriezeniskā saite, ieinteresēto pušu viedokļu ņemšana vērā un savstarpējā saprašanās. Faktiski, tieši komunikācija nodrošina divvirzienu mijiedarbību un visu modeļa elementu savienojumu vienā sistēmā. Dots modelis parāda arī to, ka mijiedarbība un komunikācija ir svarīgi ne tikai pašā patēriņa brīdī, bet arī tad, kad pakalpojums/prece jau patērēti.

Secinājumi

Apkopojot pētījumu par pieredzes mārketinga modeļiem, var izdarīt turpmāk aprakstītos secinājumus. B. Šmita (Schmitt, 1999), S. Sāmes un J. Larimo (Same & Larimo, 2012), Dž. Džentile u.c. (Gentile, Spiller & Noci, 2007) modeļos sakrīt sajūtu, emociju, kognitīvais, dzīves stila un attiecību elements, bet pēdējā vēl piedāvāts pragmatiskais elements. B. Šmits (Schmitt, 1999) pieredzes mārketinga ietvaros šos elementus, nosaucot par patērētāju pārdzīvojumiem, to īstenošanai piedāvā komunikāciju, vizuālo un verbālo identitāti, produktu, kopīgo zīmolvedību un vidi, elektroniskos medijus un cilvēkus. Savukārt Dž. Džentile u.c. (Gentile, Spiller & Noci, 2007) izceļ vērtības piedāvāšanu, uztveri, realizāciju, gaidas. B. Šmits, L. Rodžers, K. Vrostoss (Schmitt, Rogers & Vrostos, 2004) kā modeļa elementus nosauc izpratni, iespaidus, dialogu, attiecības, norādot, ka, palielinoties interaktivitātei, veidojas attiecības starp uzņēmumu un patērētājiem.

Divvirzienu mijiedarbību paredz arī Š. Smilanskas (Smilansky, 2017) modelis, kurš ietver arī zīmola identitāti, emocionālo saikni, mērķauditoriju, divvirzienu eksponenciālo elementu un aptveri. S. Sāmes un J. Larimo (Same, & Larimo, 2012) modelī arī viens no elementiem ir mijiedarbība starp patērētāju un uzņēmumu. Citi modeļa elementi ir stimula radīšana, kopīgās pieredzes un vērtības

radīšana, kā arī vērtība. Autori atsaucas uz citiem pētniekiem (Tynan & McKenchie, 2009), kas nosaka, ka vērtība var būt radīta emocionālā, kognitīvā, rīcības, attiecību un sajūtu jomā, kas sakrīt ar iepriekš aprakstīto modeļu autoru viedokli. R. Lagievska un B. Zekanas (Lagiewski & Zekan, 2006) modeļi attēlota mārketinga pētījuma gaita, unikālā tirdzniecības piedāvājuma izveidošana un pozicionēšana, pieredzes mārketinga kampaņas īstenošana un tās rezultātu analīze. Modelis izveidots konkrētai nozarei, proti, tūrismam. Šajā modeļi pieredzes veidošanas elementi nav izcelti. B. F. Hola (Hall, 2002) modelis atšķiras no iepriekš analizētiem, bet tas parāda holistisko pieeju pieredzes radīšanai, proti, pirms-pieredzes posms, pieredzes bagātināšana, pēc-pieredzes posms, kas saskan ar B. Šmita (Schmitt, 1999), B. Šmita, L. Rodžera, K. Vrostosa (Schmitt, Rogers & Vrostos, 2004), Š. Smilanskas (Smilansky, 2017) idejām.

Vislielākā uzmanība tieši komunikācijai ar patērētājiem ir veltīta SIDA modeļi, jo tajā ir izcelts dialogs kā komunikācijas veids un piedāvāti dažādi tā veidi pieredzes veidošanai ar patērētājiem pieredzes mārketinga ietvaros. Komunikācija ir viens no patērētāju pārdzīvojumu elementiem, kas izmantots sajūtu, jūtu, pārdomu, darbību un atbilstības radīšanai B. Šmita (Schmitt, 1999) modeļi, kurā viņš piedāvā izmantot reklāmas materiālus, kompānijas iekšējo un ārējo dokumentāciju (žurnāli, brošūras, katalogi, gada pārskati u.c.), kā arī dažādas sabiedrisko attiecību kampaņas. B. F. Hola (Hall, 2002) modelis tika izveidots, lai paskaidrotu reklāmas komunikācijas ietekmi. Š. Smilanskas (Smilansky, 2017) modeļi komunikācija izcelta kā daļa no divvirzienu mijiedarbības, tā ir visa BETTER modeļa vienojošs elements. S. Sāme un J. Larimo (Same & Larimo, 2012) un Dž. Džentile u.c. (Gentile, Spiller & Noci, 2007) nepiešķir komunikācijai pietiekamu uzmanību, bet tā tiek paredzēta, īstenojot mijiedarbību starp uzņēmumu un patērētājiem. R. Lagievskis un B. Zekana (Lagiewski, & Zekan, 2006) arī nepiešķir komunikācijai pietiekamu uzmanību, tā tiek paredzēta, īstenojot mārketinga kampaņu, bet kā atsevišķs modeļa elements tā netiek akcentēta.

Veicot teoriju izpēti, jāatzīmē, ka pastāv vairāki pieredzes mārketinga modeļi, kuros vairāk vai mazāk akcentēta komunikācijas loma. Tomēr arī šo modeļu klāsts ir šaurs, un var secināt, ka komunikācijas loma pieredzes mārketingā nav pietiekami labi izpētīta.

References

- Addis, M., & Holbrook, M. B. (2001). On the conceptual link between mass customisation and experiential consumption: an explosion of subjectivity. *Journal of Consumer Behaviour: An International Research Review*, 1(1), 50–66
- Al-Fedaghi, S. (2008, September). Modeling communication: One more piece falling into place. In *Proceedings of the 26th annual ACM international conference on Design of communication*, 103–110
- Blakeman, R. (2018). *Integrated marketing communication: creative strategy from idea to implementation*. Rowman & Littlefield
- Brakus, J. J., Schmitt, B. H., & Zarantonello, L. (2009). Brand experience: what is it? How is it measured? Does it affect loyalty? *Journal of marketing*, 73(3), 52–68
- D'Ambrosio, U. (2009). Mathematical modeling: Cognitive, pedagogical, historical and political dimensions. *Journal of mathematical modelling and application*, 1(1), 89–98
- Deuze, M. (2007). Creative industries, convergence culture, and media work. *Media work*, 45–83
- Baron, S., Harris, K., & Hilton, T. (2009). *Services Marketing Text and Cases*, 167–186
- Ferraresi, M. (2006). *L'esperienza del consumo*. Ferraresi M., Schmitt BH Marketing esperienziale, Milano, FrancoAngeli, 9–33
- Fill, C., Jamieson, B. (2006). *Marketing Communications*. Edinburgh: Edinburgh Business School, Heriot-Watt University, 18 modules
- Gentile, C., Spiller, N., & Noci, G. (2007). How to sustain the customer experience:: An overview of experience components that co-create value with the customer. *European management journal*, 25(5), 395–410
- Hall, B. F. (2002). A new model for measuring advertising effectiveness. *Journal of Advertising Research*, 42(2), 23–31
- Holbrook, M. B. (Ed.) (1999). *Consumer value: a framework for analysis and research*. Psychology Press
- Killian, G., & McManus, K. (2015). A marketing communications approach for the digital era: Managerial guidelines for social media integration. *Business Horizons*, 58(5), 539–549

- Lagiewski, R., & Zekan, B. (2006). *Experiential marketing of tourism destinations*
- Lanier Jr, C. D., & Hampton, R. D. (2009). Experiential marketing: understanding the logic of memorable customer experiences. *Memorable customer experiences: A research anthology*, 9–24
- Maghnati, F., Ling, K. C., & Nasermoadeli, A. (2012). Exploring the relationship between experiential marketing and experiential value in the smartphone industry. *International Business Research*, 5(11), 169
- Mayer-Schönberger, V., & Hurley, D. (2000). *Globalization of communication. Governance in a globalizing world*, 135–154
- Meier, D. (2010). *Reading List Challenge: 19 Experiential Marketing Books*. Accessed August, 18, 2011
- Narula, U. (2006). *Communication models*. Atlantic Publishers & Dist
- Popescu, D. M., Pârgaru, I., POPESCU, C., & Mihai, D. (2015). A multidisciplinary approach of communication. *Theoretical & Applied Economics*, 22(2)
- Ritchie, J. B., & Crouch, G. I. (2003). *The competitive destination: A sustainable tourism perspective*. Cabi
- Robertson, H. (2007). At last a definition of experiential marketing. *Marketing week*, 21
- Robson, A., & Robinson, L. (2013). Building on models of information behaviour: linking information seeking and communication. *Journal of documentation*
- Rohatgi, D. (2011). Consumer Engagement-The Experiential Way. *PRIMA: Practices & Research in Marketing*, 1(2)
- Same, S. (2012). Understanding experience marketing: Conceptual insights and differences from experiential marketing. *In International Marketing Trends Conference, Venice*, 1–24
- Schmitt, B. H. (1999). *Experiential Marketing. How to get customers to sense, feel, think, act and relate to your company and brands*. New York: Free Press
- Schmitt, B. (2011). *Experience marketing: Concepts, frameworks and consumer insights*. Now Publishers Inc.
- Schmitt, B. H., Rogers, D. L., Vrotsos, K. (2004). *There's no business that's not show business. Marketing in an experience culture*. Upper Saddle River: Pearson Education
- Schultz, D. E., & Schultz, H. F. (1998). Transitioning marketing communication into the twenty-first century. *Journal of marketing communications*, 4(1), 9–26
- Smilansky, S. (2017). *Experiential marketing: A practical guide to interactive brand experiences*. Kogan Page Publishers.
- Schichl, H. (2004). *Models and History of Modeling. Modeling Languages in Mathematical Optimization*, 25–36
- Tynan, C., & McKechnie, S. (2009). Experience marketing: a review and reassessment. *Journal of marketing management*, 25(5–6), 501–517
- Verhoef, P. C., Lemon, K. N., Parasuraman, A., Roggeveen, A., Tsiros, M., & Schlesinger, L. A. (2009). Customer experience creation: Determinants, dynamics and management strategies. *Journal of retailing*, 85(1), 31–41
- Wang, C. Y., & Lin, C. H. (2010). A study of the effect of TV Drama on Relationships among Tourists' Experiential Marketing, Experiential Value and Satisfaction. *International Journal of organizational innovation*, 2(3), 107–123
- You-Ming, C. (2010). Study on the Impacts of Experiential Marketing and Customers' Satisfaction Based on Relationship Quality. *International Journal of Organizational Innovation*, 3(1), 189–209
- Zarantonello, L., & Schmitt, B. H. (2010). Using the brand experience scale to profile consumers and predict consumer behaviour. *Journal of Brand Management*, 17(7), 532–540
- Zarantonello, L., & Schmitt, B. H. (2013). The impact of event marketing on brand equity: The mediating roles of brand experience and brand attitude. *International journal of advertising*, 32(2), 255–280
- Клягин, С. В. (2006). Автокоммуникации порождения (о парадигматике коммуникативных практик создания социальных реальностей). *Коммуникация и конструирование социальных реальностей*/Отв. ред. ОГ Филатова (45)
- Мальковская, И. А. (2008). *Знак коммуникации. Дискурсивные матрицы*
- Тухватулина, Л. Р. (2006). Принципы классификации моделей коммуникации. *Вестник Томского государственного педагогического университета*, 7

THE CENTRE OF MAIN INTEREST IN CROSS-BORDER INSOLVENCY PROCEEDINGS

GALVENAIS INTEREŠU CENTRS PĀRROBEŽU MAKSĀTNESPĒJAS PROCESĀ

Daiga Sproģe

Biznesa augstskola Turība, Latvija

e-pasts: sproge@latlaw.lv

Abstract

With the development of the international market, cross-border insolvency proceedings of natural persons take an important role, as the number of insolvency proceedings of natural persons, who are nationals of other EU countries, continues to increase.

As the concept of the centre of main interests is interpreted differently, different case law emerges when deciding on the jurisdiction of an insolvency application.

The aim of the article is to identify the problems of determining the centre of main interest of a natural person, evaluating it also from the point of view of data processing. The author concludes that the declaration of residence and the registration of a taxpayer in another Member State do not definitely prove the applicant's centre of main interests. Therefore, in case of doubt, special attention should be paid to the process of proving the rebuttal of the presumption of the centre of main interests.

Within the study, the following research methods are applied: the analytical method, comparative method, sociological method and descriptive method. The predicted value of the research is theoretical and also practical. The research should be useful for insolvency proceedings administrators, judges, specialists, who are involved in cross-border insolvency proceedings, and also for students to improve their theoretical skills on cross-border insolvency.

Keywords: law, cross-border insolvency; centre of main interests, European Insolvency Register

Ievads

Pilnveidojot pārrobežu maksātnespējas procesa pieejamību Eiropas Savienības dalībvalstu komersantiem un fiziskajām personām, pēdējo gadu laikā Eiropas Savienības ietvaros ir īstenoti vairāki pasākumi, tai skaitā, balstoties uz Eiropas Komisijas iniciatīvu, 2015. gadā tika izstrādāta jauna regula par maksātnespējas procedūrām. Protams, līdz Eiropas Komisijas iniciatīvām bija vairāki mēģinājumi nodrošināt šo jautājumu centralizēto regulējumu, piemēram, 1995. gada 23. novembrī tika izstrādāta Maksātnespējas procedūru konvencija, bet, neskatoties uz aktīvajām diskusijām, dalībvalstis tomēr nespējot līdz galam vienojoties par savu interešu regulējumu, tā arī neratificēja minēto konvenciju (Omar, 2008, 102).

Eiropas Komisija bija nolēmusi novērst iepriekšējā regulējuma atklātās nepilnības, pārskatot maksātnespējas procedūru definīciju, precizējot noteikumus par procesu piekritību, kā arī nodrošinot dalībvalstu maksātnespējas reģistru savienojamību un uzlabojot procesā iesaistīto pušu sadarbību (Eiropas Komisijas priekšlikums Eiropas Parlamenta un Padomes Regulai, ar ko groza Regulu Nr. 1346/2000). Kopš 2017. gada 26. jūnija gan Latvijā, gan citās Eiropas Savienības dalībvalstīs tiek piemērota Eiropas Parlamenta un Padomes (ES) 2015. gada 20. maija Regula Nr. 2015/848 par

maksātnespējas procedūrām, turpmāk tekstā – Regula Nr. 2015/848. Regulas Nr. 2015/848 izstrādes mērķis ir bijis pilnveidot pārrobežu maksātnespējas procedūru norisi, attiecīgi novēršot līdz šim konstatētās nepilnības pārrobežu maksātnespējas normatīvajā regulējumā.

Neskatoties uz to, ka ar Regulas Nr. 2015/848 pieņemšanu bija paredzēts novērst sen pastāvošo problēmjaudājumu saistībā ar parādnieka galvenā interešu centra noteikšanu, jāatzīst, ka praksē izpratne par Regulas Nr. 2015/848 piemērošanu nav vienota. Par to var pārliecināties, analizējot aktuālāko Latvijas tiesu praksi par maksātnespējas procesa pasludināšanu. Autore vērš uzmanību, ka savā darbā pievērsīsies tikai fizisko personu maksātnespējas procesiem un to ietvaros galvenā interešu centra noteikšanas problemātikai.

Pārrobežu maksātnespējas process

Lai izprastu pārrobežu maksātnespējas procesa īpatnības, sākumā būtu jānoskaidro, kas tiek saprasts ar maksātnespējas procesu kā tādu. Latvijā ar maksātnespējas procesu būtu jāsaprot tiesiska rakstura pasākumu kopums, lai atjaunotu maksātnespējas subjekta maksātspēju un aizsargātu kreditoru kopuma intereses. Latvijā spēkā esošā *Maksātnespējas likuma* 1. pantā ir noteikts, ka *Maksātnespējas likuma* mērķis ir veicināt finansiālās grūtībās nonākušā parādnieka saistību izpildi un, ja iespējams, maksātspējas atjaunošanu, piemērojot likumā noteiktos principus un tiesiskos risinājumus (*Maksātnespējas likums*, 2010, 1).

Tāpat tiek uzskatīts, ka šis process tiek dalīts uz labprātīgu un piespiedu maksātnespējas procesu, kur ar labprātīgu procesu tiek uzskatīta situācija, kad parādnieks pats iesniedz maksātnespējas procesa pieteikumu, savukārt ar piespiedu procesu tiek uzskatīta situācija, kad juridiskās personas maksātnespējas pieteikumu iesniedz parādnieka kreditors (Garner, 2001, 60).

Savukārt pārrobežu maksātnespēja apzīmē situāciju, kad maksātnespējīgam parādniekam ir aktīvu vairāk nekā vienā jurisdikcijā, vai ja parādnieks nav no tās jurisdikcijas, kur ir iesniegts maksātnespējas process (Halliday & Carruthers, 2007, 1135–1136). Savukārt profesors Īans Flečers ir norādījis, ka pārrobežu maksātnespēja ir situācija, kurā maksātnespēja notiek apstākļos, kas kaut kādā veidā pārsniedz vienas tiesību sistēmas robežas, līdz ar to nacionālo maksātnespējas tiesību aktu noteikumus nevar nekavējoties un vienīgi piemērot, neņemot vērā lietas ārvalstu elementu izvirzītos jautājumus (Bogdan & Fletcher 2000, 527).

Regula Nr. 2015/848 paredz ļaut sākt galveno maksātnespējas procedūru dalībvalstī, kurā ir parādnieka galveno interešu centrs. Šādai procedūrai ir vispārēja darbības joma, un tās mērķis ir aptvert visus parādnieka aktīvus. Lai aizsargātu dažādas intereses, Regula Nr. 2015/848 ļauj sākt sekundāro maksātnespējas procedūru līdztekus galvenajai maksātnespējas procedūrai. Sekundāro maksātnespējas procedūru var sākt tajā dalībvalstī, kurā atrodas parādnieka uzņēmējdarbības vieta. Sekundārās maksātnespējas procedūras darbība attiecas tikai uz šajā dalībvalstī esošajiem aktīviem (Regula Nr. 2015/848, 23).

Būtiski, ka Regulas Nr. 2015/848 preambulas noteikumi paredz virkni prasību tiesai ar mērķi tai pārliecināties, ka parādnieka galvenais interešu centrs tiešām ir šajā jurisdikcijā. Piemēram, ir paredzēts, ka pirms maksātnespējas procedūras sākšanas kompetentajai tiesai pēc savas iniciatīvas būtu jāpārbauda, vai parādnieka galveno interešu centrs faktiski atrodas tās piekritībā. Pārlicinoties, vai trešās personas var noskaidrot parādnieka galveno interešu centru, īpaša uzmanība būtu jāvelta kreditoriem un viņu priekšstatam par to, kur parādnieks pārvalda savas intereses. Tas var nozīmēt, ka galvenā interešu centra pārvietošanas gadījumā kreditori būtu laikus jāinformē par jauno atrašanās vietu, no kuras parādnieks veic savu darbību, piemēram, pievēršot uzmanību tam,

ka parādnieks komerciālajā sarakstē norāda jaunu adresi vai publisko jauno atrašanās vietu citos atbilstošos veidos (Regulas Nr. 2015/848, 28). Tādējādi minētie priekšraksti paredz tiesām veikt visus iespējamās aizsardzības pasākumus, lai nepieļautu situācijas, ka parādniekam tiktu pasludināts fiziskās personas maksātnespējas process krāpnieciskos vai ļaunprātīgos nolūkos.

Tāpat Regulā Nr. 2015/848 ir iekļauts jauns apsvērums, kas precizē apstākļus, kad var atspēkot pieņēmumu, ka parādnieka galvenais interešu centrs atrodas juridiskajā adresē/dzīvesvietā; minētā apsvērums formulējums ir pārņemts no Eiropas Savienības Tiesas lēmuma "Interdil" lietā, Spriedums lietā C-396/09, 20.10.2011. (Eiropas Komisijas priekšlikums Eiropas Parlamenta un Padomes Regulai, ar ko groza Regulu Nr. 1346/2000, 2012).

Regulas Nr. 2015/848 3. panta 1. punktā ir noteikts, ka sākt maksātnespējas procedūru ir tās dalībvalsts tiesas piekritībā, kuras teritorijā atrodas parādnieka galveno interešu centrs. Galveno interešu centrs ir vieta, kur parādnieks regulāri pārvalda savas intereses un ko trešās personas var noskaidrot. Tāpat ir noteikts, ka fiziskās personas gadījumā par galveno interešu centru uzskata minētās fiziskās personas pastāvīgo dzīvesvietu, ja nav pierādījumu par pretējo. Šo prezumpciju piemēro tikai tad, ja pastāvīgā dzīvesvieta nav pārcelta uz citu dalībvalsti sešu mēnešu laikā pirms pieteikuma sākt maksātnespējas procedūru (Regula Nr. 2015/848, 3).

Attiecībā uz šī noteikuma formulējumu būtu jāsniedz divas sākotnējas piezīmes. Pirmkārt, tiesas jēdziens tiek definēts plašā nozīmē, tas ietver jebkuru tiesu iestādi vai citu kompetentu iestādi, kas ir pilnvarota sākt maksātnespējas procesu saskaņā ar attiecīgās dalībvalsts tiesību aktiem. Šajā koncepcijā, piemēram, var ietilpt pat tādas iestādes kā valsts notāri. Otrkārt, 3.1. pants ir noteikums par starptautisko jurisdikciju ("[...] dalībvalsts tiesas [...]"), nevis par teritoriālo jurisdikciju. Šo pēdējo aspektu nosaka katras valsts likumi.

Starptautiskās piekritības pārbaudes aspekti un problemātika

Šajā daļā tiek atspoguļota pēdējā laika problemātika attiecībā uz fizisko personu galvenā interešu centra noteikšanu, kur ir novērota negatīva tendence tiesām nepamatoti piemērot prezumpciju par parādnieka pastāvīgo dzīvesvietu. Proti, pēdējā gada laikā ir konstatēti vairāki pirmo instanču tiesu lēmumi par atteikumu pieņemt fiziskās personas pieteikumu, jo tiesa negūst pārliecību par to, ka minētā parādnieka vieta, kur viņš regulāri pārvalda savas intereses un ko trešās personas var noskaidrot, ir Latvija. Tam seko parādnieka iesniegtās blakus sūdzības, ko apgabaltiesas uzskata par pamatotu apmierināt.

Tomēr Regulas Nr. 2015/848 5. panta 1. punkts un *Civilprocesa likuma* 363.27 panta 4.3 daļa paredz kreditoriem tiesības apstrīdēt tiesā lēmumu sākt galveno maksātnespējas procedūru, iesniedzot tiesā pierādījumus tam, ka parādnieka galveno interešu centrs atrodas citā dalībvalstī (Regula Nr. 2015/848: 5; *Civilprocesa likums*, 1998: 363). Minētais regulējums izskatās kā ļoti efektīvs instruments cīņā ar negodprātīgiem parādniekiem, kuri formāli norāda kā savu galveno interešu centru Latviju, bet tai pat laikā tiek secināts, ka Regulas Nr. 2015/848 prasības attiecībā uz elektroniskā reģistra izveidošanu pašreiz netiek efektīvi piemērotas visās Eiropas Savienības dalībvalstīs.

Galvenā interešu centra noteikšana

Lai uzlabotu attiecīgo kreditoru un tiesu informēšanu un novērstu paralēlu maksātnespējas procedūru sākšanu, dalībvalstīm pārrobežu maksātnespējas gadījumos vajadzētu būt pienākamam publicēt attiecīgo informāciju publiski pieejamā elektroniskajā reģistrā. Lai kreditoriem un tiesām, kuru domicils vai atrašanās vieta ir citās dalībvalstīs, atvieglotu piekļuvi minētajai informācijai,

Regula Nr. 2015/848 paredz šādu maksātnespējas reģistru savstarpēju savienojamību, izmantojot Eiropas e-tiesiskuma portālu (Regula Nr. 2015/848, 76). Turklāt minētajām darbībām bija jābūt paveiktām līdz 2019. gada vidum.

Regulas Nr. 2015/848 3. pantā ir sniegta konkrēta parādnieka galveno interešu centra definīcija, kas sniedz lielāku skaidrību gan juridisko personu, gan fizisko personu maksātnespējas procesos. Tomēr Regulas Nr. 2015/848 4. pantā ir noteikts, ka tiesa, kurā iesniegts pieteikums sākt maksātnespējas procedūru, pēc savas iniciatīvas pārbauda, vai tas ir tās piekritībā saskaņā ar 3. pantu. Nolēmumā, ar ko sāk maksātnespējas procedūru, norāda pamatojumu, uz kuru balstās piekritība minētajai tiesai, un jo īpaši to, vai piekritība balstās uz 3. panta 1. vai 2. punktu (Regula Nr. 2015/848, 4).

Autores rīcībā esošā aktuālā tiesu prakse apliecina, ka ir vairāki gadījumi, kad rajona tiesas tiesneši pārspīlēti un nepareizi vērtē parādnieka iesniegto maksātnespējas procesa pieteikumu kontekstā ar parādnieka galveno interešu centra noteikšanu un attiecīgi tiesas piekritību, tādējādi nepareizi piemērojot Regulas Nr. 2015/848 prasības. Minētais liecina par pastāvošo problemātiku parādnieka interešu centra noteikšanas procedūrā un Regulas Nr. 2015/848 3. pantā ietvertās "pierādīšanas prezumpcijas" izpratni.

Kā tika minēts iepriekš, tad attiecībā uz jebkuru citu fizisku personu Regulas Nr. 2015/848 3. pantā noteikts, ka tādā gadījumā par galveno interešu centru uzskata minētās fiziskās personas pastāvīgo dzīvesvietu, ja nav pierādījumu par pretējo. Šo prezumpciju piemēro tikai tad, ja pastāvīgā dzīvesvieta nav pārcelta uz citu dalībvalsti sešu mēnešu laikā pirms pieteikuma sākt maksātnespējas procedūru. No minētā izriet, ka tiesai, izlemjot jautājumu par maksātnespējas procesa pieteikuma piekritību, ir jānoskaidro, vai ir piemērojama Regulas Nr. 2015/848 (Regula Nr. 2015/848) 3. pantā noteiktā prezumpcija par fiziskās personas galveno interešu centru, vai tiesas rīcībā ir pierādījumi, kas atspēko Regulā noteikto prezumpciju, un jāizvērtē parādnieka interešu pārvaldīšanas vieta kopsakarā ar trešās personas iespējām to noskaidrot.

Tiesnesim pēc maksātnespējas pieteikuma saņemšanas un pirms civillietas ierosināšanas ir jāpievēršas jurisdikcijas pārbaudei. Tikai tad, ja tiesnesis nonāk pie slēdziena, ka lieta ir piekritīga Latvijas jurisdikcijai, rodas pamats ierosināt civillietu un izskatīt pieteikumu pēc būtības. Minēto apstiprina Regulas Nr. 2015/848 preambulas 27. apsvērumā norādītais, ka pirms maksātnespējas procedūras sākšanas kompetentajai tiesai pēc savas iniciatīvas būtu jāpārbauda, vai parādnieka galveno interešu centrs vai parādnieka uzņēmējdarbības vieta faktiski atrodas tās piekritībā (Regula Nr. 2015/848, 27).

Pārbaudot, vai vispārīgi ir piemērojama Regulā 2015/848 minētā prezumpcija, jāpārlicinās, vai pieteikums nav iesniegts periodā, kas Regulas 2015/848 3. panta 3. un 4. punktā norādīts kā izņēmuma periods (juridiskās personas galvenā darījumdarbības vieta pārcelta uz citu dalībvalsti trīs mēnešu laikā pirms pieteikuma sākt maksātnespējas procedūru/fiziskās personas kā patērētāja pastāvīgā dzīvesvieta pārcelta uz citu dalībvalsti sešu mēnešu laikā pirms pieteikuma sākt maksātnespējas procedūru), kurā nedarbojas minētā prezumpcija. Proti, ja pieteikums iesniegts šajā periodā, parādniekam pašam ir pienākums pierādīt tiesai, ka viņš patiesi ir pārcēlis savu galveno interešu centru uz attiecīgo dalībvalsti (Rīgas apgabaltiesa, 18.06.2020. lēmums lietā Nr. CA-1845-20/7, 5.2.).

Rīgas apgabaltiesa minētajā lietā norādīja, ka lēmumā ir plaši analizēti pieteicēja iesniegtie pierādījumi kopsakarā ar pieteikumā norādīto pamatojumu pieteikuma piekritībai Latvijas tiesai. Tomēr pirmās instances tiesas tiesnese nepamatoti ir nonākusi pie atzinuma, ka nav pietiekama pamata Regulas 2015/848 izpratnē Latvijas Republiku atzīt par pieteicēja galveno interešu centru, tāpēc ka visi pieteicēja kreditori atrodas Vācijā un pieteicējs saņēmis maksājumus no Vācijas.

Nenoliedzami dzīvesvietas deklarēšana un nodokļu maksātāja reģistrācija, kas ir formālas darbības, pašas par sevi vēl nepierāda pieteicēja galveno darījumdarbības vietu un pastāvīgo dzīvesvietu Latvijā, taču pieteicēja pieteikumā norādīto apstākļu kopums un pievienotie pierādījumi, kas pieteicēja ieskatā pierāda galveno interešu centru Latvijā, pārsūdzētā lēmumā pietiekami nav izvērtēti (Rīgas apgabaltiesa, 18.06.2020. lēmums lietā Nr. CA-1845-20/7, 5.2.).

Kā vienu no argumentiem pieteikuma par fiziskās personas maksātnespējas procesa pasludināšanu apmierināšanai iesniedzējs norādījis, ka viņš savu dzīvesvietu deklarējis Latvijas Republikā un pastāvīgi dzīvo Latvijā. Par to lietā liecināja gan Pilsonības un migrācijas lietu pārvaldes izziņa par deklarēto dzīvesvietu, gan Eiropas Savienības pilsoņa personas apliecība – pastāvīgās uzturēšanās apliecība, gan noslēgtais īres līgums, gan reģistrēšanās pie ģimenes ārsta, kur minētās darbības tika veiktas vairāk nekā sešus mēnešus pirms maksātnespējas pieteikuma iesniegšanas tiesā, tādējādi Rīgas apgabaltiesa atzina, ka nav pamata apšaubīt pieteicēja dzīvesvietas esamību Latvijā; ziņas, kas dotu pamatu apšaubīt pieteicēja pastāvīgo dzīvesvietu Latvijā, lietā nav konstatējami.

Šajā lietā tika atzīts, ka pirmās instances tiesneses secinājums, ka pieteicēja galveno interešu centrs atrodas Vācijā, jo ievērojamās parādsaistības Vācijā ir daudz nozīmīgākas intereses kā Latvijā deklarētā dzīvesvieta un nebūtiskie ienākumi no saimnieciskās darbības, ko iespējams veikt no jebkuras pasaules vietas, nav pietiekami pamatots. Tāpat pirmās instances tiesas lēmumā netika pietiekami izvērtēta noteikto netiešo pierādījumu pieļaujamība un pietiekamība galveno interešu centra prezumpcijas atspēkošanas pierādīšanā. Šādos apstākļos Civillietu tiesas kolēģija atzina, ka pirmās instances tiesa ir izdarījusi pārsteidzīgus secinājumus par pierādījumiem, kas liedz piemērot Regulā noteikto prezumpciju.

Attiecībā uz pirmās instances tiesas lēmumā paustajām bažām, ka pieteicēja kreditoriem var būt nezināms apstāklis, ka pieteicējs ir pārvietojis uzņēmējdarbību un dzīvesvietu no Vācijas uz Latvijas Republiku, Civillietu tiesas kolēģija norāda, ka kreditoru atrašanās vieta nav noteicoša, lemjot par maksātnespējas pieteikuma piekritību. No Regulas 2015/848 preambulas 12. un 13. apsvēruma izriet maksātnespējas procedūras publiskums, lai ļautu kreditoriem saņemt informāciju par procesu, tomēr tam ir jābūt samērotam ar Līgumā par Eiropas Savienību darbību 45., 49. panta noteikto uzņēmumu un fizisko personu pārvietošanās brīvību. Tāpat Rīgas apgabaltiesa atzina, ka, lai gan no Latvijas Pasta vairumā nodoto reģistrēto sūtījumu saraksta vienīgi redzams, ka divus mēnešus pirms pieteikuma iesniegšanas pasta nodaļā "Rīga-22" nosūtīšanai uz Vāciju ir nodoti kopumā 25 ierakstīti korespondences sūtījumi, taču tas nav pamats pretēji Regulas preambulas 28. apsvērumam un Regulas 3. panta 1. punktam secināt, ka pieteicējs nav laikus informējis kreditorus par savu jauno atrašanās vietu (Rīgas apgabaltiesa, 18.06.2020. lēmums lietā Nr. CA-1845-20/7, 5.4.). Līdz ar to Rīgas apgabaltiesa nolēma atcelt pirmās instances tiesas lēmumu, nododot jaunai izskatīšanai jautājumu par pieteikuma pieņemšanu.

Citā lietā, kur Vācijas pilsoņa pieteikumu pirmās instances tiesa attiecās pieņemt, pamatojoties uz to, ka atbilstoši Regulai Nr. 2015/848 nepastāv pamats pieteikuma pieņemšanai, Rīgas apgabaltiesa, izskatot blakus sūdzību, nolēma atcelt pirmās instances tiesas lēmumu un nodot jaunai izskatīšanai jautājumu par pieteikuma pieņemšanu (Rīgas apgabaltiesa, 23.07.2020. lēmums lietā Nr. CA-2195-20/16). Šajā lietā pieteicējs bija pievienojis savam pieteikumam dokumentus, kas apliecina dzīvesvietas reģistrāciju Latvijā, komunālo un īres maksājumu veikšanu, kreditoru informēšanu par dzīvesvietu, nodokļa maksātāja statusu Valsts ieņēmumu dienestā, kur varēja secināt, ka gan dzīvesvietas reģistrācija Latvijā, gan nodokļa maksātāja statusa iegūšana notika vairāk nekā sešus mēnešus pirms maksātnespējas pieteikuma iesniegšanas tiesā. Tomēr, pirmās instances tiesa atzina, ka dzīvesvietas deklarēšana automātiski nerada pastāvīgu saikni ar attiecīgo

vietu vai neizslēdz iespēju, ka pieteicēja galvenās finansiālās un citas intereses ir citā Eiropas Savienības dalībvalstī (Rīgas apgabaltiesa, 23.07.2020. lietā Nr. CA-2195-20/16, 2).

Arī šajā lietā Rīgas apgabaltiesa atzina, ka tiesai, izlemjot jautājumu par maksātnespējas procesa piekritību, ir jāvadās pēc Regulas Nr. 2015/848 noteiktajām prezumpcijām, ja vien pieteikums nav iesniegts tā saucamajā "aizdomu periodā" un ja tiesas rīcībā nav pierādījumu, kas dod pamatu secinājumam, ka parādnieka galveno interešu centrs atrodas citā dalībvalstī.

Izlemjot jautājumu par maksātnespējas procesa pieteikuma piekritību, tiesas pienākums ir secīgi noskaidrot: 1) vai piemērojama kāda no Regulas Nr. 2015/848 3. pantā noteiktajām prezumpcijām par fiziskās personas galveno interešu centru, 2) vai tiesas rīcībā ir pierādījumi, kas atspēko regulā noteikto prezumpciju un 3) jāizvērtē parādnieka interešu pārvaldīšanas vieta kopsakarā ar trešās personas iespējām to noskaidrot. Tāpat Rīgas apgabaltiesa norādīja, ka juridiskajā literatūrā atzīts, ka kreditoru intereses vai saistību nodibināšanas vieta *per se* neietilpst galveno interešu centra koncepcijā un nav noteicošās, nosakot galveno interešu centra atrašanās vietu (Rīgas apgabaltiesa, 23.07.2020. lēmums lietā Nr. CA-2195-20/16, 4.2.). No minētā izriet, ka tiesai, pārbaudot starptautisko piekritību, nedrīkst vadīties pamatā no tā, ka parādnieka kreditoru atrašanās vieta atrodas ārpus tās valsts, kurp tiek iesniegts fiziskās personas maksātnespējas procesa pieteikums, proti, mūsu gadījumā, Latvijas.

Tādējādi Rīgas apgabaltiesa savā lēmumā atzina, ka pirmās instances tiesas tiesnese nav veikusi Regulas Nr. 2015/848 3. panta secīgu piemērošanu. Lēmums nesaturēja apsvērumus par Regulā Nr. 2015/848 noteikto prezumpciju piemērošanu, un tajā nav norādīts neviens no Regulā Nr. 2015/848 paredzētajiem apstākļiem prezumpciju nepiemērošanai. Galvenā interešu centra noteikšanā vispusīgi nav izvērtēta neviena no prezumpcijām attiecībā uz fizisko personu. Lai arī maksātnespējas procesa pieteikumam ir pievienoti dokumenti, kas liecina par to, ka pieteicējs savu darījumdarbības vietu un dzīvesvietu reģistrējis Latvijā, kā arī ir informējis kreditorus par dzīvesvietas maiņu, tiesnese nepamatoti atzinusi, ka pieteicējs nav pierādījis sava galvenā interešu centra atrašanos Latvijā (lai gan konkrētajā gadījumā darbojas prezumpcija), un nav norādījusi, kādi pierādījumi liecina par to, ka pieteicēja galveno interešu centrs ir kādā citā konkrētā dalībvalstī (Rīgas apgabaltiesa, 23.07.2020. lēmuma lietā Nr. CA-2195-20/16, 4.3.).

Autore vērš uzmanību vēl vienai lietai, kur līdzīgi kā iepriekš pirmās instances tiesas lēmums par atteikšanos pieņemt fiziskās personas maksātnespējas pieteikumu tika atcelts saskaņā ar Rīgas apgabaltiesas 2021. gada 19. janvāra lēmumu lietā Nr. CA-0512-21/25. Šajā lietā parādniekam papildus tam, ka viņam bija deklarēta dzīvesvieta Latvijā un reģistrēts nodokļa maksātāja statuss vairāk nekā sešus mēnešus pirms pieteikuma iesniegšanas, parādniekam kā dalībniekam bija reģistrēta sabiedrība ar ierobežotu atbildību, viņš iesniedza konta izdruku, no kuras varēja pārlicināties par parādnieka veiktajiem maksājumiem Latvijas teritorijā, parādnieks bija iesniedz dokumentu par kreditoru informēšanu par dzīvesvietas maiņu, informējis par ID kartes saņemšanas faktu pie Latvijas zvērināta notāra, iesniedzis dokumentus par ienākumu gūšanu Latvijā (Rīgas apgabaltiesa, 2021. gada 19. janvāra lēmums lietā Nr. CA-0512-21/25).

Rīgas apgabaltiesa atzina, ka atbilstoši 2016. gada 24. maija Eiropas Savienības Tiesas rīkojumam lietā Leonmobile, Leone C-353/15 galveno interešu centrs ir vieta, kur parādnieks regulāri pārvalda savas intereses un tādēļ ir pieejams trešajām personām. Eiropas Savienības Tiesa secināja, ka no šīs definīcijas izriet, ka galveno interešu centrs ir identificējams atkarībā no objektīviem un trešo personu pārbaudāmiem kritērijiem. Šī objektivitāte un pārbaudes iespējamība ir vajadzīga trešajām personām tiesiskās drošības un pārredzamības nodrošināšanai attiecībā uz piekritīgās tiesas noteikšanu, lai sāktu galveno maksātnespējas procedūru (Rīgas apgabaltiesa, 19.01.2021., lēmums lietā Nr. CA-0512-21/25).

Pie šādiem apstākļiem Civillietu tiesas kolēģija konstatē, ka šajā gadījumā uz pieteicēju nav attiecināma Regulas Nr. 2015/848 3. panta trešā daļa, bet gan 3. panta ceturrtā daļā noteiktais, proti, jebkuras citas fiziskas personas gadījumā par galveno interešu centru uzskata minētās fiziskās personas pastāvīgo dzīvesvietu, ja nav pierādījumu par pretējo. Šo prezumpciju piemēro tikai tad, ja pastāvīgā dzīvesvieta nav pārcelta uz citu dalībvalsti sešu mēnešu laikā pirms pieteikuma sākt maksātnespējas procedūru. Šajā saistībā Eiropas Savienības Tiesa norādījusi, ka Regulas 3. panta 1. punkta ceturrtajā daļā ir paredzēts, ka šī prezumpcija ir piemērojama, ja vien netiek pierādīts pretējais, bet Regulas 30. apsvērumā precizēts, ka vajadzētu būt iespējai atspēkot šo prezumpciju, piemēram, ja ievērojama daļa no parādnieka aktīviem atrodas ārpus parādnieka patstāvīgās dzīvesvietas dalībvalsts, vai, ja var noteikt, ka viņa galvenais iemesls pārcelties bija maksātnespējas pieteikšana pēc jaunās piekritības, un ja šāda pieteikšana būtiski kaitētu to kreditoru interesēm, kuru darījumi ar parādnieku notikuši pirms pārcelšanās (Rīgas apgabaltiesa, 19.01.2021., lēmums lietā Nr. CA-0512-21/25).

Vērtējot minēto tiesu praksi, jāatzīst, ka pirmo instanču tiesu apsvērumi par to, ka parādnieka dzīvesvietas deklarēšana vai nodokļa maksātāja statusa iegūšana automātiski nerada pastāvīgu saikni ar attiecīgo vietu vai neizslēdz iespēju, ka pieteicēja galvenās finansiālās un citas intereses ir citā Eiropas Savienības dalībvalstī un ir pilnīgi pareiza.

Tomēr tai pat laikā pirmo instanču tiesas nepareizi piemēro Regulas Nr. 2015/848 prezumpciju attiecībā uz parādnieka galvenā interešu centra pierādīšanas metodiku, proti, tiesai, izlemjot jautājumu par maksātnespējas procesa pieteikuma piekritību, ir jāvadās pēc Regulā Nr. 2015/848 noteiktajām prezumpcijām, ja vien pieteikums nav iesniegts tā saucamajā "aizdomu periodā" un ja tiesas rīcībā nav pierādījumu, kas dod pamatu secinājumam, ka parādnieka galveno interešu centrs atrodas citā dalībvalstī. Tātad, ja parādnieks pierāda savu interešu centru Latvijā vismaz sešu mēnešu periodā, kā arī tiesneša rīcībā nav objektīvu un pārliecinošu pierādījumu, ka parādnieks iesniedzis nepamatotu pieteikumu pretēji Regulas Nr. 2015/848 prasībām, parādniekam būtu jāuzsāk fiziskās personas maksātnespējas process un galvenā maksātnespējas procedūra Regulas Nr. 2015/848 3. panta ietvaros.

Likumdevējs, pielāgojot Regulas Nr. 2015/848 noteikumu nacionālajai likumdošanai, bija veicis virkni grozījumu gan *Maksātnespējas likumā*, gan *Civilprocesa likumā*. Tā, *Civilprocesa likuma* 363.22 panta pirmajā daļā kopš 2018. gada 1. jūlija ir noteikts, ka fiziskās personas maksātnespējas procesa lietu atbilstoši parādnieka pieteikumam tiesa izskata pēc parādnieka deklarētās dzīvesvietas, kas parādniekam bija reģistrēta trīs mēnešus pirms pieteikuma iesniegšanas tiesā, bet, ja tādas nav, – pēc dzīvesvietas. Autores redzējumā, minētais termiņš ir daļa no iemesliem, kādēļ starp rajona tiesu tiesnešiem un apgabaltiesu tiesnešiem pastāv pretrunīgi viedokļi fizisko personu galvenā interešu centra noteikšanā. Autore uzskata, ka gadījumā, ja *Civilprocesa likuma* 363.22 panta pirmajā daļā (*Civilprocesa likums*, 1998, 363) būtu noteikts sešu mēnešu termiņš deklarētās dzīvesvietas reģistrēšanai, nevis trīs mēnešu termiņš, tas pirmo instanču tiesu tiesnešiem atvieglotu parādnieku galvenā interešu centra noteikšanu.

Šādā veidā tiesām būtu jāvērtē tikai to rīcībā esošos pierādījumus, kas skaidri norādītu uz to, ka parādnieka galvenais interešu centrs neatrodas tā norādītajā deklarētajā dzīvesvietā Latvijā. Līdz ar to tiktu izslēgta jebkāda iespēja, ka parādnieks iesniedz savu fiziskās personas maksātnespējas pieteikumu "aizdomu periodā", proti, būdams deklarēts Latvijā mazāk nekā sešus mēnešus pirms maksātnespējas pieteikuma. Ņemot vērā minēto, ir nepieciešams grozīt *Civilprocesa likuma* 363.22 panta pirmo daļu un izteikt to šādā redakcijā:

“(1) Fiziskās personas maksātnespējas procesa lietu atbilstoši parādnieka pieteikumam tiesa izskata pēc parādnieka deklarētās dzīvesvietas, kas parādniekam bija reģistrēta sešus mēnešus pirms pieteikuma iesniegšanas tiesā, bet, ja tādas nav, – pēc dzīvesvietas.”

Tāpat saistībā ar minēto priekšlikumu būtu jāgroza arī *Civilprocesa likuma* 363.23 panta pirmās daļas 7. punkts, izskatot to šādā redakcijā:

“(1) Fiziskās personas maksātnespējas procesa pieteikumā (turpmāk šajā nodaļā – maksātnespējas procesa pieteikums) norāda:

[..]

7) parādnieka deklarēto dzīvesvietu, kas parādniekam bija reģistrēta sešus mēnešus pirms pieteikuma iesniegšanas tiesā, bet, ja tādas nav, – dzīvesvietu.”

Izvērtējot aktuālo tiesu praksi, ir secināms, ka viens no svarīgākajiem aspektiem, kas apliecina parādnieka godprātību attiecībā uz jurisdikcijas izvēli, kam pirmo instanču tiesu tiesneši pievērš mazāku uzmanību, bet apgabaltiesu tiesneši rūpīgi pārbauda un piemēro parādnieka iesniegtās blakus sūdzības vērtēšanas procesā, ir apliecinājums tam, ka parādnieks ir informējis savus kreditorus citās dalībvalstīs par jaunu dzīvesvietu. Tā kā pastāv neskaidrība par nepieciešamību un kārtību, kā kreditori būtu jāinformē, izņemot Regulas Nr. 2015/848 preambulas 28. punktā abstrakti norādīto, ka, pārliecinoties, vai trešās personas var noskaidrot parādnieka galveno interešu centru, īpaša uzmanība būtu jāvelta kreditoriem un viņu priekšstatam par to, kur parādnieks pārvalda savas intereses. Tas var nozīmēt, ka galvenā interešu centra pārvietošanas gadījumā kreditori būtu laikus jāinformē par jauno atrašanās vietu, no kuras parādnieks veic savu darbību, piemēram, pievēršot uzmanību tam, ka parādnieks komerciālajā sarakstē norāda jaunu adresi vai publisko jauno atrašanās vietu citos atbilstošos veidos (Regula Nr. 2015/848, 28).

Nemot vērā minēto, būtu svarīgi paredzēt *Civilprocesa likumā* prasību, lai parādnieks, uz kuru attiecas Regulas Nr. 2015/848 noteikumi, savam pieteikumam pievieno dokumentu, kas apliecinātu, ka viņš ir informējis kreditorus par savas dzīvesvietas maiņu. Tādējādi *Civilprocesa likuma* 363.23 panta otro daļu būtu jāpapildina ar jaunu 4. punktu, izskatot to šādā redakcijā:

“(2) Maksātnespējas procesa pieteikumam pievieno dokumentus, kas apstiprina:

[..]

4) parādniekam zināmo kreditoru rakstveida informēšanu par savu dzīvesvietu, ja maksātnespējas procesam piemērojami Eiropas Parlamenta un Padomes regulas Nr. 2015/848 noteikumi.”

Identificētās galvenā interešu centra noteikšanas problēmas, kas novērojamas aktuālajā tiesu praksē, liek secināt, ka, neskatoties uz to, ka Regulas Nr. 2015/848 mērķis ir bijis precizēt galvenā interešu centra definīciju, lai būtiski samazinātu negodprātīgo parādnieku skaitu, arī jaunais regulējums sagādā grūtības tā piemērošanas gaitā. Tiesām ir pretrunīga izpratne par metodiku un kritērijiem galvenā interešu centra noteikšanai fizisko personu maksātnespējas procesā.

Tam par pamatu, iespējams, kalpo iepriekš izteiktā kritika 2015. gada 1. marta rekomendācijās un vadlīnijās “Efektīva Eiropas Savienības tiesību aktu pārrobežu tiesiskās sadarbības jomās civilīetās izstrāde, pārņemšana, ieviešana un piemērošana” (Latvijā, Ungārijā, Vācijā, Zviedrijā un Apvienotajā Karalistē). Šajās vadlīnijās un rekomendācijās vērsta uzmanība uz Latvijas tiesu pieeju, kad Lietuvas pilsonis iesniedza pieteikumu par maksātnespējas procedūru uzsākšanu Latvijā uz viņa deklarētās dzīvesvietas pamata. Latvijas tiesa lielākoties vērta uzmanību uz publiski pieejamo informāciju, ieskaitot fiziskās personas deklarēto mītnesvietu kā primāro jurisdikcijas avotu atbilstoši *Civilprocesa likumam*. Vadlīnijās un rekomendācijās norādīts, ka deklarēšanās nerada pastāvīgu saikni ar attiecīgo vietu, turklāt attiecīgo valstu kreditori, kuri nav pazīstami ar deklarēšanās sistēmu, var nebūt informēti par deklarētās mītnesvietas nozīmi. Visos gadījumos ir jāņem vērā kreditoru intereses (Rīgas rajona tiesa, 28.02.2020. lēmums lietā Nr. 3-10/0189/24).

Tomēr jebkura kritika būtu uztverama objektīvi un nekādā gadījumā nedrīkstētu pieļaut pretēju efektu, tādējādi tiesām, vērtējot citu Eiropas Savienības dalībvalstu fiziskās personas maksātnespējas pieteikumus attiecībā uz galvenā interešu centra noskaidrošanu, nevajadzētu pieļaut diskriminējošo attieksmi pret minēto valstu pilsoņiem, nepamatoti piemērojot Regulā Nr. 2015/848 3. pantā ietverto prezumpciju par starptautisko piekritību un galvenā interešu centra noteikšanu.

Kreditoru tiesības iebilst pret parādnieka galveno interešu centru

Strādājot pie Regulas Nr. 2015/848 mērķa un izveidošanas, 2012. gada 12. decembra Eiropas Komisijas priekšlikumā bija noteikts, ka elektroniskajā reģistrā, kas ir bez maksas publiski pieejams internetā, ir jāpublicē noteikta minimālā informācija par maksātnespējas procedūrām.

Šis pienākums attiecas uz tiesu, kas sāk maksātnespējas procedūru, procedūras sākšanas datumu un (attiecībā uz galvenajām procedūrām) procedūras izbeigšanas datumu, procedūras veidu, parādnieku, iecelto likvidatoru, lēmumu par procedūras sākšanu, lēmumu par likvidatora iecelšanu, ja par to ir pieņemts atsevišķs lēmums, un prasījumu iesniegšanas termiņu. Priekšlikumā paredzēts ieviest sistēmu valstu maksātnespējas reģistru savstarpējai savienojamībai, kas būs pieejami Eiropas e-tiesiskuma portālā. Komisija ar īstenošanas aktu noteiks reģistru meklēšanai un rezultātu iegūšanai kopējos minimuma kritērijus, kas būs balstīti uz informāciju, kura ir jāpublicē maksātnespējas reģistros. Valstu reģistru savstarpēja savienojamība nodrošinās, ka tiesai, kurā iesniegta prasība sākt maksātnespējas procedūru, būs iespēja noteikt, vai citā dalībvalstī jau ir sāktas procedūras attiecībā uz to pašu parādnieku; tas ļaus arī kreditoriem uzzināt, vai attiecībā uz to pašu parādnieku ir sāktas procedūras, un attiecīgi kādas pilnvaras ir likvidatoram, ja tāds ir iecelts (Eiropas Komisijas priekšlikums Eiropas Parlamenta un Padomes Regulai, ar ko groza Regulu Nr. 1346/2000, 2012).

Neapšaubāmi, ka šāds vienotais reģistrs ļautu arī kreditoriem, kuri atrodas citās dalībvalstīs, sekot līdzi, kā uzsākta galvenā maksātnespējas procedūra, savu debitoru gaitām, tai skaitā pārbaudīt maksātnespējas procesa pasludināšanu, ievietojot reģistrā tikai parādnieka nosaukumu vai vārdu un uzvārdu. Tomēr pašreiz minētajā reģistrā ir pieejama informācija tikai par deviņām dalībvalstīm, tai skaitā par Latviju, kas kopumā norāda uz būtisku informācijas trūkumu un tādējādi negatīvi ietekmē kreditoru tiesības.

Autores redzējumā, šāda Eiropas maksātnespējas reģistra trūkumi būtiski kavē viena no Regulas Nr. 2015/848 uzdevuma īstenošanu saistībā ar vienota maksātnespējas reģistra izveidošanu, lai atvieglotu darbu ne tikai tiesnešiem, bet nodrošinātu kreditoru tiesību aizsardzību. Arī iepriekš izvērtētie Rīgas apgabaltiesu lēmumi, atceļot pirmo instanču tiesu lēmumus, papildus balstījās uz argumentu, ka *Civilprocesa likuma* 363.27 panta 4.3 daļa paredz kreditoriem tiesības iesniegt par tiesas spriedumu, ar kuru Latvijai ir piekritība uzsākt Eiropas Parlamenta un Padomes regulas Nr. 2015/8483. panta 1. punktā noteikto maksātnespējas procedūru, blakus sūdzību 30 dienu laikā no lēmuma pasludināšanas dienas (*Civilprocesa likums*, 1998, 363). Savukārt, pie esošā Eiropas Savienības Maksātnespējas reģistra satura, kreditoru tiesības ir ierobežotas. Ņemot vērā minēto, var cerēt uz to, ka nākotnē šī situācija stabilizēsies un Eiropas Savienības Maksātnespējas reģistrs apvienos visu dalībvalstu reģistru datus, tomēr pie esošās situācijas būtu efektīvi paredzēt *Civilprocesa likuma* grozījumus, par kuriem ir norādīts 2.1. apakšdaļā, paredzot parādniekam pienākumu informēt kreditorus par savas dzīvesvietas maiņu un attiecīgi pievienot savam pieteikumam dokumentu, kas apliecina informēšanas faktu.

Secinājumi

1. Neskatoties uz to, ka Eiropas Parlamenta un Padomes (ES) 2015. gada 20. maija Regulas Nr. 2015/848 par maksātnespējas procedūrām mērķis bijis rast skaidrību par vairākiem jēdzieniem, tai skaitā par parādnieka galveno interešu centru, Latvijas tiesu prakse apliecina, ka, rodoties lielākai skaidrībai par parādnieka galveno interešu centra jēdzienu, rodas neskaidrības minētā jēdziena piemērošanā. Kā rezultātā ir virkne gadījumu, kad tiesas pieņem lēmumus par atteikšanos ierosināt fiziskās personas maksātnespējas procesu, jo nevar pārliecināties, ka Latvija tiešām ir vieta, kur parādnieks regulāri pārvalda savas intereses un ko trešās personas var noskaidrot.
2. Tiesnešu tiesības satur pareizu atziņu, ka parādnieka dzīvesvietas deklarēšana un nodokļa maksātāja statusa iegūšana automātiski nerada pastāvīgu saikni ar attiecīgo vietu vai neizslēdz iespēju, ka pieteicēja galvenās finansiālās un citas intereses ir citā Eiropas Savienības dalībvalstī. Tomēr esošā tendence norāda, ka pirmo instanču tiesas, izlemjot jautājumu par maksātnespējas procesa piekritību, nenoskaidro, vai parādniekam ir piemērojama kāda no Eiropas Parlamenta un Padomes (ES) 2015. gada 20. maija Regulas Nr. 2015/848 par maksātnespējas procedūrām 3. panta noteiktajām prezumpcijām par fiziskās personas galveno interešu centru, proti, fiziskās personas gadījumā par galveno interešu centru uzskata šīs personas pastāvīgo dzīvesvietu, ja nav pierādījumu par pretējo; un šo prezumpciju piemēro tikai tad, ja parādnieks nav pārcēlis pastāvīgo dzīvesvietu uz citu dalībvalsti sešu mēnešu laikā pirms pieteikuma sākt maksātnespējas procedūru. No tā izriet, ka gadījumā, ja parādnieks sniedz savu pieteikumu vairāk nekā pēc sešiem mēnešiem pēc dzīvesvietas maiņas, tiesa var neierosināt maksātnespējas lietu tikai tad, ja tiesas rīcībā ir neapgāžami pierādījumi, kas atspēko minētās regulas 3. pantā noteikto prezumpciju.
3. Lai tiktu izslēgta jebkāda iespēja, ka parādnieks iesniedz savu fiziskās personas maksātnespējas pieteikumu "aizdomu periodā", proti, būdams deklarēts Latvijā mazāk nekā sešus mēnešus pirms maksātnespējas pieteikuma, ir ieteicams grozīt *Civilprocesa likuma* 363.22 panta pirmo daļu un izteikt to šādā redakcijā:
(1) Fiziskās personas maksātnespējas procesa lietu atbilstoši parādnieka pieteikumam tiesa izskata pēc parādnieka deklarētās dzīvesvietas, kas parādniekam bija reģistrēta sešus mēnešus pirms pieteikuma iesniegšanas tiesā, bet, ja tādas nav, – pēc dzīvesvietas."
4. Tāpat saistībā ar minēto priekšlikumu būtu jāgroza arī *Civilprocesa likuma* 363.23 panta pirmās daļas 7. punkts, izskatot to šādā redakcijā:
“(1) Fiziskās personas maksātnespējas procesa pieteikumā (turpmāk šajā nodaļā – maksātnespējas procesa pieteikums) norāda:
(...)
7) parādnieka deklarēto dzīvesvietu, kas parādniekam bija reģistrēta sešus mēnešus pirms pieteikuma iesniegšanas tiesā, bet, ja tādas nav, – dzīvesvietu.”
5. Tā kā pastāv neskaidrība par nepieciešamību un kārtību, kā kreditori būtu jāinformē par parādnieka galvenā interešu centra maiņu, bet Regulas Nr. 2015/848 preambulas 28. punktā abstrakti norādīts, ka galvenā interešu centra pārvietošanas gadījumā kreditori būtu laikus jāinformē par jauno atrašanās vietu, no kuras parādnieks veic savu darbību, piemēram, pievēršot uzmanību tam, ka parādnieks komerciālajā sarakstē norāda jaunu adresi vai publisko jauno atrašanās vietu citos atbilstošos veidos, būtu svarīgi paredzēt *Civilprocesa likumā* prasību, lai parādnieks, uz kuru attiecas Regulas Nr. 2015/848 noteikumi, savam pieteikumam pievieno dokumentu, kas apliecinātu, ka viņš ir informējis kreditorus par savas dzīvesvietas maiņu.

Tādējādi *Civilprocesa likuma* 363.23 panta otro daļu būtu jāpapildina ar jaunu 4. punktu, izskatot to šādā redakcijā:

“(2) Maksātnespējas procesa pieteikumam pievieno dokumentus, kas apstiprina:

(...)

4) parādniekam zināmo kreditoru rakstveida informēšanu par savu dzīvesvietu, ja maksātnespējas procesam piemērojami Eiropas Parlamenta un Padomes regulas Nr. 2015/848 noteikumi.”

References

Grāmatas un raksti

Bogdan, M., Ian F. Fletcher (2000). *Insolvency in Private International Law: National and International Approaches*. *Nordic Journal of International Law*, 69(4), pp. 527–528

Garner, B. A. (2001). *Black's Law Dictionary*. Second Pocket Edition. West Group

Halliday, T. C. and Carruthers, B. G. (2007). The recursivity of law: Global norm making and national lawmaking in the globalization of corporate insolvency regimes. *American Journal of Sociology*, 112(4), 1135–1202

Omar, P. (2008). (ed.) *International Insolvency Law. Themes and Perspectives*. Ashgate, (e-book) (tiešsaite).

[skatīts 19.03.2021.] Pieejams:

<https://books.google.lv/books?id=Au56BgAAQBAJ&pg=PT5&lpg=PT5&dq=International+Insolvency+Law.+Themes+and+Perspectives.+Ashgate.&source=bl&ots=Qelds78Ibx&sig=UFOHW6BBct8IOxHeC0F6BHzf7eM&hl=en&sa=X&ved=0ahUKEwjlpvAkIvLAhWFIswKHdHzAz0Q6AEILzAD#v=onepage&q=International%20Insolvency%20Law.%20Themes%20and%20Perspectives.%20Ashgate%2C&f=false>

Normatīvie akti un periodika

Civilprocesa likums, pieņemts 14.10.1998. *Latvijas Vēstnesis*, 326/330 (1387/1391), 03.11.1998. *Ziņotājs*, 23, 03.12.1998. Pēdējie grozījumi 21.01.2021.

Eiropas Komisijas Priekšlikums Eiropas Parlamenta un Padomes Regulai, ar ko groza Padomes Regulu (EK) Nr. 1346/2000 par maksātnespējas procedūrām, datēts 12.12.2012. (tiešsaite). [skatīts 19.02.2021.] Pieejams: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/lv/TXT/?uri=CELEX:52012PC0744>

Eiropas Padomes 2015. gada 20. maija regula (EK) Nr. 2015/848 par maksātnespējas procedūrām, (tiešsaite). [skatīts 22.03.2021.] Pieejams: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/LV/TXT/?uri=CELEX%3A32015R0848>

Maksātnespējas likums, stājās spēkā 01.11.2010. *Latvijas Vēstnesis*, 124 (4316), 06.08.2010. Pēdējie grozījumi 05.06.2020.

Rekomendācijās un vadlīnijās “Efektīva Eiropas Savienības tiesību aktu pārrobežu tiesiskās sadarbības jomās civillietās izstrāde, pārņemšana, ieviešana un piemērošana” (Latvijā, Ungārijā, Vācijā, Zviedrijā un Apvienotajā Karalistē), datēts 01.02.2015. (tiešsaite). [skatīts 21.03.2021.] Pieejams:

http://www.at.gov.lv/files/uploads/files/6_Judikatura/EST%20judikatura/TM_vadlinijas_ES%20parrobezu.pdf

Tiesu prakse

Rīgas apgabaltiesas 18.06.2020. lēmums lietā Nr. CA-1845-20/7, nav publicēts

Rīgas apgabaltiesas 23.07.2020. lēmums lietā Nr. CA-2195-20/16, nav publicēts

Rīgas apgabaltiesas 19.01.2021. lēmums lietā Nr. CA-0512-21/25, nav publicēts

Rīgas rajona tiesa, 28.02.2020. lēmums lietā Nr. 3-10/0189/24, nav publicēts

THE CONCEPT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AND THE BASIC LEGAL PRINCIPLES OF OPERATION: WORLD EXPERIENCE

MĀKSLĪGĀ INTELEKTA JĒDZIENS UN DARBĪBAS TIESISKIE PAMATPRINCIPI: PASAULES PIEREDZE

Jaroslavs Streļčenoks

Biznesa augstskola Turība, Latvija

e-pasts: jaroslavs.strelcenoks@gmail.com

Abstract

The aim of the article is to obtain, find out and analyse international experience on the basic legal principles in the regulation of Artificial Intelligence (AI) activities and on the basis of it to offer proposals for the national regulation of the country. In order to achieve the goal, tasks have been set to study and analyse the proposals of international organizations for the last 3 years and to develop guidelines on the basic principles of AI. The study uses general scientific as well as special legal cognition methods, in achieving the main result – certain basic principles of AI operation were recognized, which would ensure their safe introduction into society in the future.

Keywords: artificial intelligence, basic principles, legal framework

Atslēgas vārdi: mākslīgais intelekts, pamatprincipi, tiesiskais regulējums

Ievads

Arvien skaļāk visā pasaulē izskan jautājums par cilvēka aizvietošanu dažādās profesionālās jomās ar mākslīgo intelektu (MI). Tiek uzskatīts, ka MI daudz efektīvāk nekā cilvēks tiks galā ar pieaugušo datu apjomu, labāk un racionālāk izdarīs darbu un sasniegs labākus rezultātus vairākās profesijās.

Vairākās pasaulēs valstīs MI tehnoloģijas ir ne tikai izstrādāšanas stadijā, bet pat notiek aktīvā MI praktiskā ieviešana cilvēces dzīvē.

Rodas priekšstats, ka jebkurai valstij vajadzētu būt ieinteresētai pēc iespējams ātrāk ieviest MI tehnoloģijas sabiedrības procesos. Tomēr ar MI intensīvu ieviešanu cilvēku dzīvē nevajadzētu arī aizmirst par jauno tehnoloģiju tiesiskā regulējuma ieviešanu un to darbības tiesisku pamatprincipu noteikšanu. Jo cēlu mērķu vārdā (t.sk. palīdzēt cilvēcei) MI ieviešana var apdraudēt pašu cilvēces pastāvēšanu.

Tādējādi autors plāno izpētīt starptautisku pieredzi par MI izpratni un jēdzienu, kā arī MI darbības tiesiskos pamatprincipus.

Hipotēze

Autors plāno apkopot starptautisku praksi un izanalizēt starptautisko organizāciju piedāvāto izpratni par MI, kā arī MI ieviešanas un darbības tiesiskos pamatprincipus, t.sk. dažādās pasaules valstīs, apkopojot pasaules pieredzi.

Autors plāno rast atbildes uz jautājumu, kas vispār ir MI un uz kādiem darbības pamatprincipiem tam ir jādarbojas, lai MI ļautu pilnīgi ienākt cilvēces dzīvē un deleģēt MI, pilnīgi vai daļēji kontrolēt

dažādas cilvēka jomas. Autors paredz izpētīt galvenos MI darbības un izmantošanas pamatprincipus, lai piedāvātu tos ieviest Latvijas normatīvajos aktos, kuri regulēs MI ieviešanu sabiedrības dzīves sfērās.

Mērķis un uzdevumi

Mērķis ir MI starptautiskās izpratnes iegūšana, izziņāšana un izanalizēšana, kā arī priekšlikumu izstrāde Latvijas nacionālajam regulējumam.

Raksta priekšmets ir Starptautisko organizāciju, Eiropas Savienības starptautisko tiesību un dažādu pasaules valstu nacionālo tiesību normu izpēte, kurās jau ir definēts MI un noteikti pamatprincipi MI darbībai.

Autors izvirza šādus uzdevumus mērķa sasniegšanai:

- 1) izpētīt starptautisko organizāciju priekšlikumus, t.sk. tiesību aktus, kuros tiek noteikts (definēts) MI;
- 2) izanalizēt starptautisko organizāciju izstrādātus MI darbības amatprincipus.

Rakstā tiek pētīts periods par pēdējiem trīs gadiem, izmantojot vispārzinātniskās, kā arī speciālās juridiskās izziņas metodes: analīzes un sintēzes metodes, zinātniskās indukcijas metodi, dedukcijas metodi un salīdzinošo metodi.

Autors uzskata, ka izvēlētā pētījuma tēma (pēc pasaules tendenču un pieredzes noskaidrošanas par MI izpratni un darbības tiesiskajiem pamatprincipiem) ļaus labāk izprast MI tehnoloģiju nozīmi un nodrošinās nākotnē to drošu ieviešanu sabiedrības dzīvē.

Izpratne par mākslīgā intelekta tiesiskā regulējuma nepieciešamību

Termins “mākslīgais intelekts” pasaulē parādījās 1956. gadā. Taču MI tehnoloģija savu reālo popularitāti ir ieguvusi tikai tagad.

MI un roboti šodien ir visur. MI jau ārstē, projektē lidmašīnas, rada zāles, vada automašīnas. Tomēr normatīvajos aktos joprojām nav skaidras definīcijas, kas ir “mākslīgais intelekts”.

Pamatā atrodamas tādas MI tehniskās definīcijas kā “digitālā datora vai datora vadīta darbības spēja izpildīt uzdevumus, kas parasti saistīti ar saprātīgām būtnēm” (Теории и практики, b.g.). Vai arī MI ir “tehnoloģija vai drīzāk mūsdienu zinātnes virziens, kurā tiek pētīti veidi, kā apmācīt datoru, robotu tehnoloģijas un analītisko sistēmu saprātīgi domāt kā cilvēks” (Calltouch, b.g.).

Tomēr ar pašu MI jēdzienu parasti tiek saprasts jebkurš algoritms, kas spēj analizēt milzīgo datu apjomu, lai ātri un plašā mērogā izpildītu konkrētu uzdevumu.

MI piesaista sev biznesa, zinātnes un valdības pārstāvju interesi. Iegūt mašīnas, kas veiksmīgi veic cilvēka prātam paredzētus uzdevumus, ir ļoti pievilcīgi no ekonomiskā viedokļa. Efektīva MI sistēma spēj ātrāk “domāt” un apstrādāt vairāk informācijas nekā jebkura cilvēka smadzenes. MI ne tikai ievērojami paplašina cilvēka iespējas nepieejamās vietās, piemēram, kosmosā vai attālos pasaules nostūros, situācijās, kad nepieciešama cilvēka pieredze (HPE, b.g.), bet tas atrisina vienu no galvenajām cilvēces pašreizējām problēmām – tā ir milzīgu datu vākšana, sistematizēšana un izmantošana no informācijas tehnoloģiju lietotājiem. Viens no galvenajiem instrumentiem, ko izmanto šo milzīgo datu iegūšanai, ir MI. Lai saglabātu konkurētspēju strauji augošā ekonomikā, lielākā daļa lielo organizāciju ir vai nu palaidušas MI sistēmas, vai arī tuvākajā nākotnē plāno tās izmantot. Tomēr MI tehnoloģijām var būt neparedzētas sekas slikta dizaina, neobjektīvu datu,

caurskatāmības un uzraudzības trūkuma dēļ. MI sistēmas ieviešana jebkurā organizācijā prasa izpratni par šiem riskiem un veicina mērķa sasniegšanai izveidot MI sistēmu, kas ir izdevīga un ētiska (Berman & Ferrera, 2021).

Šodien lielākās transatlantiskās korporācijas, kas izstrādā MI, atrodas pozīcijā: galvenais ir sākt, un tad mēs redzēsim. Bet pastāv ievērojams risks nokļūt situācijā, kad būs par vēlu kaut ko regulēt (Борданов, 2021). Tāpēc jau tagad pastāv nepieciešamība precīzi definēt MI būtību, izstrādāt galvenos MI darbības principus, kā arī nostiprināt MI darbību tiesiskajā ietvarā, bet īpaši arī ētiskajā (Медведев, 2021: 55).

UNESCO gatavo normatīvo regulējumu, paredzot noregulēt daudzus ar MI izmantošanu saistītus jautājumus (Berman & Ferrera, 2021). Bet eksperti joprojām nav pat vienojušies par to, kas ir MI. Mūsdienās pasaulē ir vairāk nekā 100 MI definīciju. Šāds haoss rada labvēlīgu augsni dažādām spekulācijām. Piemēram, vai MI ir tiesību subjekts vai objekts. Rodas jautājums: ja šāds “digitālais” subjekts, piemēram, sabrauks cilvēku, kurš par to atbildēs? Nav skaidrības. Tomēr šķiet, ka paši MI izstrādātāji ir ieinteresēti, lai MI jēdziens paliktu neskaidrs – jo, ja būs tieši noteikts, ka MI nav tiesību subjekts, bet objekts cilvēka rokās, tad visa atbildība par negadījumu gulsies uz MI operatoriem, īpašniekiem un izstrādātājiem. Kamēr nav skaidrības ar jēdzieniem, ir iespēja izvairīties no juridiskās atbildības (Raaflaub, 2020).

Nedrīkst aizmirst, ka MI rada arī draudus pašas cilvēces pastāvēšanai. MI kopā ar robotiku var iznīcināt neskaitāmas darba vietas, aizstājot cilvēku. Ja MI aizstās cilvēku, un šādas prognozes (Baltnews, 2021) izklausās arvien reālākas, tad cilvēks kļūst nevajadzīgs. Un tad rodas jautājums, kāpēc cilvēki vispār ir vajadzīgi uz šīs planētas (Overly & Heikkilä, 2021)? Vai nebūs situācijas, kad MI pieņems neatkarīgu no cilvēka lēmumu atbrīvoties no pašas cilvēces, un cilvēks vairs nevarēs pat ietekmēt šādu lēmumu.

Šodien robotu un MI pasaules mēroga sacensībās vadībā ir vadošās, galvenokārt transnacionālās korporācijas. Pēdējo 3–5 gadu laikā visā pasaulē ir sākuši nopietni runāt par nepieciešamību pēc noteiktas struktūras, kura pēc ANO pilnvarojuma saņemšanas sagatavos starptautisku regulējumu MI jomā, kurš būs saistošs visām pasaules valstīm. Tādu iniciatīvu uzņēmās UNESCO.

Mākslīgā intelekta darbības tiesiskie pamatprincipi

UNESCO vēl nav izstrādājusi Rekomendācijas projektu par MI ētiskajiem aspektiem. Šis faktiski ir pirmais mēģinājums tuvināt pasaules sabiedrības pozīcijas un sagatavot pamatu turpmākai MI tehnoloģiju tiesiskai regulēšanai pasaules līmenī. UNESCO ģenerālkonference 2019. gadā vienbalsīgi pieņēma rezolūciju par ētisko standartu izstrādāšanu MI sfērā. Starptautiskā ekspertu grupa pēc 18 mēnešu darba sagatavoja UNESCO Rekomendācijas par MI ētiskajiem aspektiem (UNESCO, 2020).

Šajā dokumentā UNESCO iesaka tuvināties MI attīstībai pēc šādiem principiem: cilvēktiesības, atklātība, pieejamība, visu ieinteresēto grupu līdzdalība. Papildus šiem principiem UNESCO Rekomendācijā ir atzīmēta nepieciešamība izstrādāt MI ētikas principus, kā arī nepieciešamība ievērot dzimumu un sociālo minoritāšu vienlīdzību, īpašu uzmanību pievēršot “digitālās nevienlīdzības” pārvarēšanai.

Šajā MI starptautiskā tiesiskā regulējuma izstrādes posmā UNESCO notiek liels starptautisko konsultāciju darbs, kurā diskusijas rezultātā izkristalizējas atšķirīgi viedokļi par vairākiem būtiskiem jautājumiem (UNESCO, 2020), tostarp:

- 1) **MI regulējums** – divas galvenās pieejas: (1) tehnoloģiskās attīstības un regulēšanas prioritāte pēc jauno problēmu apzināšanas (ASV, Ķīna) un (2) regulējums, kas balstīts uz piesardzības principu, izslēdzot neparedzētas izmaiņas *status quo* (ES valstis);
- 2) jautājumi, kas saistīti ar dzimumu **nevienlīdzību un minoritāšu tiesībām**; vairākas valstis (ASV, ES) uzskata šos jautājumus par fundamentāli svarīgiem MI ieviešanā, savukārt citas valstis (Ķīna un Krievija) uzskata, ka šie jautājumi atrodas ārpus MI tehnoloģiju attīstības līmeņa;
- 3) **pieejamība tehnoloģijām**: “digitālā nevienlīdzība” starp dažādām valstīm, sociālajām grupām; nevienmērīgs izglītības un ekonomiskās attīstības līmenis; MI tehnoloģiju monopolizācija, ko veic globāli spēlētāji; UNESCO aicina valstis pāriet no konkurences uz atklātu sadarbību, uzlabot zināšanu, resursu un rīku apmaiņu MI jomā un stiprināt daudzpusēju un starptautisku sadarbību.

Tomēr, ņemot vērā viedokļu polaritāti un problēmu sarežģītību, kas radās sakarā ar MI attīstību, UNESCO pieejai to risināšanā jābūt visaptverošai, starpdisciplinārai un globālai. Tāpēc UNESCO veica visaptverošas konsultācijas, lai uzzinātu viedokļus no plaša ieinteresēto personu loka: ekspertiem no 155 valstīm, sabiedrības (izmantojot globālu tiešsaistes aptauju), ANO aģentūrām un lielākajiem nozaru uzņēmumiem, piemēram, *Google*, *Facebook* un *Microsoft*, kā arī tika intervēts akadēmiskais sektors – no Stenfordas universitātes līdz Ķīnas Zinātņu akadēmijai (UNESCO, 2020).

UNESCO Rekomendācija var kalpot par pamatu valstu ētikas normu, stratēģiju un noteikumu izstrādei MI izmantošanai un attīstībai. Šajā nolūkā šīs Rekomendācijas projekts tika nosūtīts 193 UNESCO dalībvalstīm, lai to galīgi pieņemtu UNESCO Ģenerālajā konferencē 2021. gada novembrī.

UNESCO ieteikums ievieš vairākus galvenos jēdzienus, kas saistīti ar MI, proti:

- 1) **proporcionalitāte**: MI tehnoloģijas nedrīkst pārsniegt iepriekš noteiktas robežas, lai sasniegtu likumīgos mērķus vai uzdevumus, un tām jābūt atbilstoši saturam;
- 2) **uzraudzība un noteikšana no cilvēku puses**: cilvēki ir ētiski un juridiski atbildīgi visos MI sistēmu dzīves (darbības) cikla posmos;
- 3) **vides un pasaules aizsardzība**: MI sistēmām būtu jāveicina visu dzīvo būtnu mierīga mijiedarbība un jārespektē dabiskā vide, it īpaši iegūstot dabas resursus;
- 4) **dzimumu integrācija**: MI tehnoloģijas nedrīkst reproducēt dzimumu nevienlīdzību, kas pastāv reālajā dzīvē, īpaši attiecībā uz algām, pārstāvību, piekļuvi un stereotipiem (UNESCO, 2020).

Plānots, ka šiem pamatjēdzieniem tiks sniegts atbalsts ar konkrētām politikas darbībām, lai palīdzētu valdībām pārvarēt problēmas, iesaistot plašu ieinteresēto personu loku, sākot no uzņēmumiem līdz pilsoniskajai sabiedrībai. UNESCO plāno palīdzēt dalībvalstīm izstrādāt savas MI ētiskās ietekmes novērtēšanas sistēmas, kā arī izstrādāt stratēģijas MI risku novēršanai, mazināšanai un uzraudzībai (UNESCO, 2020).

Bez starptautiskās vienprātības veidošanas par MI UNESCO eksperti aicina dalībvalstis un ieinteresētās puses palielināt sabiedrības izpratni par MI, uzsverot, cik svarīgi ir izglītot ikvienu par digitālajām tiesībām.

Eiropas Padome (EP) (angļu val. – *Council of Europe*) arī ir aktīvi iesaistījusies MI regulēšanā. Organizācija saglabā vadošo pozīciju mūsdienu pieeju un politikas standartu veidošanā MI attīstībā saistībā ar cilvēktiesību, demokrātijas un tiesiskuma aizsardzību. EP aicina izveidot efektīvus pārraudzības mehānismus un demokrātiskas kontroles (novērošanas) struktūras MI izstrādei, attīstībai un ieviešanai.

EP savā vietnē ir izveidojusi darba struktūras MI jomā:

- 1) Starpnozaru ekspertu komiteja par cilvēktiesību aizsardzību automatizētas datu apstrādes aspektiem un dažādiem AI veidiem (MSI-AUT – *Committee of experts on Human Rights Dimensions of automated data processing and different forms of artificial intelligence*).
- 2) EP Īpašā komiteja AI jomā (CAHAI – *Ad Hoc Committee on Artificial Intelligence*). Komiteja tika izveidota 2019. gada novembrī, pašlaik tiek gatavots visaptverošs pētījums par AI attīstību, iekļaujot tehnoloģiju risku un iespēju analīzi, tiek pētīta lietderība un iespējamība izstrādāt plašu MI tiesisko regulējumu, kas tiks balstīts uz EP standartiem cilvēktiesību, demokrātijas un tiesiskuma jomā (Council of Europe, 2019).

EP plāno arī izveidot Vispārējo konvenciju par MI, iespējams, jau 2022. gadā (Медведев, 2021: 55).

Prognozēts, ka EP konvencija par MI nodrošinās vienotas un kopīgās izpratnes veidošanos MI attīstībai un pielietošanai pasaules mērogā, kas nāk par labu visai cilvēcei. IT uzņēmumiem, kā arī visiem to produktu lietotājiem neatkarīgi no dzīvesvietas reģistrācijas vajadzētu būt skaidrībai, kurš par ko ir atbildīgs un kādas juridiskas sekas var iestāties par MI neatbilstošo funkcionēšanu, kādām prasībām ir jāatbilst MI sistēmām, vai tām ir nepieciešama sertifikācija, un kādi ir tā nosacījumi, kā ir jāaizsargā personas dati utt. Ideālā gadījumā MI sistēmu, kas izstrādāta vienā valstī un atbilst visām šajā konvencijā paredzētajām prasībām, var viegli izmantot jebkurā citā valstī, kas parakstījusi šo starptautisko konvenciju (Council of Europe, 2019).

Līdz šim EP jau ir izstrādājusi šādus pamatdokumentus par AI:

- 1) Eiropas Padomes Ministru komitejas deklarācija par algoritmisko procesu manipulācijas iespējām;
- 2) Eiropas Padomes Datu aizsardzības konvencijas komiteja iepazīstināja ar ziņojumu par MI sekām un izstrādāja pamatnostādnes par MI un datu aizsardzību;
- 3) Eiropas komisija par tiesvedības efektivitāti EP pieņēma Eiropas Ētikas hartu par MI izmantošanu tiesu sistēmā (European Commission, 2019);
- 4) pētījumi par cilvēktiesībām automātiskajā datu apstrādē un iespējamās regulatīvās lietojumprogrammas;
- 5) ieteikuma dokuments “MI izpakošana. 10 soļi cilvēktiesību aizsardzībā” (Council of Europe, 2019).

Dokumentos īpaši ir dotas definīcijas, ka MI sistēmas spēj ietekmēt “indivīdu kognitīvo autonomiju” un ir mikro uzdevumu rīks (tieši ietekmē cilvēku sociālo uzvedību, pirkšanas aktivitātes utt.).

Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācija (saīsinājums angļu val. – OECD) 2019. gada maijā apstiprināja Rekomendāciju par MI (OECD, 2021), kuru sagatavoja starptautiska ekspertu grupa, kurā bija vairāk nekā 50 cilvēku. Šajā dokumentā galvenā uzmanība tiek pievērsta uzticēšanās koncepcijai MI sistēmām un tiek identificēti pieci viens otru papildinoši principi MI sistēmas atbildīgai valdībai, kas paredzēti tās nodrošināšanai.

Lai īstenotu šos principus, OECD sniedz valdībām piecus galvenos ieteikumus:

- 1) jāveicina valsts un privātie ieguldījumi pētniecībā un attīstībā, lai stimulētu inovācijas drošā MI jomā;
- 2) veicināt pieejamu MI ekosistēmu attīstību ar digitālo infrastruktūru, modernām tehnoloģijām un mehānismiem datu un zināšanu apmaiņai;
- 3) jānodrošina politiskā vide, kas pavērs ceļu stabili MI sistēmu izstrādāšanai un ieviešanai;
- 4) sekmēt prasmju apgūšanu cilvēkiem un atbalstīt darbiniekus MI jomā, lai droši pārietu uz MI sistēmas izmantošanu;
- 5) veikt pārrobežu un starpnozaru sadarbību, lai gūtu panākumus uzticamas un drošas MI sistēmas pārvaldībā (OECD, 2021).

Attiecībā uz starptautisko sadarbību OECD Rekomendācija runā par starptautisko tehnisko standartu izstrādi uzticamai MI sistēmai. Turpat arī ieteikums par starptautiski salīdzināmiem rādītājiem par MI izstrādes un ieviešanas novērtēšanu, lai izmērītu pētniecības, izstrādes un ieviešanas rezultātus AI jomā, kā arī, lai novērtētu progresu iepriekš minēto principu īstenošanā. OECD pašlaik izstrādā praktisko rokasgrāmatu iepriekš minēto AI Rekomendāciju ieviešanai.

G20 līderu samitā 2019. gada jūnijā tika pieņemta Osakas deklarācija, kurā divdesmit valstu vadītāji paziņoja “par savu apņemšanos īstenot uz cilvēku vērstu pieeju MI” un atbalstīja OECD Rekomendāciju par MI (OECD, 2021).

Pēc autora domām, **Vatikāns** aizņem diezgan aktīvu pozīciju MI regulēšanas jautājumā. Pēc Vatikāna iniciatīvas ar ANO, ES, IBM un *Microsoft* tika parakstīts dokuments, kas regulē ētikas noteikumus MI jomā (Vatican News, 2020). Ietekmīgais Vatikāna institūts un augstākās amatpersonas no ES, ANO, IBM un *Microsoft* ir apvienojušas spēkus, lai veicinātu MI ētikas izstrādi, parakstot Romas aicinājumu pēc MI ētikas.

Šajā dokumentā ir noteikts, ka “MI tehnoloģijas nekad nedrīkst izmantot cilvēku, it īpaši visneaizsargātāko cilvēku ekspluatācijai. Tā vietā MI ir jāizmanto, lai palīdzētu cilvēkiem attīstīt savas spējas un glābt planētu.”

Dokumentā ir izklāstīti seši galvenie MI ētiskās attīstības principi: caurskatāmība; atbildība; objektivitāte; uzticamība; drošība un privātums.

Tāpat kā ar citiem MI ētiskiem principiem, arī šī dokumenta principus var kritizēt par neskaidriem, nepraktiskiem un kopumā vājiem izpildes mehānismiem.

Piemēram, caurskatāmības kontekstā Romas aicinājums saka: “Principā MI sistēmām jābūt izskaidrojamām.” Bet dažus no visefektīvākajiem mašīnmācīšanās algoritmiem cilvēkiem bieži ir ārkārtīgi grūti interpretēt. Daži MI pētnieki ir noraizējušies par to, ka prasība pēc šādu algoritmu skaidrojuma ierobežos vai aizkavēs daudzus potenciāli noderīgus MI tehnoloģijas pielietojumus tādās jomās kā, piemēram, medicīna (Vatican News, 2020).

Dokumentā arī nav norādīts, vai algoritmam jābūt izskaidrotam visām ieinteresētajām pusēm – tā veidotājiem, lietotājiem un tiem, kurus ietekmēja tā rezultāts.

Uzticamība ir arī slikti definēts termins, jo MI pētnieki nepiekrīt, ka standarts būtu jāizmanto algoritma uzticamības mērīšanai.

Singapūras Juridiskās akadēmijas Likumu reformas komiteja ir izveidojusi Robotikas un MI apakškomiteju, lai pārskatītu un ieteiktu, kā likums attiecas uz MI sistēmām. Komiteja izvērtē, vai esošais MI tiesiskais regulējums un valsts politikas sistēma kopumā joprojām atbilst “mērķim”, ņemot vērā MI izmaiņu tempu un attīstības nepārtrauktību. Komiteja 2020. gada jūlijā publicēja divus ziņojumus, vienu ziņojumu 2020. gada septembrī un otru – 2021. gada februārī.

Pirmajā ziņojumā ir noteiktas problēmas, ar kurām likumdevējiem un politikas veidotājiem var nākties saskarties, piemērojot ētikas principus, izstrādājot vai reformējot MI politiku un likumus. Pirmā ziņojuma galvenais mērķis ir veicināt sabiedriskās diskusijas par to, kā šos ētikas principus var iestrādāt normatīvajos aktos, kas veicinātu MI tehnoloģiju attīstību, kurā prioritāte ir cilvēku labklājība cieņa un autonomija. Konkrēti ziņojumā ir apspriesti šādi ētikas principi, kuriem vajadzētu būt saistītiem ar MI tiesisko reformu:

Likums un galvenās intereses: MI sistēmas jāprojektē un jāizvieto tā, lai tas atbilstu likumam un nepārkāptu ar likumu aizsargāto personu noteiktās pamatintereses – divas galvenās bažas attiecībā uz MI sistēmu atbildību ir (i) attiecīgā subjekta garīgā stāvokļa trūkums, piemēram, zināšanas vai

personas nodoms, un (ii) MI sistēmas "lēmums" rīkoties ir ilgas cēloņsakarības rezultāts, kurā iesaistīti dažādi subjekti dažādos sistēmas izveides un ieviešanas posmos.

MI sistēmu ietekmes uzskaitē: MI sistēmu projektētājiem jāapsver saprātīgi paredzamu MI sistēmu ietekmes iespējamās sekas visā to dzīves ciklā. Iespējams, ka esošie principi ir pietiekami un uz tiem var paļauties, lai taisnīgi sadalītu atbildību. Tomēr politikas veidotājiem var būt nepieciešami individuāli iejaukšanās rīki, izstrādājot principus, kas raksturīgi konkrētiem scenārijiem.

Labklājība un drošība: MI sistēmām jābūt racionālām, taisnīgām un bez tīšas vai netīšas neobjektivitātes. Ir jānovērtē MI sistēmu paredzētā un neparedzētā ietekme uz labklājības un drošības rādītājiem un līdz minimumam jāsamazina kaitējums, ņemot vērā tādus faktorus kā cilvēka emocijas, empātija un personiskā attieksme. Risku pārvaldība cilvēku labklājībai: MI sistēmu projektētājiem ir pienācīgi jānovērtē un jānovērš vai jākontrolē MI sistēmu izmantošanas riski drošības un labklājības ziņā. Politikas veidotājiem būs jāapsver, vai ir jāievieš obligāti riska pārvaldības standarti, un, ja jā, jānosaka šo standartu forma un specifika.

Cieņa pret vērtībām un kultūru: MI sistēmas jāprojektē, ņemot vērā sociālās vērtības, kultūras daudzveidību un vērtības dažādās sabiedrībās. Efektīvās MI sistēmās ir īpaši svarīgi ņemt vērā sociālās vērtības un kultūras normas.

Caurskatāmība: projektējot MI sistēmas, kurām jābūt pēc iespējas caurskatāmākām, jāļauj atklāt, kā un kāpēc MI sistēma pieņēma konkrētu lēmumu vai rīkojās tā. Caurskatāmība nozīmē spēju izsekot, izskaidrot, pārbaudīt un interpretēt visus MI sistēmu aspektus un to rezultātus, cik vien iespējams. Mērķis ir ne tikai pienācīgi regulēt MI, bet arī radīt drošu MI. Viens no iespējamajiem atbildes līdzekļiem uz dažādām MI sistēmas problēmām saistībā ar izsekošanas, izskaidrošanas un pārbaudīšanas uzdevumiem ir prasība, lai MI sistēmās tiktu iebūvēti mehānismi, kas pēc iespējas saprātīgāk reģistrē datu ievadi un nodrošina loģisku lēmumu pieņemšanu.

Atbildība: atbildīgo personu saukšana pie noteiktas atbildības par MI sistēmu nepareizu darbību atkarībā no viņu lomām un konteksta.

Datu ētiska izmantošana: atbilstoša privātuma un personas datu pārvaldības prakse, lai aizsargātu personu datus (The National Law Review, 2021).

Ķīnas valdība aktīvi strādā, lai Ķīnā izveidotu MI regulēšanas sistēmu. 2017. gadā Ķīna pieņēma kibernetikas likumu, kas regulē MI izmantošanu tīkla operatoriem un pakalpojumu sniedzējiem. Likumā teikts, ka "vācot un izmantojot personisko informāciju, tīkla operatoriem ir jāievēro tiesiskuma, taisnīguma un caurspīdīguma principi, jāatklāj datu savākšanas un izmantošanas noteikumi, kā arī skaidri jādefinē informācijas vākšanas un izmantošanas mērķis, metode un darbības joma un jāiegūst personas piekrišana informācijas vākšanai".

Ķīnas Nacionālais rūpnieciskās informācijas drošības attīstības pētniecības centrs 2021. gada janvārī izdeva oficiālo dokumentu "Jaunas MI infrastruktūras attīstīšana 2020. gadā". Šajā dokumentā galvenā uzmanība tiek pievērsta divām ar MI saistītās infrastruktūras funkcijām: ilgtspējīgu inovāciju atbalstam un MI attīstībai un tradicionālo nozaru pārveidošanas un modernizācijas veicināšanai. Dokumentā runāts arī par nepieciešamību "stiprināt spēju novērtēt, novērst un kontrolēt riskus un veicināt veselīgu MI tehnoloģijas attīstību", kā arī "nodrošināt MI tehnoloģijas drošību, produktu drošību, datu drošību un lietojumprogrammu drošību, kā arī novērst drošības problēmas, kas pastāv pašā MI un saistībā ar to izmantošanu". Šie noteikumi norāda uz Ķīnas nodomu pastiprināt AI sistēmu uzraudzību (Overly & Heikkilä, 2021).

Krievijas Federācijā 2019. gada tika pieņemta Nacionālā MI attīstības stratēģija laika posmam līdz 2030. gadam.

Dokuments ir paredzēts, lai nodrošinātu MI ātrāku attīstību, veiktu zinātniskus pētījumus šajā jomā, palielinātu informācijas un skaitļošanas resursu pieejamību lietotājiem, kā arī pilnveidotu kadru sagatavošanas sistēmu šajā jomā.

2020. gada beigās Krievija pieņēma MI tehnoloģiju attīstības standartizācijas programmu. Dokuments paredz vairāk nekā 200 standartu izstrādi dažādās jomās. Tiek izveidots nepieciešamais tiesiskais regulējums, proti, tiesību aktu pielāgošana attiecībā uz cilvēku mijiedarbību ar MI.

Tika pieņemta MI un robotikas tiesiskā regulējuma koncepcija līdz 2024. gadam. Tā nosaka pamatprincipus (Греф, 2021) MI regulēšanai, tostarp medicīnas, transporta, valdības, rūpniecības, tirdzniecības utt. jomās.

Likumdošanas līmenī MI jēdziens tiks nostiprināts Krievijas Federācijā no 2021. gada 1. jūlija, kad stāsies spēkā likums par piecu gadu eksperimentālā tiesiskā režīma ieviešanu Maskavā, saskaņā ar kuru "ar mākslīgo intelektu saprot tehnoloģisku risinājumu kopumu, kas ļauj atdarināt cilvēka kognitīvās funkcijas un iegūt, veicot konkrētus uzdevumus, vismaz cilvēku intelektuālās darbības rezultātiem salīdzināmus rezultātus. Šāds tehnoloģisko risinājumu kopums ietver informācijas un komunikācijas infrastruktūru, programmatūru, kā arī procesus un pakalpojumus datu apstrādei un risinājumu meklēšanai" (Официальный интернет-портал правовой информации РФ, 2020).

Pamatojoties uz šī likuma normām, Maskavā ir palaists eksperimentāls tiesiskais režīms MI jomā. Tas dod eksperimenta dalībniekiem tiesības apstrādāt anonīmus personas datus. Tas ļauj ievērojami stimulēt MI tehnoloģiju ieviešanu, attīstību un izmantošanu, noteikt ekonomikas un sabiedrisko attiecību sfēras, kurās ir ieteicams ieviest MI. Notiek darbs pie rīcības plāna izstrādes noteikumu pieņemšanai, lai novērstu šķēršļus MI tehnoloģiju ieviešanai. Plānots 2021. gadā sākt vispārēju noteikumu izstrādi, kā arī noteikumu izstrādi divās izmēģinājuma jomās: veselības aprūpē un transportā (Тапаченко, 2021).

Amerikas Savienoto Valstu prezidents 2020. gada novembrī izdeva MI lietojumu regulēšanas rokasgrāmatu, kurā "izklāstīti politikas apsvērumi, kuriem jānosaka tiesiskā regulējuma robežas MI izmantošanas procesā" (Combs, Levine & Blankstein, 2021).

ASV kongress 2021. gada janvārī pieņēma tiesību aktu, kas uzdeva Nacionālajam standartu un tehnoloģiju institūtam izstrādāt vadlīnijas uzņēmumiem, lai mazinātu ar MI attīstību un izmantošanu saistītos riskus (USA 116th Congress, 2021, 6395). Ar minēto likumu tiek izveidota arī MI iniciatīvu valsts pārvalde, lai izstrādātu un ieviestu ASV pieeju šai tehnoloģijai. Likums arī izveido MI padomdevēju komiteju, kas sastāv no zinātniekiem un nozares pārstāvjiem, kuri var ieteikt jomas, kurās ASV būtu jāsadarbjas ar citām valstīm MI attīstībā (Overly & Heikkilä, 2021). Uztājoties Minhenes drošības konferencē 2021. gada februārī, ASV prezidents Džo Baidens paziņoja, ka "Amerikas Savienotajām Valstīm būtu jāformulē noteikumi, kas regulēs tehnoloģiju un uzvedības normu attīstību kibertelpā, mākslīgajā intelektā, biotehnoloģijā, lai tās tiktu izmantotas cilvēku attīstībai, nevis cilvēku iznīcināšanai" (Overly & Heikkilä, 2021).

Eiropas Komisijā (angļu val. – *European Commission*) tika izveidota ievērojama ekspertu grupa (*High-Level Expert Group on Artificial Intelligence*), kas sagatavoja vairākus pamatdokumentus, kas veidoja pamatu Eiropas stratēģiskajām pamatnostādnēm MI jomā:

- 1) MI Eiropai;
- 2) uzticēšanās cilvēkiem veidotajā MI;
- 3) MI definēšana: iespējas un zinātniskās disciplīnas;
- 4) uzticama MI ētikas rokasgrāmata;
- 5) ieteikumi par uzticamību MI politikā un investīcijās (European Commission, 2019).

Eiropas Komisija nosaka trīs pamatkomponentus uzticamai MI sistēmai visā pastāvēšanas posmā:

- 1) likumība (atbilstība normatīvajiem aktiem);
- 2) ētika (ētikas standartu, principu ievērošana un vērtību ievērošana);
- 3) uzticamība (nodrošinot izturību un stabilitāti), vienlaikus uzsverot, ka pat ar labiem nodomiem MI sistēmas var radīt netīšu kaitējumu) (European Commission, 2019).

Eiropas Parlaments 2020. gada rudenī pieņēma MI ētisko standartu, kas attieksies uz “MI, robottehniku un ar to saistītajām tehnoloģijām, kas izstrādātas, izvietotas un/vai tiek izmantotas ES” (neatkarīgi no programmatūras, algoritma vai datu atrašanās vietas). Papildus sociālajiem un vides aspektiem dokuments nosaka ētiskas robežas MI izmantošanai, uzsverot nepieciešamību pēc cilvēku uzraudzības par MI un nepieciešamību MI sertificēšanai. Tajā pašā laikā Eiropas Parlaments publicēja arī regulu par atbildību par AI sistēmu darbību, kurā tiek ieteikts pārskatīt atbildību par produkta kvalitāti (Syed & Clement-Jones, 2021).

Pēc ekspertu domām, 2021. gadā Eiropā var sagaidīt strauju regulatīvo izmaiņu attīstību MI jautājumā. Vairākas Eiropas Savienības valstis (piemēram, Dānija) ir izteikušas bažas, ka MI varētu kļūt pārmērīgi regulēts (Syed & Clement-Jones, 2021). Tomēr Vācija, Somija un Igaunija, gluži pretēji, aicina Eiropas Komisiju aktīvāk rīkoties, lai stiprinātu ES digitālo suverenitāti. Šīs valstis ierosina vairākus steidzamus pasākumus, lai mēģinātu labot situāciju ar ES atpalcību no citām valstīm MI regulēšanā. Viņi atbalsta Eiropas Komisijas priekšlikumu pastiprināt tādu galveno platformu kā *Facebook*, *Google* un *Amazon* regulējumu ES teritorijā. Šajā nolūkā ES plāno pieņemt divus likumus – *Digitālo pakalpojumu likumu* un *Digitālo tirgu likumu* (Zou & Zhang, 2021).

Tāpat Eiropas Komisija pieņēma Eiropas Savienības digitālo stratēģiju, kas ietver tiesību normu izstrādes principus MI izstrādei un ieviešanai. Tās mērķis ir sasniegt ES līderpozīcijas MI tehnoloģiju radīšanā un regulēšanā.

Pamatojoties uz šo Eiropas Komisijas nostāju, autors paredz, ka papildus iespējamajiem papildinājumiem esošajos tiesību aktos ES var izveidot jaunus tiesību aktus, kas tieši būs saistīti un tiks attiecināti uz MI, lai ES mērogā sakārtotu normatīvi tiesisko regulējumu par MI vienota jēdziena izpratni, kā arī noteikt vienotus MI darbības pamatprincipus (Zou & Zhang, 2021).

Eiropas Komisija plāno 2021. gada aprīlī piedāvāt ES regulējumu par MI, kas varētu piedāvāt alternatīvu Amerikas un Ķīnas pieejai MI tehnoloģiju regulējumam (Overly & Heikkilä, 2021).

Pētījuma daļa

Apkopojot starptautisko organizāciju un dažādu pasaules valstu pieredzi centienos noteikt MI darbības pamatprincipus, pēc autora domām, jautājumi par MI izziņāšanu un tiesisko regulēšanu vēl paliks aktuāli ilgu laiku, jo šī joma ir tikai attīstības sākumstadijā.

Izvērtējot un izanalizējot vairāku starptautisko organizāciju un dažādu valstu pētnieku, kā arī transnacionālo korporāciju pozīciju par MI darbības principiem, autors konstatē, ka ar MI izmantošanu ir vēl daudz neatrisinātu juridisku jautājumu, starp kuriem ir galvenā problēma, kas saistīta ar cilvēka pamatvērtību ievērošanas garantijām un cilvēktiesībām, kas ir stūrakmens MI iespējai attīstīties daudz straujāk.

Tādējādi pasaulē nav nevienas valsts, kura ar normatīviem aktiem noregulētu MI tehnoloģijas izveidošanu un izmantošanu pilnībā. No autora viedokļa, MI tiesiskās regulēšanas neesamība ir viena no būtiskākām problēmām.

Neskatoties uz to, ka nepastāv pilnīga MI tiesiskā regulējuma, tomēr Eiropas Savienība spēra nepieciešamos soļus šī jautājuma sakārtošanai.

Tomēr ne tikai ES, bet arī citur pasaulē apzinās par MI pieaugošo nozīmi ekonomikā, valsts stiprajām pusēm tā izmantošanā, kā arī nepieciešamību koordinēt centienus radīt labvēlīgu vidi arī turpmākai MI attīstībai. Tādējādi ir apsveicami UNESCO, Eiropas Padomes un OECD centieni veidot vienprātības par MI darbības un pamatprincipu standartizāciju, piedāvājot pasaulei dažādus, tomēr uz cilvēces aizsardzību vērsto izpratni par MI darbību.

Ņemot vērā MI izmantošanas potenciālu, attīstības tendences, nepieciešamību noteikt to tiesisku regulēšanu (izstrādāt vadlīnijas un stratēģiju, kas balstās uz ES pamatvērtībām, ievērot privātuma un personas datu aizsardzību, kā arī atbildīgumu un caurskatāmību), pēc autora viedokļa, MI ir arī praktiskā lietderība nacionālajā līmenī, jo ar to ieviešanu tiks nodrošināts atbalsts valsts pārvaldes iestādēm, lai tiesiskais regulējums MI tehnoloģiju izstrādei un izmantošanai būtu salāgots ar pamattiesībām un kalpotu par vienu no būtiskiem instrumentiem sabiedrības tālākai attīstībai.

Negaidot situāciju, kad MI izmantošana sabiedrībai būs ikdienas parādība, autors uzskata, ka nepieciešams jau tagad paredzēt un sākt darbu pie būtisku izmaiņu ieviešanas informācijas drošības koncepcijā visos valsts līmeņos. Tas prasa izstrādāt jaunus informācijas aizsardzības un tās izmantošanas kontroles līdzekļus, kā arī stratēģiju par MI izstrādāšanu un izmantošanu.

Secinājumi un priekšlikumi

1. Neļaut transnacionālajiem uzņēmumiem pēc noklusējuma uzlikt viņu izstrādātās un ieviestās ētikas normas par MI kā standartu ieviešanai valsts līmenī.
2. Nepieciešams aktīvāk iesaistīties MI tiesiskā regulējuma un darbības pamatprincipu izstrādāšanā starptautiskajās organizācijās (Eiropas Padomē, Ekonomiskās sadarbības un attīstības organizācijā, UNESCO).
3. Izveidot īpašu starpnozaru darba grupu valdības pakļautībā, lai izstrādātu centralizētu politiku attiecībā uz jautājumiem par MI, noteiktu MI tehnoloģiju izmantošanas virzienus un risinātu problēmas, kas rodas saistībā ar MI ieviešanu.
4. Nepieciešams izstrādāt nacionālo stratēģiju par MI tehnoloģiju ieviešanu, kā arī sniegt atbalstu (t.sk. finansiālo) MI tehnoloģiju izstrādāšanas un ieviešanas procesam.
5. Izglītēt sabiedrību par MI būtību un darbības pamatprincipiem; nodrošināt caurspīdīgumu un izskaidrot sabiedrībai, kā MI sistēma darbojas, lai tai nebūtu šaubas par MI darbības objektivitāti; veicināt sabiedrību iesaistīties apspriešanā par MI izmantošanas un pielietošanas perspektīvām, nodrošināt sabiedrības līdzdalību lēmumu pieņemšanas procesā par jautājumiem, kas saistīti ar MI ieviešanu ikdienas dzīvē.
6. Likumdošanas līmenī ir jānoformulē un jāizstrādā savstarpēji saistītu vērtību, principu un īpašu darbību (standartu) sistēma MI izstrādei un ieviešanai, kā arī jāizveido mehānismi, lai novērstu risku MI neētiskai izmantošanai. MI izstrādāšanas procesā morālie un sociālie aspekti ir jāņem vērā jau pašā sākumā un kā obligāti.

References

- Berman, S., Ferrera D. (2021). [skatīts 14.02.2021.] Pieejams: <https://www.jdsupra.com/legalnews/code-red-the-fda-s-artificial-9430606/>
- Combs, K., Levine, G., Blankstein, S. (2021). [skatīts 17.03.2021.] Pieejams: <https://www.mondaq.com/unitedstates/healthcare/1043796/podcast-non-binding-%20guidance-fda-regulatory-developments-in-ai-and-machine-learning>
- Overly, S., Heikkilä, M. (2021). [skatīts 15.02.2021.] Pieejams: <https://www.politico.com/news/2021/03/02/china-us-europe-ai-regulation-472120>
- Raaflaub, C. (2020). [skatīts 28.02.2021.] Pieejams: <https://www.swissinfo.ch/eng/promoting-artificial-intelligence-with-a-human-face-/46155016>
- Syed, I., Clement-Jones, T. (2021). [skatīts 08.03.2021.] Pieejams: <https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=772fb63a-c1e2-44b9-89a4-2c042bd17841>
- Zou, G., Zhang, H. (2021). [skatīts 21.03.2021.] Pieejams: <https://www.managingip.com/article/b1qsl1ghs6s37w/future-of-ip-china-a-closer-look-at-governmental-and-regulatory-support-of-ai>
- Богданов, А. (2021). [skatīts 11.03.2021.] Pieejams: <https://hi-news.ru/technology/tyomnaya-storona-iskusstvennogo-intellekta-tak-li-ii-xorosh-kak-nam-govoryat.html>
- Греф, Г. (2021). [skatīts 05.03.2021.] Pieejams: <https://tass.ru/ekonomika/10802757>
- Медведев, Ю. (2021). [skatīts 16.03.2021.] Pieejams: <https://rg.ru/2021/03/16/kakuiu-etiku-mogut-naviazat-iskusstvennomu-intellektu.html>
- Тарасенко, О. (2021). [skatīts 25.02.2021.] Pieejams: https://www.cnews.ru/articles/2021-02-09_zamministra_ekonomicheskogo_razvitiya
- Baltnews mājas lapa (2021). [skatīts 27.02.2021.] Pieejams: https://baltnews.lt/vnutri_Lithuania_politika_novosti/20210223/1020609886/Uspekh-ili-stagnatsiya-Kuda-privedet-tsifrovoe-budushee-Litvu.html
- Calltouch mājas lapa (b.g.). [skatīts 26.02.2021.] Pieejams: <https://www.calltouch.ru/glossary/iskusstvennyy-intellekt/>
- Council of Europe mājas lapa (2019). [skatīts 01.03.2021.] Pieejams: <https://www.coe.int/en/web/artificial-intelligence/ethical-frameworks>
- European Commission mājas lapa (2019). [skatīts 27.02.2021.] Pieejams: <https://ec.europa.eu/digital-single-market/en/news/ethics-guidelines-trustworthy-ai>
- HPE mājas lapa (b.g.). [skatīts 26.02.2021.] Pieejams: <https://www.hpe.com/ru/ru/what-is/artificial-intelligence.html>
- OECD mājas lapa (2021). [skatīts 11.03.2021.] Pieejams: https://www.oecd-ilibrary.org/science-and-technology/oecd-digital-economy-papers_20716826
- The National Law Review mājas lapa (2021). [skatīts 09.03.2021.] Pieejams: <https://www.natlawreview.com/article/singapore-academy-law-considers-impact-robotics-and-artificial-intelligence-law>
- UNESCO mājas lapa (2020). [skatīts 25.02.2021.] <https://en.unesco.org/news/unesco-launches-worldwide-online-public-consultation-ethics-artificial-intelligence>
- USA 116th Congress mājas lapa (2021). HR 6395 (116). [skatīts 10.03.2021.] Pieejams: <https://www.congress.gov/bill/116th-congress/house-bill/6395>
- Vatican News mājas lapa (2020). [skatīts 01.03.2021.] Pieejams: <https://www.vaticannews.va/en/vatican-city/news/2020-05/artificial-intelligence-with-ethics-pontifical-academy-for-life.html>
- Официальный интернет-портал правовой информации РФ (2020). [skatīts 16.03.2021.] Pieejams: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202004240030>
- Теории и практики mājas lapa (b.g.). [skatīts 26.02.2021.] Pieejams: <https://theoryandpractice.ru/posts/17550-chto-takoe-iskusstvennyy-intellekt-ii-opredelenie-ponyatiya-prostymi-slovami>

PROTECTION OF TRADE SECRETS IN THE DIGITAL ENVIRONMENT

KOMERCNOSLĒPUMA AIZSARDZĪBA DIGITĀLAJĀ VIDĒ

Zita Studente

Biznesa augstskola *Turība, Latvija*

e-pasts: *zita.studente@inbox.lv*

Abstract

Nowadays businesses are not imaginable without various technical means and systems for information transmission, perception, processing and storage. One of the components of business security problems is the problem of security of information, and one of the components of business protection problems is trade secret. Effective protection of the trade secret and the preservation of secrecy is particularly important at a time when companies obtain and store information in the digital environment in much more significant volumes. In fact, as a result of the Covid-19 pandemic, the use of digital solutions has become a much greater daily necessity.

Atslēgas vārdi: komercnoslēpums, komercnoslēpuma aizsardzība, draudi, atbildība, digitālā vide, tiesvedības process

Ievads

Mūsdienu bizness nav iedomājams bez dažādiem tehniskajiem līdzekļiem un sistēmām, kas paredzēti informācijas uztveršanai, pārraidīšanai, apstrādāšanai un glabāšanai. Viena no biznesa drošības problēmas sastāvdaļām ir informācijas drošības problēma, bet viena no aizsardzības metodēm – komercnoslēpums (Zemļjanovs, 2005).

Komercnoslēpuma neatņemama pazīme ir tā slepenība. Pirmkārt, pašam komersantam ir jāpieliek saprātīgas pūles, lai komercnoslēpums tiktu saglabāts slepenībā. Otrkārt, komercnoslēpuma saturam ir jābūt slepenam, vispārzināmas vai publiskotas lietas vai ziņas nav komercnoslēpums (Augtākās tiesas Senāta 2010. gada 17. maija spriedums, 2010).

Komercnoslēpuma efektīva aizsardzība un slepenības saglabāšana ir īpaši svarīga laikā, kad uzņēmumi informāciju iegūst un daudz ievērojamākos apjomos uzglabā digitālajā vidē. Turklāt *Covid-19* pandēmijas iespaidā digitālo risinājumu izmantošana kļuvusi par daudz lielāku ikdienas nepieciešamību.

Lai droši aizsargātu komercnoslēpumu, vispirms jānoskaidro, kas to apdraud, un jānovērtē briesmu avoti.

Komercnoslēpuma aizsardzības pārkāpumi saistīti ar komercnoslēpumu saturošu ziņu neatļautu iegūšanu, izpaušanu, lietošanu un šīs informācijas nozaudēšanu. Par minētajām darbībām ir paredzēta gan disciplināratbildība, gan civiltbildība, gan arī kriminālatbildība.

Vēršoties tiesā savu tiesību aizsardzībai, komersantam jābūt pārliecinātam, ka tiesvedības procesa gaitā netiks zaudēta komercnoslēpuma konfidencialitāte, kas varētu atturēt komercnoslēpumu likumīgo turētāju no tiesvedības sākšanas, lai aizsargātu savus komercnoslēpumus.

Komercnoslēpums un digitālā vide

No *Komerclikuma* 19. panta izriet, ka komercnoslēpuma statusu lietai vai ziņām piešķir pats komersants, pamatojoties uz savu novērtējumu par to nozīmi, komerciālu vērtību un nepieciešamību to paturēt noslēpumā un aizsargāt no trešajām personām. Šāds regulējums ir noteikts, jo primāri tieši komersants kā rūpīgs un kārtīgs saimnieks vislabāk izprot sava uzņēmuma un nozares, kurā viņš darbojas, specifiku, vajadzības, konkurences īpatnības un citas svarīgas detaļas. Augstākās tiesas Senāts ir atzinis, ka komercnoslēpuma aizsardzība ir ļoti būtiska komersantam, jo no tā ir atkarīga komersanta uzņēmuma vērtība un tā attīstības iespējas. Komercnoslēpuma neatļauta nonākšana konkurenta rīcībā dod tam saimnieciskas priekšrocības un ir pretēja godīgām saimnieciskās darbības paražām. Tādējādi komersanta tiesības noteikt komercnoslēpuma statusu un prasīt tā aizsardzību ir nozīmīgas un respektējamas (Augstākās tiesas Senāta 2010. gada 17. maija spriedums, 2010).

Atbilstoši *Komercnoslēpuma aizsardzības likuma* 2. pantā noteiktajam, komercnoslēpums ir neizpaužama saimnieciska rakstura informācija, tehnoloģiskās zināšanas un zinātniska vai cita rakstura informācija, kas atbilst visām šādām pazīmēm – tā ir slepena, jo nav vispārzināma vai pieejama personām, kuras parasti izmanto šādu informāciju, tai ir faktiskā vai potenciāla komerciālā vērtība, tādēļ, ka tā ir slepena, kā arī komercnoslēpuma turētājs ir veicis atbilstošus tās slepenības saglabāšanas pasākumus (*Komercnoslēpuma aizsardzības likums*).

Komercnoslēpuma aizsardzības likuma 2. pantā noteikts, ka komercnoslēpuma turētājs ir ikviena fiziskā vai juridiskā persona, kura likumīgi ieguvusi komercnoslēpumu un ir tiesīga to pārvaldīt (kontrolēt), tostarp izmantot un izpaust (*Komercnoslēpuma aizsardzības likums*).

Uzņēmējdarbība nav iedomājama bez mūsdienīgām tehnoloģijām. Dažādu pakalpojumu saņemšana un biznesa attīstība pat vismazākajā uzņēmumā nav iedomājama bez digitālajiem risinājumiem, kuri ir kļuvuši par uzņēmējdarbības neatņemamu sastāvdaļu. Turklāt *Covid-19* pandēmijas iespaidā digitālo risinājumu izmantošana kļuvusi pat par ikdienas nepieciešamību un ir likusi daudziem uzņēmumiem mainīt ikdienas darba ritmu, daudzas funkcijas veicot attālināti.

Tāpat 2020. gads paliks vēsturē *Covid-19* un tā radīto seku dēļ. No vienas puses, protams, var uzskaitīt ārkārtīgi daudz negatīvu seku *Covid-19* sakarā, tomēr, no otras puses, tas veicinājis digitālo prasmju apguvi, paātrinājis digitālo risinājumu ieviešanu (Eiropas digitālās ..), lai tādējādi uzņēmumi, iestādes, kā arī personas arvien vairāk izšķirtos izmantot tieši digitālos risinājumus ne tikai savas ikdienas uzlabošanai, bet arī efektīvākai un produktīvākai darba pienākumu veikšanai (Soņeca, 2020).

Atbilstoši Eiropas Parlamenta un Padomes 2016. gada 8. jūnija Direktīvā (ES) Nr. 2016/943 par zinātnības un darījumdarbības neizpaužamas informācijas (komercnoslēpumu) aizsardzību pret nelikumīgu iegūšanu, izmantošanu un izpaušanu norādītajam, jaunākās tendences, piemēram, globalizācija, plašāka ārpalpojumu izmantošana, garākas piegādes ķēdes un plašāka informācijas un sakaru tehnoloģijas izmantošana palielina negodīgas prakses izmantošanas risku. Uzņēmumi ir neaizsargāti pret zādzībām, neatļautu kopēšanu, ekonomisko spiegošanu vai konfidencialitātes prasību pārkāpumiem, kuru mērķis ir piesavināties komercnoslēpumus, neatkarīgi no tā, vai šādas negodīgas prakses izcelsme ir Eiropas Savienības teritorijā vai ārpus tās (4. punkts) (Eiropas Parlamenta un Padomes 2016. gada 8. jūnija Direktīva, 2016).

Nav šaubu, ka digitālā vide rada riskus komercnoslēpuma aizsardzībai.

Draudi komercnoslēpumu saturošajai informācijai un atbildība par pretiesisko rīcību

Lai droši aizsargātu komercnoslēpumu, vispirms jānoskaidro, kas to apdraud, un jānovērtē briesmu avoti. Briesmu avots ir gan uzņēmuma (firmas) personālā ietilpstošo, gan neietilpstošo personu pretiesiska rīcība. Tātad runa ir par draudiem, kuru avots atrodas sociālajā vidē – ārējā vai iekšējā (attiecībā pret konkrēto firmu). Atkarībā no tā, kur atrodas sociālo draudu avots, šos draudus var iedalīt ārējos vai iekšējos (Zemļjanovs, 2005).

Ārējie draudu avoti informācijas drošības jomā: ekonomiskā spiegošana; konkurentu izlūkošanas darbības; organizētās noziedzības grupu darbība; kontroles funkcijas īstenojošo valsts institūciju darbinieku negodīga rīcība; citi (Zemļjanovs, 2005).

Iekšējie draudu avoti informācijas drošības jomā: saimniecības subjekta darbinieku pretiesiskas darbības; informācijas drošības sistēmas nepilnības; lietvedības noteikumu pārkāpumi; datortīklu lietošanas kārtības pārkāpumi; konfidencialo sarunu procedūras pārkāpumi; caurlaides režīma pārkāpumi; citi (Zemļjanovs, 2005).

Secināms, ka visi iepriekš minētie draudu avoti ir vērsti pret komercnoslēpumu saturošu ziņu neatļautu iegūšanu, izpaušanu, lietošanu un šīs informācijas nozaudēšanu, un par minētajām darbībām Latvijā ir paredzēta gan disciplināratbildība, gan civiltbildība, gan arī kriminālatbildība.

Krimināllikuma 200. pantā (noziedzīgi nodarījumi tautsaimniecībā) paredzēta kriminālatbildība par neizpaužamu ziņu, kas nav valsts noslēpums, izpaušanu, komercnoslēpumu saturošu ziņu neatļautu iegūšanu un izpaušanu un finanšu tirgus iekšējās informācijas nelikumīgu izpaušanu (Krimināllikums).

Krimināllikuma 200. panta otrā daļa nosaka atbildību par komercnoslēpuma neatļautu iegūšanu savai vai citas personas lietošanai vai izpaušanai vai par komercnoslēpuma neatļautu izpaušanu citai personai tādā pašā nolūkā, kā arī par finanšu tirgus iekšējās informācijas nelikumīgu izpaušanu. Par minētā noziedzīgā nodarījuma izdarīšanu paredzēts sods – brīvības atņemšana uz laiku līdz diviem gadiem vai īslaicīga brīvības atņemšana, vai piespiedu darbs, vai naudas sods (Krimināllikums).

Krimināllikuma 200. panta trešā daļa nosaka atbildību par minētā panta otrajā daļā norādīto ziņu nolaupīšanu. Par minētā noziedzīgā nodarījuma izdarīšanu paredzēts sods – brīvības atņemšana uz laiku līdz trim gadiem vai īslaicīga brīvības atņemšana, vai piespiedu darbs, vai naudas sods. (Krimināllikums)

Atbilstoši *Civilprocesa likuma* 250.78 pantā noteiktajam lietas par notikušu vai nākotnē ticami iespējamu komercnoslēpuma nelikumīgu iegūšanu, izmantošanu un izpaušanu izskata tiesa prasības kārtībā pēc vispārējiem noteikumiem, ievērojot šajā nodaļā paredzētos izņēmumus (Civilprocesa likums).

Saskaņā ar *Darba likuma* 83. panta pirmo daļu darbiniekam ir pienākums neizpaust viņa rīcībā nonākušo informāciju, kas ir darba devēja komercnoslēpums. Darba devējam ir pienākums rakstveidā norādīt, kāda informācija uzskatāma par komercnoslēpumu. Par komercnoslēpuma izpaušanu darba devējs var saukt darbinieku pie disciplinārās atbildības (Civilprocesa likums).

Latvijas Komerbanku asociācijas prezidents ir norādījis: “Sen zināma patiesība, ka uzņēmuma galvenā vērtība ir darbinieki. Palūkojoties no digitālās drošības puses, mēs šo tēzi varam pavērst otrādi – darbinieki ir ne tikai uzņēmuma lielākā vērtība, bet arī lielākais apdraudējums. Reti kuram uzņēmumam tiek rīkots apzināts digitāls ārējais uzbrukums, taču netīši apdraudējumi no iekšpuses

var gadīties katru dienu – inficēts e-pasta pielikums, kas tiek atvērts darba datorā un izplatās iekšējā tīklā, inficēts ārējo datu nesējs, kas tiek pievienots darba datoram un sabojā to, vai citi līdzīgi apdraudējumi.” (Dārziņa, 2016)

Turklāt arī “Gemius” veiktā aptauja atklāj, ka cilvēki darba lietu kārtošanai izmanto daudzus saziņas kanālus – e-pastu, telefonu, īsziņas, *WhatsApp*, *Skype*, sociālos medijus. Gandrīz puse darbinieku atzīst, ka viņi mēdz darba vajadzībām izmantot savu privāto e-pastu. Tas nozīmē, ka caur visiem šiem kanāliem tiek nodota arī uzņēmumam nozīmīga informācija, tostarp uzņēmumam sensitīvi dati, nereti – konfidenciāla informācija, un, kas īpaši svarīgi, par ko uzņēmēji ikdienā neaizdomājas, ka tā ir ne tikai viņu nozīmīgā sensitīvā informācija, bet arī viņu sadarbību partneru informācija un klientu personas dati (Dārziņa, 2016).

Nemot vērā minēto, secināms, ka katru uzņēmumu var apdraudēt gan ārēji, gan iekšēji draudu avoti. Tomēr neviens no uzņēmumiem nav pasargāts no netīša apdraudējuma, kura novēršanas labākā prevencija ir darbinieku izglītošana.

Komercnoslēpuma aizsardzības līdzekļi tiesvedības procesā Latvijas Republikā

Tiesības uz taisnīgu tiesu un lietas izskatīšanu neatkarīgā, objektīvā un kompetentā tiesā likumīga tiesvedības procesa norisē Latvijā nostiprināta Latvijas Republikas *Satversmē* un attiecīgajos procesuālajos likumos.

Latvijas Republikas *Satversmes* 82. pantā un 83. pantā noteikts, ka tiesu Latvijā spriež rajona (pilsētas) tiesas, apgabaltiesas un Augstākā tiesa, bet kara vai izņēmuma stāvokļa gadījumā – arī kara tiesas. Tiesneši ir neatkarīgi un vienīgi likumam padoti (Latvijas Republikas *Satversme*).

Latvijas Republikas *Satversmes* 92. pantā noteikts, ka ikviens var aizstāvēt savas tiesības un likumiskās intereses taisnīgā tiesā. [...] (Latvijas Republikas *Satversme*).

Latvijas Republikas *Satversmes* 100. pantā noteikts, ka ikvienam ir tiesības uz vārda brīvību, kas ietver tiesības brīvi iegūt, paturēt un izplatīt informāciju, paust savus uzskatus. Cenzūra ir aizliegta (Latvijas Republikas *Satversme*).

Civilprocesa likuma 1. pantā noteikts, ka katrai fiziskajai un juridiskajai personai ir tiesības uz savu aizskarto vai apstrīdēto civilo tiesību vai ar likumu aizsargāto interešu aizsardzību tiesā (*Civilprocesa likums*).

Kriminālprocesa likuma 1. pantā noteikts, ka šī likuma mērķis ir noteikt tādu kriminālprocesa kārtību, kas nodrošina efektīvu *Krimināllikuma* normu piemērošanu un krimināltiesisko attiecību taisnīgu noregulējumu bez neattaisnotas iejaukšanās personas dzīvē (*Kriminālprocesa likums*).

Administratīvā procesa likuma 2. pantā noteikti šī likuma pamatmērķi:

- 1) nodrošināt demokrātiskas, tiesiskas valsts pamatprincipu, it sevišķi cilvēktiesību, ievērošanu konkrētās publiski tiesiskajās attiecībās starp valsti un privātpersonu;
- 2) pakļaut neatkarīgas, objektīvas un kompetentas tiesu varas kontrolei izpildvaras darbības, kuras attiecas uz konkrētām publiski tiesiskajām attiecībām starp valsti un privātpersonu;
- 3) nodrošināt tiesību normu tiesisku, precīzu un efektīvu piemērošanu publiski tiesiskajās attiecībās (*Administratīvā procesa likums*).

Lai aizsargātu komercnoslēpumu, gan *Administratīvā procesa likumā*, gan *Civilprocesa likumā*, gan arī *Kriminālprocesa likumā* ir noteikti priekšnoteikumi slēgtas tiesas sēdes noteikšanai.

Atbilstoši *Administratīvā procesa likuma* 108. panta trešajā daļā noteiktajam, lai aizsargātu ierobežotas pieejamības informāciju, tiesa ar motivētu lēmumu var noteikt, ka lieta pilnībā vai daļā izskatāma slēgtā tiesas sēdē (*Administratīvā procesa likums*).

Atbilstoši *Kriminālprocesa likuma* 450. panta trešajā daļā noteiktajam, ka ar motivētu lēmumu tiesa var noteikt slēgtu tiesas sēdi ..[.]

4) lai aizsargātu profesionālo noslēpumu vai komercnoslēpumu [..] (*Kriminālprocesa likums*).

Atbilstoši *Civilprocesa likuma* 11. panta trešajā daļā noteiktajam, pēc lietas dalībnieka motivēta lūguma vai tiesas ieskata tiesas sēdi vai tās daļu var pasludināt par slēgtu: 1) ja nepieciešams aizsargāt valsts noslēpumu vai komercnoslēpumu [..] (*Civilprocesa likums*).

Eiropas Parlamenta un Padomes 2016. gada 8. jūnija Direktīvā (ES) Nr. 2016/943 par zinātības un darījumdarbības neizpaužamas informācijas (komercnoslēpumu) aizsardzību pret nelikumīgu iegūšanu, izmantošanu un izpaušanu (turpmāk – Direktīva) īpaši uzsvēta komercnoslēpuma konfidencialitātes aizsardzības nozīme tiesvedības procesa gaitā, tā kā iespēja zaudēt komercnoslēpuma konfidencialitāti bieži attur komercnoslēpuma turētājus no tiesvedības sākšanas (Direktīva, preambulas 24. punkts, 9. pants) (Eiropas Parlamenta un Padomes 2016. gada 8. jūnija Direktīva, 2016).

Pamatojoties uz direktīvā norādīto, *Civilprocesa likumā* 2019. gada tika veikti būtiski grozījumi komercnoslēpuma konfidencialitātes papildu aizsardzībai.

Ar 2019. gada 28. februāra likumu *Grozījumi Civilprocesa likumā* tika papildināts *Civilprocesa likuma* 11. pants, nosakot aizliegumu komercnoslēpumu saturošu dokumentu atvasinājumu izgatavošanai; papildināts *Civilprocesa likuma* 176. pants, nosakot, ka pēc puses lūguma komercnoslēpumu saturošu pierādījumu apkopošana jānodrošina atsevišķā sējumā; papildināts *Civilprocesa likuma* 190. pants, nosakot, ka tiesa spriedumā neatspoguļo informāciju, kas ir komercnoslēpums, norādot, ka ar šo informāciju ir iepazinusies un to izvērtējusi; jaunajā 30.8 nodaļā iekļauts 250.79 pants, kurš paredz tiesai ierobežot personu, kas piedalās lietas izskatīšanā, tiesības iepazīties ar lietā atrodošos komercnoslēpuma saturošu dokumentu, iekļaujot to atsevišķā sējumā, ja tiesa pēc puses motivēta lūguma atzīst, ka tas var radīt lietas dalībniekam vai citai personai būtisku kaitējumu, kā arī paredzētas tiesai tiesības pieprasīt lietas dalībniekam iesniegt jau iesniegtā pierādījuma atvasinājumu vai kopsavilkumu, aizklājot (nenorādot) komercnoslēpuma saturošu informāciju (Informatīvais ziņojums ..).

Kā tas norādīts 2019. gada 28. februāra likuma *Grozījumi Civilprocesa likumā* anotācijā, vienlaikus likumprojekts paredz papildināt *Civilprocesa likuma* jauno 82.1 pantu, kurā noteikti tiesību uz pārstāvību civilprocesā ierobežojumi, ierobežojumu pārstāvībai lietās par komercnoslēpumu aizsardzību pret nelikumīgu iegūšanu, izmantošanu un izpaušanu pirmās instances un apelācijas instances tiesās, nosakot, ka lietas ved puses pašas vai ar profesionāla patentpilnvarnieka vai advokāta starpniecību. Minētais grozījums pamatots ar Direktīvas pieeju paredzēt pasākumus piekļuves ierobežošanai komercnoslēpumu saturošam dokumentam, ko iesniegušas puses vai trešās personas, un pilnīgu vai daļēju piekļuvi paredzot ierobežotam personu lokam. Konfidencialitātes aizsardzības nozīmīgums uzsvērts arī Direktīvas preambulas 2. un 3. punktā, 9. pantā, pielīdzinot komercnoslēpumu aizsardzību patentu aizsardzībai. Pamudinot personas lietās par komercnoslēpuma aizsardzību pret nelikumīgu iegūšanu, izmantošanu un izpaušanu saņemt kvalificētu juridisko palīdzību no reglamentētas profesijas pārstāvjiem ar nostiprinātu profesionālo atbildību par savu darbību, paredzams, ka tas sekmēs komercnoslēpuma konfidencialitātes augstāku aizsardzību papildus *Krimināllikuma* 200. pantā paredzētajai atbildībai par komercnoslēpumu saturošu ziņu izpaušanu. Advokātu un profesionālo patentpilnvarnieku procesa ieviešana šajās

lietās būtu attaisnojama arī tāpēc, lai nodrošinātu šai specifiskajai lietu kategorijai kvalitatīvu un efektīvu strīda risinājumu, veidojot optimāli funkcionējošu un sabiedrībai augsti lietderīgu tiesas procesa modeli (Anotācija likumprojektam ..).

Nemot vērā iepriekš minēto, secināms, ka Latvijā, lai aizsargātu komercnoslēpumu, gan *Administratīvā procesa likumā*, gan *Civilprocesa likumā*, gan arī *Kriminālprocesa likumā* ir ietverts regulējums slēgtas tiesas sēdes noteikšanai komercnoslēpuma aizsardzībai. Turklāt, pamatojoties uz Direktīvā norādīto, *Civilprocesa likumā* ir veikti būtiski grozījumi komercnoslēpuma konfidencialitātes papildu aizsardzībai.

Secinājumi

1. Komercnoslēpuma efektīva aizsardzība un slepenības saglabāšana ir īpaši svarīga laikā, kad uzņēmumi informāciju iegūst un daudz ievērojamākos apjomos uzglabā digitālajā vidē.
2. *Covid-19* pandēmijas iespaidā digitālo risinājumu izmantošana kļuvusi par ikdienas nepieciešamību un vienlaikus digitālā vide rada arī daudzus riskus komercnoslēpuma aizsardzībai.
3. Lai droši aizsargātu komercnoslēpumu, vispirms jānoskaidro, kas to apdraud, un jānovērtē briesmu avoti. Briesmu avots ir gan uzņēmuma (firmas) personālā ietilpstošo, gan neietilpstošo personu prettiesiskā rīcība.
4. Labākā prevencija, lai mazinātu draudus komercnoslēpumu saturošajai informācijai, ir darbinieku izglītošana.
5. Par komercnoslēpumu saturošu ziņu neatļautu iegūšanu, izpaušanu, lietošanu un šīs informācijas nozaudēšanu Latvijā ir paredzēta gan disciplinārtbildība, gan civiltbildība, gan arī kriminālbildība.
6. Lai aizsargātu komercnoslēpumu, gan *Administratīvā procesa likumā*, gan *Civilprocesa likumā*, gan arī *Kriminālprocesa likumā* ir noteikti priekšnoteikumi slēgtas tiesas sēdes noteikšanai.
7. Pamatojoties uz Eiropas Parlamenta un Padomes 2016. gada 8. jūnija Direktīvā (ES) Nr. 2016/943 par zinātības un darījumdarbības neizpaužamas informācijas (komercnoslēpumu) aizsardzību pret nelikumīgu iegūšanu, izmantošanu un izpaušanu norādīto, *Civilprocesa likumā* 2019. gadā tika veikti būtiski grozījumi komercnoslēpuma konfidencialitātes papildu aizsardzībai.

References

2019. gada 28. februāra likums "Grozījumi Civilprocesa likumā". Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/305533>

Administratīvā procesa likums. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/55567>

Anotācija likumprojektam "Grozījumi Civilprocesa likumā". Pieejams:

<http://titania.saeima.lv/LIVS13/SaeimaLIVS13.nsf/0/BB2F745C84F6C4E2C2258353002CB B3C?OpenDocument#b>

Augstākās tiesas Senāta 2010. gada 17. maija sprieduma lietā Nr. SKA-168/2010 (A43002308) 6. punkts, 2017. gada 12. jūlija sprieduma lietā Nr. SKA-29/2017 (A420418311) 9. punkts

Civilprocesa likums. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/50500>

Darba likums. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/26019>

Dārziņa, L. (2016). Darbinieki un digitālās vides drošība. Nepieciešama sistemātiska izglītošana, LV portāls, 6. oktobris.

Pieejams: <https://lvportals.lv/norises/282304-darbinieki-un-digitalas-vides-drosiba-nepieciesama-sistematiska-izglitosana-2016>

Eiropas digitālās nākotnes veidošana. Pieejams: https://ec.europa.eu/info/strategy/priorities-2019-2024/europe-fit-digital-age/shaping-europe-digital-future_lv

Eiropas Parlamenta un Padomes 2016. gada 8. jūnija Direktīva (ES) Nr. 2016/943 par zinātības un darījumdarbības neizpaužamas informācijas (komercnoslēpumu) aizsardzību pret nelikumīgu iegūšanu, izmantošanu un izpaušanu. Pieejams: <http://data.europa.eu/eli/dir/2016/943/oj>

Informatīvais ziņojums "Par pirātisma novēršanu un apkarošanu digitālā vidē". Pieejams:

<http://tap.mk.gov.lv/mk/tap/?pid=40497196>

Komerclikums. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/5490>

Komercnoslēpuma aizsardzības likums. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/305532>

Krimināllikums. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/88966>

Kriminālprocesa likums. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/107820>

Latvijas Republikas Satversme. Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/57980>

Soņeca, V.(2020). Dati kā tehnoloģiju laikmeta resurss. *Jurista vārds*, 6. oktobris, Nr. 40 (1150)

Zemļjanovs V. (2005). *Komercnoslēpums un uzņēmējdarbības drošība*. Jumava, 286

THEORETHICAL ASPECTS OF CRISIS COMMUNICATION IN RESOLUTION OF TERRORISM CRISES

KRĪŽU KOMUNIKĀCIJAS TEORĒTISKIE ASPEKTI TERORISMA RADĪTU KRĪŽU RISINĀŠANĀ

Laila Vaivode

Biznesa augstskola *Turība*, Latvija

e-pasts: *laila.vaivode@turiba.lv*

Abstract

In line with Situational Crisis Communication Theory (SCCT) this article presents an empirical research of crisis communication models, communication and management theories utilised by the state authorities and media in Europe while dealing with terrorism attacks.

The research displays the recommended communication channels to use while dealing with terrorism crisis management operations and the effectiveness of those channels. The study analyses terrorism as a communicative phenomenon and highlights the different effects of its media coverage, as well as formulates recommendations for mass media and state security institution experts in the field.

The research aims to identify a number of recommendations coming from the scholars and researchers that have been addressing the theoretical aspects of terrorism acts and violence from communication perspective and as a communication phenomenon, that can be further utilized by the various state crisis management actors while operating in the field of terrorism caused security threats and which would be advantageous also for the future development of terrorism crisis management operations for state institutions.

Keywords: crisis communication, crisis management, security crisis management

Scientific methods: content analysis, data secondary analysis

Metodes: zinātniskās literatūras apkopošanai un sistematizēšanai, kā arī krīzes un krīzes komunikācijas teoriju aprakstīšanai tika izmantota teorētiskā pētījuma metode; sekundāro datu analīzes metode

Ievads

Terorisms ir politiska un sociāla parādība, kuras cēloņi ir sarežģīti sociālie, politiskie, ekonomiskie un citi procesi. Šī parādība regulāri attīstās, pielāgojoties izmaiņām gan konkrētai sabiedrībai, gan laika posmam. Terorisma izpausmes Eiropā deviņpadsmitā un divdesmitā gadsimtu mijā atšķīrās no astoņdesmito gadu teroristu uzbrukumiem. Veicot dažādu laikmetu un pasaules reģionos notikušo terorisma aktu salīdzinājumu, pētnieki ir daudz ilustrējuši teroristu taktikas un darbības veida atšķirības, kā arī pašas terorisma parādības attīstību dažādos laika posmos. Piemēram 21. gs. 2. dekādes sākumā sākušies konflikti Tuvo Austrumu un Ziemeļāfrikas reģionā turpināja eskalēt drošības situāciju ne tikai austrumos, bet arī būtiski ir ietekmējuši Eiropas un starptautisko drošību, savukārt dekādes vidū, ņemot vērā nestabilitāti un iekšpolitiskos konfliktus Sīrijā un Irākā, lielāka uzmanība tika pievērsta teroristiskajam grupējumam "Islāma valsts Irākā un Levantē"

(Islamic State of Iraq and al-Sham/Greater Syria, turpmāk "ISIL"). 2015. gada sākumā teroristi veica uzbrukumus Parīzē un Kopenhāgenā, un kā viens no rezultātiem bija Eiropas Savienības (turpmāk – ES) dalībvalstu vadītāju lēmumi, ka kopīgā cīņā ar terorismu kļūst par vienu no galvenajām ES prioritātēm.

Šajā pētījumā uzsvars būs tieši uz komunikācijas teorijas un komunikācijas procesa analīzi, kas balstīta uz jau izveidotām un aprobežotām teorijām un komunikācijas stratēģijām, kādas valsts institūcijas var izmantot, veidojot komunikāciju terorisma krīžu risināšanas situācijās.

Jautājumos, kas saistīti ar terorismu, ir vairākas šķautnes, kā, piemēram, tas ir ne vien juridisks fenomens vai noziegums, tā ir komunikācija kā izpausmes forma, lai panāktu terora aktu veikušo personu vēstījuma nodošanu auditorijai, gan arī komunikācija ir iesaistīta šāda nozieguma izdarīšanas rezultāta radušos seku likvidēšanas procesā, informējot sabiedrību.

Latvijā ar terorismu saistīti noziegumi ir definēti *Krimināllikuma* IX prim nodaļā, kuri paredz ne tikai atbildību par pašu teroristisko aktu veikšanu, bet arī par terorisma finansēšanu, personas vervēšanu, apmācīšanu terorismam, ceļošanu terorisma nolūkā, kā arī terorisma attaisnošanu, aicinājumu uz terorismu un terorisma draudu izteikšanu. Kā redzams no šāda uzskaitījuma, ar terorismu saistītiem noziegumiem jeb fenomenam ir dažādas izpausmes formas, kas pēc būtības prasa īpašu komunikācijas stratēģiju izveidi katram no šiem noziegumiem.

Šī pētījuma ietvaros fokuss būs uz krīžu komunikācijas teoriju izvērtēšanu to piemērojamības kontekstā valsts institūciju komunikācijā ar sabiedrību teroristiska rakstura nozieguma izraisītas krīzes novēršanas gaitā ar masu mediju starpniecību.

Terorisma komunikācijas aspekts teorētiskajos pētījumos

Virkne zinātnisku pētījumu pasaules vēsturē veikti, lai noskaidrotu vēlamākās stratēģijas krīžu komunikācijas gadījumos, tostarp pielāgojot krīžu komunikācijas pamatprincipus arī terorisma radītu krīžu risināšanā.

Arī Latvijā ir veikta virkne pasākumu, kas ļauj valstīm, tostarp arī Latvijai, rīkoties terorisma draudu gadījumā (Cinkus, 2020).

“Patlaban Ministru kabineta noteikumu redakcija paredz, ka, paaugstinoties terorisma draudu līmenim, nekavējoties informē pretterorisma darbībās iesaistītās institūcijas un nacionālajai drošībai svarīgu valsts objektu atbildīgās amatpersonas. [...]”

Patlaban noteikumi paredz, ka dienests iesniedz IeM preses relīzē iekļaujamo informāciju par kompetento institūciju tālrunu numuriem, uz kuriem zvanot, iedzīvotāji var saņemt papildu informāciju, vērsties pēc palīdzības un ziņot par aizdomīgām darbībām, kas varētu liecināt par iespējamiem terorisma draudiem.”

Terorisms visos tā izpausmes veidos asociējas ar paaugstinātas bīstamības situāciju, ko bieži formulē vienā vārdā “krīze”. Savukārt pasaulē veiktie pētījumi par cilvēka darbību krīzes situācijās vienmēr ir saistīti ar dažādu komunikācijas procesu aspektu izpēti. Komunikāciju vispārpieņemtā veidā uztver kā informācijas izmantošanas metodi noteiktu mērķu sasniegšanai. Savukārt terorisma kā fenomena izcelšanās sākotnēji ir bijusi saistīta ar politisku attiecību risināšanu vardarbīgā ceļā. Pirms trīsdesmit diviem gadiem pētnieki Alekss Šmits un Alberts Jongmans analizēja 109 akadēmiskās terorisma definīcijas un secināja, ka lielākā daļa pētnieku piekrīt, ka terorisma specifika tieši izriet no tā komunikācijas funkcijas. Tobrīd teroristu darbības varēja definēt kā īpašu publisku vai politisku uzskatu paušanu, ko noteiktā valsts režīmā nevarēja vai nespēja izteikt citādi.

Daudzas teroristiskās organizācijas izjuta nepieciešamību izmantot plašsaziņas līdzekļu piedāvātās iespējas propagandas mērķu sasniegšanai. Svarīga ir arī plašsaziņas līdzekļu attieksme pret terora aktiem, ko nosaka, piemēram, publisko vai privāto televīzijas staciju redakcionālā politika. Tie ir paziņojumu pārsūtīšanas līdzekļi, kas ir televīzija, radio, internets un arī publicētā prese. Mūsdienā drukātās tiešraides publikācijas acīmredzami ir vērtīgākās vērtējumu nodošanas, komentēšanas un notikumu skaidrošanas ziņā. Šeit var minēt arī *Charlie Hebdo* redakcijā notikušo teroraktu atspoguļojumu citviet Eiropas presē (Vaivode un Ammar, 2019a). Otra svarīgā detaļa ir teroristu ziņojuma vieta auditorijai. Cilvēki, saņemot ziņojumu par notiekošu teroraktu un fiziski atrodoties tuvāk notikuma vietai, neapšaubāmi uztvers šādu informāciju citādi nekā tie, kas atrodas attālināti vai drošā attālumā (Zupa, 2017). Trešais elements ir komunikācijas izcelsmes vieta, piemēram vispārzināmi terorakti, kas notika Dubrovkas teātrī un Beslanas skolā. Cetrurtais aspekts ir saistīts ar komunikācijā iesaistītajām personām: terorakta upuri, viņu tuvinieki, kas var tālāk nodot vēstījumu, pievienojot tam citu emocionālo fonu, viņu dzimums, sabiedriskais un sociālais statuss, izglītība, reliģiskā piederība, politiskie uzskati utt. Pēdējais, bet vissvarīgākais elements ir apstākļi, tostarp nejauši, kas izraisa terora aktu. Aleks Šmits un Dženija de Grafa konstatēja, ka "pats upuris ir tikai instruments, āda uz bungām, pa kurām tiek sist, lai panāktu gaidīto ietekmi uz plašāku auditoriju. Terora akts kā tāds patiešām ir saziņas akts. Teroristiem svarīga ir ziņojuma nodošana, nevis upuris" (Schmid & De Graaf, 1982).

Tādējādi ir izveidojusies savdabīga simbioze starp masu medijiem kā pārraidītājiem un terorismu. Kā arī masu medijiem informācijas izplatīšanas hierarhijā, ziņas, kas saistās ar apdraudējumu apkārtējiem, tostarp – terorisma akts, ir prioritāras ziņas, kas saistīts gan ar publikas interesi par šo notikumu, gan arī ar iespēju palīdzēt mazināt apdraudējuma sekas, piemēram, informējot cilvēkus par vietām ar paaugstinātu bīstamību. Atsevišķos gadījumos vēsturiski teroristi savu mērķu sasniegšanai iznīcina pastāvošo sabiedrisko kārtību. Medijiem ir galvenā vai vismaz noteicošā loma, jo sabiedrības uztveri veido nevis realitāte, bet gan pseidorealitāte, ko paši plašsaziņas līdzekļi rada (Fijnaut, 2016).

Tādējādi, pieņemot, ka terorisms ir komunikācijas process, svarīgas ir divas lietas. Pirmkārt, terorisms ir dinamisks. Tas pakļaujas nepārtrauktai evolūcijai un ir neviendabīgs (dažādas grupas darbojas dažādos apstākļos, tām ir atšķirīgi mērķi, to īstenošanas idejiskā pakāpe atšķiras, tām ir atšķirīgas ideoloģijas, struktūras, cilvēku vai finanšu resursi). Turklāt teroristu grupas vai individuālie teroristi, tāpat kā jebkura sociālpolitiska kustība, savā attīstībā iziet dažādus posmus, un līdz ar tiem attīstās arī komunikācijas procesi, to loma, vardarbības nozīme. Terorisma, plašsaziņas līdzekļu un auditorijas attiecības ir viens no galvenajiem terorisma fenomena elementiem. Uzmanības centrā vienmēr ir vardarbīgs, anomāls, satriecošs un nežēlīgs terora akts. Ar plašsaziņas līdzekļu starpniecību tiek radīta īpaša saikne starp teroristu uzbrukuma upuriem un plašsaziņas līdzekļu produktu patērētājiem. Teroristi bez plašsaziņas līdzekļiem nepanāk publicitāti, savukārt plašsaziņas līdzekļiem terora tēma ir svarīga, jo tā izraisa patērētāju interesi, kas garantē komerciālus panākumus. Ir vērts uzsvērt, ka plašsaziņas līdzekļu darbības var izraisīt lielāku spriedzi un bailes, kā arī dažkārt teroristu uzbrukumu skaita pieaugumu, kas savukārt destabilizē valsti un noved pie to suverenitātes ierobežošanas. Bailes, terors vai panika rada drošības sajūtas trūkumu.

Mūsdienā teroristi, kas joprojām izmanto tradicionālos medijus, lai paziņotu par savām prasībām, protams, izmanto arī sociālo saziņas tīklu iespējas. Analizējot terorismu ne tikai kā procesu, bet arī kā komunikācijas stratēģiju, var redzēt, kā tas pēc savas būtības tuvojas asimetriskām militārām operācijām, hibrīdiem (netradicionāliem) kariem. Šāda veida karos jeb militarizētās operācijās stratēģiskais mērķis bieži ir vērsts uz valsts struktūras sagraušanu, parādot tās nespēju risināt

krīzes situāciju. Pētījumi šajā jomā veicinātu turpmāku terorisma apkarošanas metožu uzlabošanu, tostarp arī komunikācijas jomā.

Krīžu vadības teorijas, kas piemērojamas arī terorisma gadījumos

Krīzes jēdziens, tā sastāvdaļas un galvenās teorētiskās pieejas

Analizējot terorisma krīzes, tās var aplūkot no dažādiem viedokļiem, piemēram, no psiholoģiskā, sociālpolitiskā, strukturālā un tehniskā, utt. Sociālpolitiskajā pieejā ir vispāratzīts, ka krīze rodas nepareizu politisku lēmumu vai sabiedrības uzticības zaudēšanas dēļ.

Psiholoģiskā pieeja nosaka, ka krīze rada lielas grūtības un rada nenoteiktības priekšnojautu, kuras laikā cilvēks nespēj apstrādāt informāciju. Organizāciju vadītāji nonāk šādās situācijās, kad visas viņu sistēmas darbība ir atkarīga no viņu lēmumiem. Piemēram, pēc Timoti Komba (*Timothy W. Coombs*) domām, krīze ir straujš un negaidīts notikums, kas rada briesmas organizācijas darbībai un sabojā tās finansiālo stāvokli un reputāciju (Coombs, 2004.). Tomēr, lai pilnībā definētu krīzi, nepietiek teikt, ka tā ir negaidīta un neprognozējama.

Autori P. Hvangs un J. Lihtentāls uzsver, ka pirmais, kurš organizatoriskās vadības kontekstā ierosināja definēt krīzi, bija Frederiks Hermans (1969), kurš apgalvoja, ka krīze ir situācija, kurai raksturīgs augsts riska līmenis un kurai nepieciešama ātra lēmumu pieņemšana (Hwang & Lichtenhtal, 2000). Krīzes teorētiķis I. Mitrofs piedāvā konkrētāku definīciju. Pēc zinātnieka domām, organizatoriskā krīze ir cilvēku, organizatorisko struktūru, ekonomikas vai tehnoloģiju radīta problēma, kas nodara būtisku kaitējumu cilvēka dzīvībai, dabiskajai vai sociālajai videi, kā arī iespaido reputācijas zaudējumu (Mitroff, 2004).

Daudzi zinātnieki tomēr ir vienisprātis, ka krīzēm var nebūt vienotas definīcijas, tomēr krīzēm var piedēvēt sekojošus rasturojošus elementus:

- neprognozējamība vai unikalitāte;
- nepietiekama informācija. Krīzes laikā organizācijai nav visu nepieciešamo faktus, tomēr tai ir pienākums izskaidrot situāciju sabiedrībai un mērķa grupām;
- informācija par krīzi izplatās ļoti ātri, tāpēc organizācijai ir jārīkojas nekavējoties;
- aktīva un pastāvīga mērķauditorijas uzmanība. Visbiežāk organizācija nav gatava straujai plašsaziņas līdzekļu, valdības aģentūru, akcionāru un citu ieinteresēto grupu uzmanības palielināšanai, jo nav laika sagatavot nepieciešamās atbildes;
- panika, kas paralizē racionālu lēmumu pieņemšanas procesu;
- problēmas apspriešana sabiedrības līmenī. Šādā situācijā organizācija apņemas publiski atklāt lēmumu pieņemšanas procesu un sniegt nepieciešamo informāciju;
- seku pozitivitāte. Lai gan krīze galvenokārt ir saistīta ar negatīvām sekām, tā var kalpot arī kā pozitīvi strukturētas izmaiņas;
- uzticēšanās zaudēšana. Mērķa grupas var atteikties no atbalsta vai pārtraukt organizācijas pakalpojumu izmantošanu.

Tomēr, lai pilnībā izprastu katru krīzi atsevišķi, ir nepieciešams analizēt tās komponentus, piemēram, krīzes veidu un cēloņus, kas aprakstīti nākamajā nodaļā.

Krīzes tipoloģija un terorisma krīzes konteksts

Katras krīzes laikā ir jānosaka tās cēloņi. Pēc to izcelšanās krīzes var iedalīt tādās, kas rodas dabiski (zemestrīces, viesuļvētras, epidēmijas utt), un tādās, kas rodas cilvēka vainas dēļ, pie kurām ir pieskaitāmas arī terorisma krīzes, var būt cilvēcisku kļūdu sekas, piemēram, nepietiekama sagatavošanās,

neuzmanība, uzmanības novēršana vai apzināta rīcība. Šādas krīzes var paredzēt iepriekš, tāpēc ir jā sagatavo noteikti pasākumi, jo šādas krīzes var radīt daudz lielāku kaitējumu organizācijas finansiālajam stāvoklim un reputācijai salīdzinājumā ar dabas krīzēm (Harwati, 2013; Coombs, 1995).

Terorisms notiek tad, kad ārējie dalībnieki veic īpašas darbības, ar kurām viņi vēlas dažādos veidos kaitēt organizācijām, privātpersonām, valsts iekārtai utt. Terorisma piemēri var būt arī sabotāža, pārtikas un ūdens sabojāšana, kaitējuma nodarīšana civiliedzīvotājiem, valsts administrācijas pārstāvjiem u.c. Jebkuras mūsdienu organizācijas mērķis, iekļaujot arī valstu vadības līmeņa organizācijas, ir pienācīgi novērtēt krīžu cēloņus, iekšējās dinamikas īpatnības un precīzi izvēlēties, un efektīvi pielietot nepieciešamo komunikatīvo risinājumu kopumu (Mujuzi, 2016). Tādējādi organizācijām ir nepieciešams izstrādāt komunikācijas plānus, kas tiks izmantoti krīžu vadības procesos.

Krīžu vadības process

Krīzes vadību var definēt kā “instrumentu kopumu, kas paredzēts krīzes pārvarēšanai, lai samazinātu faktiskos zaudējumus” (Coombs, 2007b: 5). Tādējādi krīzes pārvarēšana ir sarežģīts process, kas sastāv no daudziem aspektiem, piemēram, piesardzības pasākumiem, pretrīzes plāniem, pēckrīzes novērtēšanas utt. Eksistējot vairākām zinātniski apskatītām un argumentētām krīžu vadības procesa definīcijām, ir iespējams nonākt pie viena no raksturojumiem, ka faktoru kopumu, kas veido krīzes vadību, var iedalīt trīs kategorijās: pirmskrīzes, krīzes un pēckrīzes periodā. Votens un Džeimss ierosina piecas krīzes fāzes, pievienojot kā otro posmu – profilaksi un sagatavošanos un trešo – krīzes ierobežošanas posmu (Wooten & James, 2008).

Ne mazsvarīgs aspekts ir ieinteresēto personu loma krīzes atrisināšanas procesos. Ja krīze notiek negaidīti, tajā brīdī nav laika identificēt visus cilvēkus, kuri jāinformē par to, kas notika, kā tas notika, kas tika un tiks darīts. Šādā situācijā galveno lomu spēlē publisko attiecību speciālisti. Viņiem pastāvīgi jāuzrauga iekšējās un ārējās auditorijas pārstāvji, kuri būs intensīvi jāinformē par krīzes laikā notiekošo. Pētījumos bieži tiek uzsvērts, ka šīs darbības ir īpaši svarīgas situācijās, kad, saskaroties ar pretrunīgām prasībām, organizācijai jāizlemj, kuras grupas klausīties un kuras ignorēt. Šis modelis izskaidro, kā un kādos apstākļos notiek ieinteresēto personu ietekme uz krīzes vadību. Jo vairāk mērķauditorijas ir redzamas, jo lielāka prioritāte un nepieciešamība aktīvi sazināties ar viņiem. Jāņem vērā apstāklis, ka šādas grupas būs redzamas un arī to iespējamā ietekme pēckrīzes stadijā var būt negatīva (Paoli, 2015).

Krīzes negatīvā ietekme uz organizācijas reputāciju tiek plaši apspriesta zinātniskajā literatūrā. Daudzi teorētiķi ir vienprātīgi, ka jebkuras organizācijas reputācija ir viens no svarīgākajiem krīžu vadības elementiem, un identificē četrus faktorus, pēc kuriem var noteikt krīzes ietekmi uz uzņēmuma reputāciju: 1) reputācijas līmenis pirms krīzes; 2) krīzes veids un mērogs; 3) publikāciju apjoms un tonis plašsaziņas līdzekļos; 4) organizācijas rīcība un uzvedība krīzes laikā. A. Rūbera un E. Fišera pētījumā uzsvars tiek likts pirmajam punktam, jo pētnieki min vairākus gadījumus, kad organizācija saglabāja labu reputāciju pat ar acīmredzami nepareizu rīcību, ko izskaidroja ar “halo efektu” (atbalss efektu). Kombs un Holadeja šo situāciju skaidro šādi: sākotnējā reputācija var radīt “oreola efektu”, kas aizsargā organizāciju krīzes laikā un darbojas kā vairogs, kas atspoguļo krīzes iespējamo ietekmi par reputāciju vai var mudināt ieinteresētās puses būt saprotošām krīzes laikā (atbrīvo daļu no atbildības par krīzi). Ar pozitīvu reputāciju pirms krīzes uzņēmums var mazāk ciest un ātrāk atgūties. Piemēram, ieinteresētās personas var ignorēt negatīvo atspoguļojumu plašsaziņas līdzekļos, ja viņu viedoklis par uzņēmumu nesakrīt ar informāciju, par kuru viņi ziņo (Coombs & Holladay, 2006).

Tikpat svarīgs faktors, kas saistīts ar organizācijas krīzes sekām, ir informācijas izplatīšanas līmenis par krīzi. Visbiežāk interešu grupas par organizācijas krīzi uzzina, izmantojot dažādus mediju kanālus, viņu paziņas vai ģimenes, kā arī sociālos tīklus internetā. Jo vairāk informācija tiek izplatīta, jo vairāk interešu grupas tiek iesaistītas diskusiju un interpretācijas procesā.

Krīzes komunikācija tiek izmantota visos trīs krīzes vadības posmos: pirmskrīzes laikā, atbildes reakcijā uz krīzi un pēckrīzes laikā. Reaģēšana uz krīzi ir vissvarīgākā fāze, jo tajā ir aktīva iesaiste ar mērķauditoriju, tajā pašā laikā tas arī būtiski ietekmē sabiedrības viedokli, kā mērķauditorijas novērtē procesu un kā organizācija tiek galā ar krīzi, ka komunikācija krīzes laikā ir sarežģīts līdzsvarošanas akts. Organizācijām jāizlemj saglabāt vai atjaunot savu reputāciju.

Krīžu komunikācijas īpatnības terorisma gadījumos

Krīzes komunikācija ir kritiska sastāvdaļa krīzes pārvarēšanā, un interese par šo disciplīnu pēdējās desmitgadēs ir tikai pieaugusi. Krīze rada vajadzību pēc informācijas, un tieši ar krīzes komunikāciju informācija tiek pārraidīta un detalizēta (Fediuk, et al., 2010). Tomēr organizācijām jaunu sarežģītu prasību dēļ bieži ir grūti pielāgoties krīzei (Gregory, 2008). Lai saglabātu mērķauditorijas uzticību, krīžu vadības organizācijām ir jāreaģē ātri un efektīvi, tāpēc ir izstrādāti vairāki krīzes komunikācijas modeļi.

Krīžu komunikācijas modeļi

Krīzes komunikācija ietver ļoti lielu elementu apjomu: izplatāmie vēstījumi, principi, veiktie analītiskie pētījumi, noteiktas darba metodes, kas piemērojamas konkrētai situācijai. S. Horslijs identificēja krīzes komunikācijas elementus, atspoguļojot savstarpēji saistītus komunikācijas procesus, kuru darbība organizācijām jāizvērtē un jāizmanto, lai sagatavotu un vadītu krīzes komunikāciju (Horsley & Barker, 2002), kur galveno lomu ieņem koordinēta saziņa un labas iepriekšējās sadarbības aspekts ar masu medijiem.

Heils apgalvo, ka organizācijas reakcijas posms ir viens no vissvarīgākajiem un nozīmīgākajiem no trim krīzes komunikācijas posmiem: novēršana, reaģēšana, atveseļošanās (Hale, et al., 2005). Komunikācijā var izmantot lineāro vai spirālveida modeli. Savā rakstā, analizējot atbildes posmu, Heils apgalvo, ka to var raksturot ar četriem secīgiem un savstarpēji saistītiem soļiem (darbībām), un tie ir: notikums, kam seko novērošana, interpretēšana, informācijas atlase un izplatīšana. Lineārais modelis piedāvā secīgus un savstarpēji saistītus soļus, taču, tā kā krīzes situācijas ir dažādas un tām ir tendence strauji mainīties, to ne vienmēr var izmantot. Pamatojoties uz šo situāciju, Heils ierosināja uzlabotu spirālveida krīzes komunikācijas modeli, kas parāda, ka secīgus komunikācijas soļus var atkārtot vairākas reizes, kā arī atšķirībā no lineārā modeļa šie atsevišķi procesi var notikt vienlaicīgi vai atkārtoties vairākas reizes atkarībā no krīzes situācijas. Tomēr kopsakarība norāda, ka, ņemot vērā krīzes iespējamību, lai novērstu vai samazinātu negatīvo seku līmeni, organizācijas, kas iesaistītas krīzes seku likvidēšanā, var sagatavot savu krīzes komunikācijas plānu ar norādēm saziņai.

Sabiedrisko mediju loma krīzes laikā

Alpaslans un citi pētnieki apgalvo, ka žurnālistiem krīzes laikā ir liela ietekme uz sabiedrību, jo vai nu vienkāršiem cilvēkiem nav kontakta ar organizāciju, vai arī viņiem nav īpašas pieredzes šādās situācijās. Bieži vien plašsaziņas līdzekļi un internets informē cilvēkus par krīzes rašanos un tādējādi veido viņu uztveri. Īpaši šādās situācijās cilvēki meklē atbilstošas ziņas plašsaziņas

līdzekļos, lai novērtētu krīzi un noteiktu, kurš ir atbildīgs par notiekošo. Tajā pašā laikā, piemēram, televīziju, rakstus internetā vai laikrakstus organizācijas var izmantot kā kanālus, lai izplatītu krīzes reakciju (Alpaslan, et al., 2009) Mediju un komunikācijas pētījumos ir trīs teorētiski jēdzieni, kas raksturo mediju lomu un ietekmi uz sabiedrību (De Coensel, 2020).

Plašsaziņas līdzekļi un mediju speciālisti un žurnālisti darbojas kā filtrs, tas nozīmē, ka tie izlemj, kāda informācija tiks publicēta un kura tiks noraidīta. Izlemjot, vai publicēt konkrētu tēmu vai ne, tie ietekmē to, kā ziņas sasniedz auditoriju. Tāpēc ir svarīgi zināt, pēc kādiem kritērijiem tēmas tiek uzskatītas par faktoriem, kas saistīti ar žurnālistu vai vidi un tēmas ziņu vērtību (ziņu vērtības jēdziens).

Kadrēšanas jēdziens norāda, ka plašsaziņas līdzekļi ne tikai ietekmē to, kādas tēmas cilvēki iekļauj savā dienas kārtībā, bet arī to, kā viņi interpretē notikumus (An, et al., 2011; VIMEO, 2011, The SAFE-COMMS). Mediji, uzsverot konkrētas īpašības noteiktā veidā, ietekmē to, kā cilvēki uztver problēmu, tādējādi formējot sabiedrības viedokli. Krīzes situācijās svarīga loma ir vēstījuma sagatavošanai, jo informācijai par krīzi parasti ir negatīvs konteksts, kas apdraud organizācijas reputāciju. Līdz ar to plašsaziņas līdzekļu sistēma var radīt šķēršļus krīzes pārvarēšanai un sadarbībai ar interešu grupām. Mediju iesaistes pamatprincips ir tāds, ka plašsaziņas līdzekļi ietekmē tēmas akcentēšanu, kas tiek apspriesta sabiedrībā, un cilvēki pieņem tēmu hierarhiju plašsaziņas līdzekļos.

Dažādu pētījumu secinājumi parāda, cik svarīgi ir regulāri analizēt ziņas plašsaziņas līdzekļos un uzraudzīt, kā tās sniedz informāciju. Tādējādi labas un uzticamas attiecības ar plašsaziņas līdzekļiem ir būtiskas, lai auditorijai varētu nosūtīt savus ziņojumus organizācijai vēlāmā veidā. Atteikšanās dalīties ar krīzes faktiem, informācijas slēpšana un sava skaidrojuma nesniegšana ir bīstama publicitātei.

Komunikācijas stratēģijas krīzēs

Krīzes situācijās organizācija dara visu iespējamo, lai samazinātu neskaidrību un atbildību par krīzi, sazinoties ar sabiedrību un izmantojot atbilstošas reaģēšanas stratēģijas. Massei apgalvo, ka vēl viens šo stratēģiju mērķis ir nodrošināt interešu grupu uztveri, lai atjaunotu un aizsargātu organizācijas legimitāti, tēlu un reputāciju (Massey, 2004). Kaut arī tiek plaši atzīts, cik svarīgi ir pienācīgi reaģēt uz krīzi, un arvien vairāk pētījumu to apstiprina, daudzkārt organizācijas nereaģē uz sabiedrības interesēm, sūdzībām un jautājumiem vai arī reaģē stipri lēnāk nekā sagaidām, kas liek ieinteresētajai sabiedrības daļai meklēt alternatīvus informācijas avotus.

Īpaša uzmanība tiek pievērsta ieteikumiem par formu un saturu. Viens no pētniekiem šajā aspektā ir V. Benoa, kurš ir reputācijas atjaunošanas teorijas pamatlicējs. Tās pamatā ir atvairināšanās vēstījuma jēdziens, ar kuru palīdzību organizācija cenšas izskaidrot situāciju un aizsargāt reputāciju (Benoit, 1995). Reputācijas atjaunošanas teorija balstās uz diviem pieņēmumiem: pirmkārt, komunikācijai ir jābūt mērķtiecīgai, un, otrkārt, tās mērķis ir uzturēt labvēlīgu reputāciju. Organizācijas reputācija un tēls tiek apdraudēts, ja notiek nevēlami procesi un interešu grupas vairo organizāciju, padarot to atbildīgu par notiekošo. Tādējādi iespējamā kaitējuma izplatību organizācijai nosaka tas, vai sabiedrība uztver organizāciju kā (līdz) atbildīgu par krīzi. Benoits ir izstrādājis piecas reputācijas atjaunošanas stratēģijas: noliegšanas stratēģija, izvairīšanās no atbildības, stratēģija, negatīvo faktoru samazināšanas stratēģija, diferenciacijas stratēģija un samierināšanās ar notiekošo stratēģija. Zinātnieks uzsver, ka ir svarīgi nesniegt nepatiesus apgalvojumus un noliegumus, bet gan uzņemties atbildību, kad pārmetumi ir patiesi.

Situacionālā krīžu komunikācijas teorija

Situacionālā krīžu komunikācijas teorija (SKKT) balstās uz attiecinājuma teoriju un neoinstitucionālismu. Attiecinājuma teorija nosaka, ka krīžu gadījumos, kas ir negaidīti un parasti – negatīvi notikumi, iesaistītās publikas krīzes cēloni saista ar kādu ārēju vai iekšēju faktoru. Neoinstitucionālisms norāda, ka organizācijas rīkosies atbilstoši sociālajām normām un cerībām. Krīzes situācijās, jo īpaši gadījumos, kad tas saistīts ar terorisma krīžu risināšanu, šīs normas var tikt pārkāptas, tādēļ, lai atjaunotu likumību un aizsargātu organizācijas reputāciju, tiek izmantotas krīžu reaģēšanas stratēģijas (Coombs, 2006).

STCC sastāv no trim galvenajiem elementiem: 1) krīzes situācija; 2) stratēģija, kas ietver atbildi uz krīzi; 3) abu elementu kombinācijas sistēmas. Pēc Komba domām, pirmais elements ir svarīgs, jo krīzes laikā iespējamais reputācijas kaitējums tieši ietekmē piemērotas reaģēšanas stratēģijas izvēli. Savukārt organizācijas reputācijas apdraudējums ir atkarīgs no trim lietām: a) atbildības pakāpe, kas parāda, cik lielā mērā ieinteresētās grupas novērtē organizācijas atbildību par pašreizējo situāciju; b) krīzes veids (tā kā ieinteresēto personu grupas atšķirīgi reaģē uz dažādiem krīzes veidiem) un c) iespējamā kaitējuma smagums, t.i., iespējamais finansiālais, vides, fiziskais vai emocionālais kaitējums. Turklāt ir divi faktori, kas var saasināt reputācijas kaitējumu: no vienas puses, krīzes vēsture, kurā tiek ņemts vērā, vai organizācija iepriekš ir saskārusies ar līdzīgu krīzi; no otras puses, attiecību vēsture, cik labas vai sliktas ir attiecības starp organizāciju un tās ieinteresēto personu grupām (Keiler, 2017).

Terorisma gadījumos organizācija, kas nodarbojas ar seku likvidāciju, ir vienlaikus cietusī puse, un to var uzskatīt par krīzes upuri, kas ļauj nepieciešamības gadījumā pat zināmā mērā pārkāpt sociālās normas. Tomēr šeit jāuzsver un jāņem vērā apstākļi, ka dažādos krīzes saasināšanās posmos šīs atbildības apjoms var atšķirties. Izvēloties krīzes risināšanas modeli, ir nepieciešama regulāra trīs veidu datu izpēte un analīze komunikācijas stratēģijas noteikšanai. Tie ir – informācija par faktiski notikušo; aizsardzība jeb informācijas atbalsts par to, kā interešu grupas var pasargāt sevi no kaitējuma, un korekcija jeb paziņojums, kā organizācija plāno labot pašreizējo situāciju, vēlams ar ietvertu apliecinājumu par tālāku draudu neesamību.

Krīzes komunikācijas vadītājiem ir svarīgi atzīt, ka informatīvās politikas ievērošana atbilstoši iepriekš noteiktajām vadlīnijām ir obligāta. Situacionālā krīžu komunikācijas teorija var tik uzskatīta par integrētu teoriju, kas ietver sevī arī Benoa reputācijas atjaunošanas teoriju un piedāvā trīs krīzes reaģēšanas stratēģiju iespējas: noliegšanu, seku samazināšanu un vienošanos, tādējādi piedāvājot mediju speciālistiem dažādas stratēģijas ne vien krīžu komunikācijas vadībā, bet arī reputācijas atjaunošanas kontekstā.

Secinājumi un priekšlikumi

Krīze ir pietiekami daudzšķautņaina un tāpēc sarežģīti vadāma parādība. Pētnieku centieni izveidot vienu vispatverošu terorisma definīciju nav vainagojušies ar panākumiem. Līdzīga situācija ir krīžu komunikācijas jomā. Tomēr šis pats faktors nosaka, ka gan krīžu vadības, gan krīžu komunikācijas teoriju tālāka attīstība ir ne tikai iespējama, bet pat vēlams, jo krīžu komunikācijas aspekti viennozīmīgi mainīsies un attīstīsies daudzās jomās, tostarp arī komunicējot ar sabiedrību terorisma aktu radītās krīzes laikā, seku likvidācijas laikā vai pēc tam (Ulmer, et al., 2007).

Lai gan pilnīga sagatavotība terorisma radītām krīzēm nav iespējama, tomēr zinātnieku teorētiku pienesums liecina, ka eksistē gan krīžu vadības, gan ar to saistītās komunikācijas elementi, kurus ir iespējams laikus paredzēt un, attiecīgi rīkojoties, spēt ietekmēt krīzes seku ātrāku novēršanu,

nodrošinot sabiedrības drošību un atjaunojot sabiedriskās kārtības funkcionēšanas principus, kā arī ne mazāk svarīgs elements ir reputācijas atjaunošanas aspekts, kas krīzes laikā var tikt negatīvi ietekmēts.

Komunikācijas teoriju izpētes un analīzes rezultātā tika izstrādāti pieci galvenie priekšlikumi.

1. Organizācijām, kas tiks iesaistītas komunikācijas procesos, terorisma krīžu gadījumos ir jāuztur regulāra saikne ar masu medijiem. Visefektīvākā krīzes komunikācijas plānošana sākas ilgi pirms krīzes. Veiksmīga tēla veidošana organizācijai un pastāvīga sabiedrības un plašsaziņas līdzekļu uzmanība ārpus krīzes situācijā ir garantija, ka organizācija spēs sadarboties ar ieinteresētajām grupām, sākoties krīzei. Tas arī atvieglo ziņojumu izplatīšanu sabiedrībai un palielina dažādu iesaistīto pušu uzticību vēstījumam.
2. Potenciālās krīzes veida savlaicīga identificēšana un sagatavošanās tai. Iesaistīto organizāciju komunikācijas ekspertiem pieejamās informācijas analīzes rezultātā iespējami jācenšas prognozēt krīzes aspektus un jāizveido modelis jeb plāns pamatvēstījumiem, kas atļaus to viegli adaptēt krīzes laikā.
3. Terorisma krīzes vadībā iesaistīto organizāciju un krīzes vadības un krīzes komunikācijas vadības komandām ir ieteicams veikt sagatavoto komunikācijas plānu aprobāciju praktisku apmācību veidā, kas var atbalstīt saskaņotu rīcību un darbības krīžu gadījumos efektīvi veikt uzticētos uzdevumus.
4. Krīzes gadījumā ātra un savstarpēji koordinēta saziņa gan starp krīzes komunikācijas komandas dalībniekiem, gan ar sabiedrību ir viens no būtiskākajiem elementiem baumu un spekulāciju novēršanā. Šādā situācijā plašsaziņas līdzekļu un sociālo platformu izmantošana patiesas informācijas novadīšanai sabiedrībā ir būtisks sabiedrisko attiecību elements, kas nodrošina krīzes situācijas deeskalēšanu.
5. Iepriekšējās pieredzes izvērtēšana, analīze un adaptēšana, pārņemot arī citu valstu pieredzes aspektus, ir vadošs elements organizācijas reputācijas uzturēšanā. Savukārt terorisma krīžu risināšanā iesaistītajām organizācijām to iepriekšējā reputācija var nodrošināt krīzes rašanās laikā ne tikai ātru informācijas novadīšanas iespēju, bet arī vēlamu šādas informācijas uztveršanu no saņēmēju puses, īpaši gadījumos, kad visi apdraudējumi vēl nav novērsti.

References

- Alpaslan, C., Green, S, Mitroff, I. (2009). Corporate governance in the context of crises: Towards a stakeholder theory of crisis management. *Journal of Contingencies and Crisis Management*, 17(1), 41
- An, S., Gower K., Cho S. (2011). Level of crisis responsibility and crisis response strategies of the media. *Journal of Communication Management*, 15(1), 73
- Benoit, W. (1995). *Accounts, excuses and apologies: A theory of image restoration strategies*. Benoit, W.; State University of New York Pr, 208
- Coombs, W. T. (2009). Impact of past crises on current crisis communications: Insights from situational crisis communication theory. *Journal of Business Communication*, Vol. 41, H. 3, 2004, 265–289
- Coombs, W. T. (1995). "Choosing the right words – The Development of guidelines for the selection of the "Appropriate" Crisis-Response Strategies. *Mananagement Communication Quarterly*, Vol. 8, No. 4, 454
- Coombs, W. (2006). The Protective Powers of Crisis Response Strategies. *Journal of Promotion Management*, 12(3), 249
- Coombs, W. (2007). *Ongoing crisis communication: Planning, managing, and responding*. Sage Publications, second edition, Eastern Illinois University, Inc., 129
- Coombs, W., Holladay S. (2006). Unpacking the halo effect: reputation and crisis management. *Journal of Communication Management*, 10(2), 123–137
- De Coensel, S. (2020). Self-Study, Obtaining or Viewing Terrorist Material Over the Internet: A Legitimacy Test of Consumer-Oriented Criminal Law Provisions in Four Western-European Countries. *European Journal of Crime, Criminal Law and Criminal Justice*, 28, 379–406, SCOPUS indexed

- Fediuk, T. A., Coombs, W. T., & Botero, I. C. (2010). Exploring crisis from a receiver perspective: Understanding stakeholder reactions during crisis events. In W. T. Coombs, & S. J. Holladay (Eds.). *The handbook of crisis communication*; Chichester: Wiley-Blackwell., 636–656.
- Fijnaut, C. (2016). Western Europe under Terrorist Attack, also after the Military Defeat of IS (Islamic State). *European Journal of crime, criminal law and criminal justice*, 24, 235–273, SCOPUS indexed
- Gregory, D. (2008). Communicating in a crisis: A risk management issue. *Journal of Business Continuity & Emergency Planning*, 3(1), 32
- Harwati L. N. (2013). Crisis management: determining specific strategies and leadership style for effective outcomes. *Asian journal of management science and education*, Vol. 2, No. 2, 171–172
- Hale, J. E., Dulek, R. E., & Hale, D. P. (2005). Crisis response -communication challenges. *Journal of Business Communication*, 42(2), 119
- Horsley, J. S., Barker, R. T. (2002). Towards a Synthesis model for crisis communication in the public sector. *Journal of Business and Technical Communication*, 16(4), 417
- Hwang P. & Lichtenhtal J. D. (2000). Anatomy of organizational crises. *Journal of contingencies and crisis management*, 8 (3), 130
- Keiler, J. (2017). Terrorist Speech and the Criminal Law – A Comparative Analysis. *European Journal of crime, criminal law and criminal justice*, 230– 259; SCOPUS indexed
- Massey, J. (2004). Managing organizational images: Crisis response and legitimacy restoration. In *Responding to crisis: A rhetorical approach to crisis communication*, ed. by D. Millar, and R. Heath, Lawrence Erlbaum, 233
- Mitroff, I. (2004). Nothing Compares 2 views: Change blindness can occur despite preserved access to the changed information. *Perception and Psychophysics*, 1268
- Mujuzi, J. D. (2016). Victim Participation in the Criminal Justice System in the European Union through Private Prosecutions: Issues Emerging from the Jurisprudence of the European Court of Human Rights. *European journal of crime, criminal law and criminal justice*, 24, 107–134, SCOPUS indexed
- Schmid A. P., de Graaf J. (1982). *Violence as Communication: Insurgent Terrorism and the Western News Media*. Beverly Hills: SAGE Publications
- Paoli, L. (2016). Corrigendum to: Starting from the End: A Plea for Focusing on the Consequences of Crime. *European Journal of crime, criminal law and criminal justice*, 24, 107–134, SCOPUS indexed
- Ulmer, R. R., Sellnow, T. L., & Seeger, M. W. (2007). *Effective crisis communication*. Thousand Oakes: Sage Publications, 40
- Vaivode, L; Ammar, S., (2019a). The role of social media during and in the aftermath of a terrorist attack. *Acta Prosepritis*, Nr. 10, Turiba University, 131–144, ISSN 1691-6077
- Vaivode, L; Ammar, S. (2019b). The role of communication in resolution of terrorism crisis situation. *Sociālo zinātņu vēstnesis*, 2019-1 (28), Daugavpils universitāte, 131–144, ISSN-1691-1881, indexed ERIH Plus; EBSCOhost SocINDEX
- Wooten, L. P., James, E. H. (2009). Linking Crisis Management and Leadership Competencies: The Role of Human Resource Development. *Advances in Developing Human Resources*, 10 (3), 425–445
- Zupa, U. (2017). Sociālie mediji kā potenciāls ierocis katastrofu pārvaldīšanas ietekmēšanai. *XVIII Starptautiskās zinātniskās konferences krājums*; Turiba University, ISSN 1691-6069

Interneta resursi

- Cinkus, Ē. (2020). [skatīts 10.03.2020] Pieejams: <https://www.tvnet.lv/7090397/palietinoties-terorisma-draudu-limenim-vdd-bus-nekavejoties-jaievies-nacionalais-pretterorisma-plans>
- Krimināllikums. [skatīts 21.01.2021.] Pieejams: <https://likumi.lv/ta/id/88966-kriminallikums>
- VIMEO (2011). The SAFE-COMMS Terrorism Crisis Communication Manual for Public Authorities. [skatīts 21.01.2021.] Pieejams: <https://vimeo.com/22194348>

SHORTCOMINGS IN DECISION MAKING AND NOTIFICATION REGARDING DECISIONS ON SEPARATION AND TEMPORARY PROTECTION AGAINST VIOLENCE

LĒMUMS PAR NOŠKIRŠANU UN PAGaidu AIZSARDZĪBU PRET VARDARBĪBU, PIEŅEMŠANAS UN PAZIŅOŠANAS TRŪKUMI

Viktorija Varigina

Biznesa augstskolas Turība, Latvija

e-pasts: mail8888@inbox.lv

Abstract

In the article, the author analyses the current mechanisms of police separation act and implementation of temporary protection against violence. First of all, the aim of the author is to find out whether the current normative regulation regarding the decision on temporary protection in issues related to violence is sufficient to fully protect the person from all types of violence (physical, economic, psychological).

Secondly, whether the circulation of information on the decision on temporary protection is in the interests of the parties involved or whether the regulation corresponds to the real situation. In the methodological framework several legal methods were used, namely the descriptive method was used to summarize the obtained information. The comparative method was used to analyse the interpretation of the concept of violence and to study the practice of temporary protection against violence in Latvia. The analytical method was used to study legislation, case law, as well as sources of law.

The task of jurisprudence is also to identify shortcomings in law and law enforcement practice, legal gaps, etc., to critically evaluate rights and make suggestions for improvement. In cases where temporary protection against violence has been applied, there are contradictions and shortcomings in the current legal framework, which can be filled using the method of analogy of the law. The existence of gaps in the law is a precondition for the admissibility of the further development of rights praeter legem, which gives a judge or other law enforcer the right to create a norm that does not exist in the law for deciding the actual case. The notion of a loophole distinguishes between cases which belong to the right of free space and those for which legal regulation is possible or even necessary. The classification of gaps in the law is based on the question of the law plan, the historical or subjective theory of translation and objective or the theory of interpretation of the valid period must be taken into account (considered). Analogy as a method of further development of rights is one of the solutions to the problem of objectively incomplete law. If the deficiency of positive law is determined with the help of the equality, at the same time observing the assessment or ratio legis underlying the law, it means that there is a significant legal similarity between the regulated and unregulated actual cases, thus the gap is established by applying the analogy.

The identified shortcomings of the legal framework cannot be considered as an appropriate and sufficient solution of the legislator to the identified problems. Therefore, the action of the legislator is necessary, supplementing the content of current regulations

with additional conditions and explanations, determining another methodology for the implementation of the law norms.

The article is mainly based on the analysis of current regulations, court rulings, statistics and practice. Analysis and comparative scientific method were used, as well as the analogy of translation of legal norms – laws.

Keywords: temporary protection order, violence, police separation order

Atslēgas vārdi: pagaidu aizsardzība pret vardarbību, vardarbība, lēmums par nošķiršanu

Ievads

Rakstā autore analizē šī brīža nošķiršanas lēmuma un pagaidu aizsardzības pret vardarbību īstenošanas mehānismu nepilnības. Autores mērķis, pirmkārt, ir noskaidrot, vai šī brīža normatīvais regulējums jautājumos, kas saistīti ar nošķiršanu un lēmumu par pagaidu aizsardzības vardarbību, ir pietiekošs, lai pilnā apjomā pasargātu aizsargājamo personu no visu veidu vardarbības (fiziska, ekonomiska, psiholoģiska). Otrkārt, vai informācijas aprīte par pieņemto lēmumu par nošķiršanu/pagaidu aizsardzību paziņošanu un pieņemšanu ir atbilstoša iesaistīto pušu interesēm un vai regulējums atbilst reālajai situācijai.

Metodoloģijā tika izmantotas vairākas juridiskās metodes, proti, aprakstošā metode tika izmantota, lai par iegūto informāciju veiktu apkopojumu. Salīdzinošā metode tika izmantota, analizējot vardarbības jēdziena interpretāciju un pētot pagaidu aizsardzības pret vardarbību praksi Latvijā. Analītiskā metode tika izmantota, pētot tiesību aktus, tiesu praksi, kā arī tiesību avotus.

Tiesību zinātnes uzdevums ir arī identificēt tiesību un tiesību piemērošanas prakses trūkumus, tiesību robus utt., kritiski vērtēt tiesības un sniegt savus uzlabojumu priekšlikumus. Lietās, kurās ir piemērota pagaidu aizsardzība pret vardarbību, konstatējamās pretrunas un nepilnības šī brīža tiesiskajā regulējumā, ko var aizpildīt, izmantojot likuma analogijas metodi. Likuma roba esamība ir tiesību tālākveidošanas *praeter legem* pieļaujamības priekšnoteikums, kas piešķir tiesnesim vai citam tiesību piemērotājam tiesības pašam radīt likumā neesošu normu faktiskā gadījuma izlemšanai. Likuma roba jēdziens nošķir šādus gadījumus, kas pieder pie tiesībām brīvajai telpai, no tiem, kuriem tiesiskais regulējums ir iespējams vai pat nepieciešams. Likuma robu klasifikācijas pamatā ir jautājums par likuma plānu, jāņem vērā vēsturisko jeb subjektīvo iztulkošanas teoriju un objektīvo jeb spēkā esamības laika iztulkošanas teoriju. Analogija kā tiesību tālākveidošanas metode ir viens no risinājumiem objektīvi nepilnīga likuma problēmai. Ja pozitīvo tiesību nepilnība tiek noteikta ar vienlīdzības principa palīdzību, vienlaikus ievērojot likumā pamata esošo vērtējumu jeb *ratio legis*, tas nozīmē, ka jautājumā par likumisko nepilnību ir būtiska tiesiskā līdzība starp noregulēto un nenoregulēto faktisko gadījumu, tādējādi likuma robs tiek konstatēts ar analogijas slēdziena piemērošanu.

Konstatētās tiesiskā regulējuma nepilnības nevar uzskatīt par atbilstošu un pietiekamu likumdevēja risinājumu konstatējamiem problēmjautājumiem. Tāpēc nepieciešama likumdevēja rīcība, papildinot šī brīža normatīvo aktu saturu ar papildu nosacījumiem un skaidrojumiem, nosakot citu metodiku likuma normu īstenošanai.

Raksts pamatā ir veidots no normatīvo aktu, tiesu nolēmumu, statistikas un prakses analīzes. Tika izmantotas tiesību normu analīzes metodes un salīdzinošā zinātniskā metode, kā arī tiesību normu tulkošana – likuma analogija.

Vardarbības jēdziena interpretācija

Juridisko terminu vārdnīcā vardarbība ir definēta kā “līdzeklis noteikta noziedzīga mērķa sasniegšanai”. Pēc savas intensitātes tā var būt saistīta gan ar fizisku sāpju sagādāšanu vai miesas bojājumu nodarīšanu, gan arī bez fizisku sāpju nodarīšanas.

No Augstākās tiesu prakses apkopojuma krimināllietās par cietsirdību un vardarbību pret nepilngadīgo izriet, ka vardarbība izpaužas kā aktīva darbība, kas izpaužas kā cilvēka personiskās drošības prettiesisks apdraudējums, fiziski vai psihiski iedarbojoties uz cilvēka ķermeni (orgāniem, audiem, fizioloģiskām funkcijām, psihi). Fiziska vardarbība izpaužas kā spēka pielietošana jebkādā veidā, izmantojot jebkādu līdzekļus un paņēmienus, bērna veselībai un dzīvībai bīstams apzināts spēka pielietojums saskarsmē ar bērnu.

Psihiskā (emocionālā vardarbība) bērna pašcieņas aizskaršana vai psiholoģiska ietekmēšana (draudot, lamājot, pazemojot, bērna klātbūtnē vardarbīgi izturoties pret viņa tuviniekiem vai citādi kaitējot bērna emocionālajai attīstībai).

Šāds vardarbības jēdziena tulkojums ir pārāk plašs, kā rezultātā arī vecāku, pedagogu kritiku vai aizrādījumus vai norādi bērnam pildīt kaut kādus ikdienas pienākumus var tikt tulkots kā vardarbība (Krimināllieta Nr. 11221119518).

Arvien biežāk jēdziens “morālā vardarbība” tiek lietots administratīvo pārkāpumu lietās, krimināllietu kontekstā, kā arī gadījumos, kad tiek piemērota pagaidu aizsardzība pret vardarbību. Pamatojoties uz Pasaules Veselības organizācijas (turpmāk PVO) pētījumu, kurš tika publicēts 2002. gadā, PVO definē vardarbību kā “tīšu iedomātu vai reāla fiziska spēka, vai varas apzinātu lietošanu pret sevi, citu personu, grupu vai kopienu, kas izraisa vai spēj izraisīt ievainojumu, nāvi, psiholoģisku kaitējumu, attīstības traucējumus vai zaudējumus”. Šādu definējumu var interpretēt plaši, analizējot jēdzienu “vara”, “iedomāts fizisks spēks”, “reāls fizisks spēks” un “zaudējumi” izpratni. Šauri iztulkojot *Krimināllikuma* (turpmāk *KL*) normas, netiek atspoguļota vardarbības pilna aina un būtība, jo ne visi vardarbības veidi ir ietverti *KL*, piemēram, emocionāla un ekonomiska vardarbība, vardarbīga kontrole netiek nodalīta un tiek ievērota civilprocesuālajā kontekstā, piemērojot lēmumu par pagaidu aizsardzību pret vardarbību. *KL* psihiskas ciešanas ir minētas 71. pantā par genocīdu (novedot grupas locekļus līdz psihiskai saslimšanai), 71.2 pantā par noziegumiem pret cilvēci, 124. pantā par personas novešanu līdz pašnāvībai (sistemātiski pazemojot personas personisko cieņu), 174. pantā par cietsirdīgu vai vardarbīgu apiešanos ar nepilngadīgo (ja ar to nepilngadīgajam ir nodarītas psihiskas ciešanas). *Eiropas Padomes Konvencijā* (turpmāk – *Konvencija*) par vardarbību pret sievietēm un vardarbību ģimenē novēršanu un apkarošanu jeb Stambulas konvencijā, kas atvērta parakstīšanai 2011. gadā, bet vēl nav ratificēta Latvijā, ir norāde dalībvalstīm uz nepieciešamību ietvert *KL* ne tikai fizisku vardarbību, bet arī psiholoģisko vardarbību (*Konvencija*, 33. pants), vajāšanu (*Konvencija*, 34. pants), piespiedu laulības (*Konvencija*, 37. pants), kā arī atsevišķi norādītā sieviešu dzimumorgānu kropļošana (*Konvencija*, 38. pants).” Latvijā vajāšana tika ietverta *KL* ar 2018. gada 1. janvāri kā 132.1 pants.

Emocionālā vardarbība ir grūti identificējama, jo tai nav redzamu fizisku seku. Krimināllietu ietvaros, lai konstatētu, vai šāds vardarbības veids ir bijis (administratīvās lietās tas ir iestāžu darbinieku subjektīvais kritērijs/viedoklis), tiek nozīmēta tiesu psiholoģiskā ekspertīze, taču nav nekādu vispārpieņemtu, vienādu kritēriju, pēc kuriem eksperts nosaka emocionālās vardarbības esamību, un cik būtiska ir šī ietekme pēc novērtēšanas skalas, tikai seku analīze.

Savukārt Valsts bērnu tiesību aizsardzības inspekcijas Rokasgrāmatā bāriņtiesām ir uzskaitīti emocionālās vardarbības veidi pret bērniem.

Neskatoties uz to, ka Latvijā darbojas nevainīguma prezumpcijas princips un *Administratīvā procesa likumā* vienlīdzības princips (6. pants), bet *Civilprocesa likumā* (5. panta piektajā daļā) noteikts, ka, ja nav likuma, kas regulē strīdīgo attiecību, tiesa piemēro likumu, kurš regulē līdzīgas tiesiskās attiecības, bet, ja tāda likuma nav, – vadās pēc tiesību vispārējiem principiem un jēgas, lielāka ticamība tiek piešķirta mazgadīgo liecībām, pie tam viņu atkārtota pratināšana parasti nenotiek un ir nevēlama, kā arī bieži vien pieteikumam par pagaidu aizsardzību netiek pievienoti nekādi pierādījumi, bet persona apliecina, ka par nepatiesas informācijas sniegšanu var tikt saukta pie kriminālatbildības. Autore nav konstatējusi nevienu gadījumu, kad tiesa, noraidot šādu pieteikumu, būtu nosūtījusi materiālus valsts policijai krimināllietas uzsākšanai par nepatiesu ziņu sniegšanu. Visdrīzāk tiesa interpretē pieteicēja sniegto informāciju par vardarbību kā viedokli, nevis ka tīšu faktu un apstākļu izgrozīšanu ar mērķi panākt sev labvēlīgu tiesas lēmumu.

Tāpat izdarāms secinājums, ka vardarbības jēdziens ir tulkojams šobrīd pārāk plaši, kas noved pie nepamatotām apsūdzībām. Nav izstrādāti vienoti emocionālās vardarbības vērtēšanas un konstatēšanas kritēriji. Tiesas, pieņemot lēmumus par pagaidu aizsardzību atteikumu, faktiski nekad neizvērtē, vai pieteicējs ir sniedzis pietiekošu un patiesu informāciju. Ja šāds izvērtējums būtu, tad personas neizmantotu šo pagaidu aizsardzības mehānismu ļaunprātīgi, piemēram, lai ierobežotu personas tiesības lietot sev piederošo īpašumu.

Lēmuma par pagaidu aizsardzību pret vardarbību izpildes un kontroles problemātika

Iepriekšējā nodaļā autore nonāca pie secinājuma, ka šī brīža vardarbības jēdziena definējums ir pārāk plašs un pieteicēju neapstiprinātā informācija netiek izvērtēta, kas ļauj pieteicējam izvairīties no atbildības, sniedzot nepatiesas ziņas, gadījumos, kad vēršas ar lūgumu par pagaidu aizsardzības pret vardarbību lēmuma pieņemšanu (nošķiršanu).

Kopš 2014. gada, kad līdz ar *Civilprocesa likuma* grozījumiem ir ieviesta pagaidu aizsardzība pret vardarbību, ir pieaudzis policijas lēmumu skaits par nošķiršanu un tiesas nolēmumu par pagaidu aizsardzību. Policijas pieņemto lēmumu skaits laika posmā no grozījumu pieņemšanas līdz 2018. gadam palielinājies piecas reizes – no 100 līdz 577, bet tiesas lēmumu skaits pieaudzis par trīs reizēm.

Iekšlietu ministrijas mājas lapā pieejamā informācija liecina, ka par smagu miesas bojājumu tīšu nodarīšanu 2015. gadā reģistrēti 178, 2016. gadā – 195, 2017. gadā – 178, bet 2018. gadā – 168 gadījumi. Par vidēji smagu miesas bojājumu tīšu nodarīšanu 2015. gadā reģistrēti 350, 2016. gadā – 395, 2017. gadā – 423, bet 2018. gadā 416 gadījumi. Par vieglu miesas bojājumu tīšu nodarīšanu 2015. gadā reģistrēti 545, 2016. gadā – 600, 2017. gadā – 546, bet 2018. gadā – 556 gadījumi. Kā liecina Tiesu administrācijas statistikas dati, Latvijā no 2015. gada janvāra līdz 2019. gada decembrim pirmās instances civillietās par pagaidu aizsardzību pret vardarbību tika saņemti 5629 pieteikumi. Kopumā gadījumu skaits ar katru gadu pieaug.

Autore uzskata, ka vardarbības gadījumu skaits no 2015. gada līdz 2018. gada beigām nav būtiski izmainījies, bet pieaudzis ir tieši ziņojumu skaits par vardarbību ģimenē. Visbiežāk sākotnējais iespējamais aizsardzības veids ir lēmums par pagaidu aizsardzību pret vardarbību pieņemšanu. Kā arī sabiedrībā uzskati ir kļuvuši par humānistiskākiem un neiecietīgākiem pret sadzīves konfliktiem ģimenē un agresoriem.

Civilprocesa likums paredz: ja pret personu vērsta jebkāda fiziska, seksuāla, psiholoģiska vai ekonomiska vardarbība, kas notiek starp bijušajiem vai esošajiem laulātajiem vai personām, kuras

ir savstarpēji saistītas, cietusī persona, policija vai tiesa var iesniegt pieteikumu par pagaidu aizsardzību pret vardarbību.

Policija var uz vietas pieņemt lēmumu par nošķiršanu, savukārt tiesa vēlāk – nolēmumu par pagaidu aizsardzību. Šajā gadījumā varmākam ir pienākums atstāt mājokli, kurā pastāvīgi dzīvo prasītājs, kā arī tiek noteikts aizliegums atgriezties mājoklī, atrasties tuvāk par tiesas lēmumā minēto attālumu, jebkādā veidā sazināties un satikties ar upuri.

Autore, iepazīstoties ar tiesas atteikumiem pieņemt lēmumu par pagaidu aizsardzību pret vardarbību, secinājusi, ka tiesnešu subjektīvais viedoklis par apdraudējumiem, kam nav fizisks raksturs, ir grūti pamatojams objektīvi, jo nav kritēriju, un tiesas arī neuztver pietiekoši nopietni psiholoģisko un ekonomisko vardarbību, nav kritēriju, pēc kuriem noteikt, ka tāda ir notikusi.

Beidzot pēc četrus gadus darba Saeima 2021. gada 25. martā pieņēma likumprojektu "Grozījumi Civilprocesa likumā". Likumprojekts ietver ilgi gaidītos uzlabojumus civilprocesuālajā pagaidu aizsardzībā pret vardarbību. Par šiem uzlabojumiem tika plaši diskutēts gan Tieslietu ministrijas pastāvīgās *Civilprocesa likuma* grozījumu darba grupās, gan Ģimenes tiesību darba grupas ekspertu lokā, gan ar Valsts policijas, Iekšlietu ministrijas, Labklājības ministrijas un nevalstisko organizāciju pārstāvjiem. Būtiskākā no izmaiņām ir tā, ka tagad tiesai būs iespēja uzlikt varmākam par pienākumu apmeklēt vardarbības mazināšanas kursus.

Autore uzsver, ka joprojām nav pietiekamā mērā izstrādāta metodika, kā Valsts policijai efektīvi kontrolēt un apzināt jau spēkā stājušos lēmumu izpildi. Praksē situācija ir sekojoša: kamēr persona nepaziņo atbildīgajam iecirkņa inspektoram, ka netiek ievērots lēmumā norādītais (persona ir pietuvojusies vai mēģinājusi sazināties), tikmēr personu nevar pasargāt. Pēdējo divu gadu laikā par tiesas lēmumu par pagaidu aizsardzību pret vardarbību tika sodītas vairākas personas (ar naudas sodiem, no kuriem lielākais bija 2500 eiro), taču liela daļa vardarbības upuru nezina par to, ka persona turpina ierasties dzīvesvietā, mēģina sazināties utt. Gadījumos, kad personas ziņo atkārtotu tuvošanos, cik ātri notiek reaģēšana, vai šajā laika periodā personai nevar rasties reāls apdraudējums? Vai tā ir pietiekoši efektīva? Autoresprāt, esošā sistēma nav efektīva un nepasargā cietušo.

Autore piedāvā ieviest trauksmes pogu (papildu funkciju – atrašanās vietas noteikšanai) tiem, kas ir pasargāti ar Valsts policijas pagaidu lēmumu par nošķiršanu vai tiesas lēmumu par pagaidu aizsardzību pret vardarbību, jo tā ir iespējams nemanāmi izsaukt palīdzību, kā arī ātrāk reaģēt, ja varmāka turpina pretlikumīgas darbības.

Lēmuma par nošķiršanu/pagaidu aizsardzību pret vardarbību pieņemšanas un paziņošanas trūkumi praksē

Kas attiecas uz lēmuma par pagaidu aizsardzību paziņošanu, ja to ir pieņēmusi tiesa, tad, ņemot vērā, ka faktiski tiesa pieņem to 24 stundu laikā, persona, pret kuru to piemēro, uzzina to *post factum*. Ir gadījumi (reti), kad tiesa, ja rodas šaubas, nozīmē sēdi (pēc iespējas tuvākajā laikā) un mēģina noskaidrot papildu informāciju (Civillietā Nr. 3-12/03497-21/12).

Autore uzskata, ka likuma *Par policiju* 12.1 pants paredz policijas darbinieka pienākumu novērst vardarbības draudus, bet tieši nenosaka tiesības pieņemt lēmumu par tūlītēju varmākas nošķiršanu, lai aizsargātu personu. Taču likuma *Par policiju* 12. panta 10. punkts paredz, ka policijas darbiniekam ir tiesības uz rakstveida pieteikuma pamata aizturēt personu, kura mājoklī atrodas alkohola, narkotisko, psihotropo vai toksisko vielu reibumā un var nodarīt kaitējumu sev vai apkārtējiem cilvēkiem, vai, ja apkārtējie cilvēki baidās palikt vienatnē ar šo personu un nav cita

pamata tās aizturēšanai, uzturēt šādu personu policijas iestādē, līdz zudis apdraudējuma pamats, bet ne ilgāk par 12 stundām.

Jānorāda, ka nošķiršanu bieži vien bez aizturēšanas nav iespējams veikt. To var pieņemt gan Valsts policija, gan Pašvaldības policija.

“*Civilprocesa likuma* 250.46 panta “Pieteikuma par pagaidu aizsardzību pret vardarbību saturs” pirmajā daļā ir noteikts, ka pieteikums par pagaidu aizsardzību pret vardarbību noformējams atbilstoši Ministru kabineta apstiprinātajam paraugam. Tā pati atsauce uz Ministru kabineta noteikto paraugu ir paredzēta arī 250.56 pantā “Pagaidu aizsardzība pret vardarbību pirms prasības celšanas pēc pieteikuma, kas iesniegts ar policijas starpniecību.” Pamatojoties uz iepriekš minētajiem *Civilprocesa likuma* pantiem, Ministru kabinets ir pieņēmis noteikumus Nr. 161. Tieši šo noteikumu 4.3. apakšpunkts paredz policijas amatpersonai pienākumu veikt situācijas izvērtēšanu. Savukārt, veicot rakstisku aptauju (kas praksē parasti notiek mutiski) 4.1.9.11. apakšpunkts paredz norādīt, vai aizsargājamā persona vēlas, lai tiktu pieņemts policijas lēmums par nošķiršanu un 4.1.9.12. apakšpunkts paredz uzdot jautājumu vai aizsargājamā persona vēlas, lai tiktu pieņemts tiesas lēmums par pagaidu aizsardzību pret vardarbību.

Jāvērš uzmanību, ka šo noteikumu 6. punkts nosaka, ka, ja policijas darbinieks, izvērtējot vardarbības draudu riskus, konstatē, ka pastāv tūlītēji draudi, viņš pieņem:

aizsargājamās personas vai tās likumiskā pārstāvja pieteikumu policijas lēmuma par nošķiršanu pieņemšanai, aizpildot šo noteikumu 1. pielikumā norādītā pieteikuma I sadaļu (6.1. apakšpunkts).

Labi zināms, ka vardarbības upuri bieži sirgst ar “Stokholmas sindromu”, kā arī ir ekonomiski atkarīgi, un viņiem ir nepieciešams psiholoģisks un materiāls atbalsts, lai pieņemtu lēmumu izbeigt jebkādu saskarsmi ar savu vajātāju. Augstāk minētajos noteikumos noteiktā kārtība izslēdz policijas amatpersonas rīcības brīvību, pildot pienākumu novērst vardarbību, ja netiek iesniegts iespējamās no vardarbības cietušās personas pieteikums.

Autore praksē ir konstatējusi, ka MK tekstā arī nav uzrakstīts, ko nozīmē MK noteikumu Nr. 161 10. punkts, kas nosaka, ka policijas lēmumu par nošķiršanu paziņo, izsniedzot to pret parakstu, faktiski padara neiespējamu pieņemt šādu lēmumu gadījumos, kad persona, kura ir apdraudēta, ir devusies prom pirms policijas ierašanās. Šajā gadījumā apdraudētajai personai nav iespējams izsniegt lēmumu pret parakstu, tāpat policija uzskata, ka akūtie draudi vairs nepastāv un nav pamata pieņemt policijas lēmumu par nošķiršanu. Ja iespējama ir varmāka pēc kāda laika atgriežas, cietušajai personai jāatkārto izsaukums. Valsts policija norāda, ka policija uz notikuma vietu brauks vēlreiz un vērtēs jaunos notikuma apstākļus.

Nepieciešams veikt grozījumus Ministru kabineta noteikumos Nr. 161, veicot grozījumus 6.1. apakšpunktā, norādot, ka šāds lēmums var tik pieņemts arī bez iespējamā vardarbības upura pieteikuma, balstoties tikai uz policijas izvērtēšanas aptaujas pamata un 10. punktā noteiktā, ka, ja persona jebkādu apsvērumu dēļ nespēj saņemt lēmumu pret parakstu, tai tiek nekavējoties nosūtīts īss paziņojums uz elektronisko pasta adresi vai mobilā tālruņa numuru, kas reģistrēts uz šīs personas vārda. Saistoši būtu nepieciešams veikt grozījumus *Paziņošanas likuma* 4. pantā, papildinot to ar iespēju nosūtīt valsts iestādēm dokumentus arī uz elektronisko adresi, un grozīt 9. panta 11. punktu, nosakot par pienākumu iedzīvotājiem, reģistrējot deklarēto adresi, obligāti norādīt arī elektronisko adresi (aktīvo), ko varēs izmantot saziņai.

Secinājumi

1. Jautājumā par šī brīža normatīvo regulējumu jautājumos, kas saistīti ar lēmuma par nošķiršanu un lēmuma par pagaidu aizsardzību vardarbību, autors secina, ka tas ir nepilnīgs un nepieciešams to precizēt, papildinot jau pastāvošos normatīvos aktus, proti, veicot grozījumus Ministru kabineta noteikumos Nr. 161, 6.1. apakšpunktā, norādot, ka šāds lēmums var tikt pieņemts arī bez iespējamā vardarbības upura pieteikuma, tikai uz policijas izvērtēšanas aptaujas pamata, tādējādi tiks izpildīts arī policijas pienākums veicināt iespējamās vardarbības prevenciju, pretējā gadījumā policijas funkcijas kļūst tikai par formālām, bet reāli apdraudējums netiek mazināts.
2. Autors ir konstatējis trūkumus attiecībā uz lēmuma par nošķiršanu paziņošanas iespējām, kas apgrūtina iespēju ierobežot varmāku un reāli palīdzēt iespējamajam upurim. Lai atbilstu iesaistīto pušu interesēm, ir nepieciešams grozīt Ministru kabineta noteikumu Nr. 161 10. punktu, nosakot, ka ja persona jebkādu apsvērumu dēļ nespēj saņemt lēmumu pret parakstu, tai tiek nekavējoties nosūtīts īss paziņojums uz elektronisko pasta adresi vai mobilā tālruņa numuru, kas reģistrēts uz šīs personas vārda.
3. Secināts, ka 1. un 2. punktā norādītās atziņas norāda uz akūtu nepieciešamību, ņemot vērā informācijas tehnoloģiju plašu pielietojumu, mūsdienu reālijas, un sabiedrības intereses veikt grozījumus arī *Paziņošanas likuma* 4. pantā, papildinot to ar iespēju nosūtīt valsts iestādēm dokumentus arī uz elektronisko pasta adresi, un grozīt 9. panta 11. punktu, nosakot par pienākumu iedzīvotājiem, reģistrējot deklarēto adresi, obligāti norādīt arī elektronisko pasta adresi (aktīvo), ko varēs izmantot saziņai.

References

Likums Par policiju. Pieņemts 04.06.1991. *Latvijas Republikas Augstākās Padomes un Valdības Ziņotājs*, 31/32, 15.08.1991.; *Diena*, 126, 05.07.1991.

Civilprocesa likums: Latvijas Republikas likums. *Latvijas Vēstnesis*, 326/330 (1387/1391), 03.11.1998., ar grozījumiem Paziņošanas likums. Pieņemts 16.06.2010. *Latvijas Vēstnesis*, 102, 30.06.2010.

Ministru kabineta noteikumi Nr. 161. Kārtība, kādā novērš vardarbības draudus un nodrošina pagaidu aizsardzību pret vardarbību. Pieņemts 25.03.2014. *Latvijas Vēstnesis*, 64, 31.03.2014. Pēdējie grozījumi 30.05.2017.

Zemgales rajona tiesa Jelgavā 2020. gada 15. jūnija spriedums kriminallietā Nr. 11221119518 (nav publicēts)

Tiesu administrācijas pieteikumu skaits. [skatīts 24.03.2021.] Pieejams: <https://dati.ta.gov.lv/microstrategy/asp/Main.aspx>